Сіверянський літопис

1995
№5

ВЕРЕСЕНЬ — ЖОВТЕНЬ

№ 5

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Всеукраїнський історико-краєзнавчий просвітницький журнал

Головний спонсор — колектив Чорнобильської АЕС.

Головний редактор
Сергій Павленко

Заступник головного редактора
Олександр Коваленко

Голова фонду «Сіверянського літопису»
Валентин Мельничук

Відповідальний секретар
Алла Сокол

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:
Олександр Астаф'єв
Геннадій Боряк
Вячеслав Горбик
Юлій Коцюбинський
Сергій Леп'явко
Олександр Моця
Анатолій Погрібний
Володимир Савченко
Людмила Студьонова
Василь Чепурний

Літературна редакція
Станіслава Реп'яха

Художник
Людмила Койдан

Редактор випуску
Олена Ткаченко

Засновник — чернігівське обласне об'єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Т. Г. Шевченка

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації — серія КВ № 1025 від 26 жовтня 1994 р.

Індекс 74325

Адреса редакції:
250000, м. Чернігів,
вул. Воровського, 10.
Телефон для довідок
95-74-18.

ЗМІСТ

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ
В. Ємельянов. Губернський староста. 3
С. Бутко. Національно-визвольна боротьба на Чернігівщині у 1941—1945 рр. 9
У ГЛИБ ВІКІВ
А. Карнабед. Таємниці Болдиних гір.Нарис третій . 14
О. Морозов. Брати Золотаренки. Нарис перший: Іван Золотаренко. 28
СЛАВУТИЦЬКИЙ ОБЕРІГ
Р. Воробей. Чудодійні ікони Божої Матері з Рудні (Редьківки) та Мохнатина. 34
Д. Білецький. Чорнобильська трагедія 1943-го року. 36
В. Савченко. Так починався Славутич. . . . 38
Протокол першої сесії Славутицької міськради. . 40
(Підготовка тексту до друку і коментар С. Реп'яха). 43
ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА
А. Доценко. До історії Єлецького монастиря. . 45
ІСТОРІЯ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ І РУХІВ
М. Коропатник. Організації товариства «Знання» на Чернігівщині: вчора, сьогодні, завтра? . . . 52
МИСТЕЦТВО
С. Курач. Колекція творів мистецтва Галаганів. . 60
В. Гончаренко. Кілька сторінок з життя О. Я. Волоскова. 64
Б. Жеплинський. Лірники середнього Придніпров'я 67
РОЗВІДКИ
В. Чепурний. Терниста дорога до рідного храму. 69
М. Васильєва. Гуттерівське братство на Чернігівщині. 75
ПОЛЕМІКА
Л. Студьонова. Генерал, про якого говорять... . 82
КРАЄЗНАВЧА МОЗАЇКА
І. Лисий. Так починалася залізниця. 88
А. Курданов. Становлення земської медицини на селі. 89
О. Степанова. Цегельне виробництво на Чернігівщині у XIX на початку XX ст. 92
ЧАЕС: 26.04.1986—28.11.1986
О. Каранда. Укриття. Хроніка перемоги. . . . 95
Р. Стуров. Щоденник інженера. 104
ПРИДЕСНЯНСЬКА КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ
Д. Калібаба. До джерел духовності. 110
М. Ярковий. Силуети 1937-го. 111
А. Кокотюха. «Туди, де сльози Фаетона...». . . . 112
В. Звагельський. У пошуках материнської землі Генія. 113
МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ
В. Сергійчук. І не всі комуністи мовчали... . . 118
СПОГАДИ
Н. Дяченко. У пошуках правди про батька. . . 120
З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ
Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года (Підготовка до друку і передмова **О. Коваленка** та **І. Петреченко**). 149
З АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ
Лист Чернігівської громади до Слов'янського з'їзду етнографів 157
Про авторів 159

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

Віктор Ємельянов

●

ГУБЕРНСЬКИЙ СТАРОСТА

(Із архівів СБУ)

Про події громадянської війни на Чернігівщині за роки Радянської влади написано немало. Різного часу побачили світ збірники історичних документів, основне призначення яких полягало у тім, щоб довести «істину»: більшовики в усьому праві, і це не можна було ставити під сумнів. Істориками від КПРС ця інформація дуже ретельно фільтрувалася в дусі вимог офіційної ідеології, і тому весь трагізм, усі суперечності того складного часу вихолощувалися, і дослідникам залишалася у кращому випадку напівправда, а у гіршому — відверта брехня.

Доля повітового, а потім губернського старости доби Української держави гетьмана П. Скоропадського Миколи Васильовича Висоцького не відрізнялася від долі більшості його «братів по класу». Він був розстріляний чернігівськими чекістами у 1921 р. без суду після дуже поверхового слідства. А в тих збірниках, які згадувалися вище, друкувалися вибірково його накази та розпорядження. Так був створений міф місцевого значення «про непримиренного ворога революційних мас».

Народився Микола Васильович Висоцький у 1870 р. в сім'ї поміщика (в с. Макіївці, нині Носівського району на Чернігівщині). Одержавши відповідну освіту, він присвятив себе земській діяльності, заслуживши на цьому поприщі великий авторитет. Тільки цим можна пояснити той факт, що Микола Васильович тричі переобирався головою Ніжинського повітового земського зібрання — 18 років поспіль. Особливу увагу приділяв Висоцький розвитку сільського господарства, виведенню високопродуктивних порід великої рогатої худоби. Завдяки турботам Миколи Васильовича до повіту було завезено багато сільськогосподарської техніки. Але одна деталь таки негативно відбилася на його кар'єрі. Він був лібералом за своїми політичними переконаннями і терпляче ставився до противників існуючого ладу. У 1914 р., коли для імперії настали тяжкі часи, чернігівський губернатор Маклаков, майбутній міністр внутрішніх справ Росії, не затвердив Висоцького на четвертий термін головування у земському зібранні. Щоправда, Микола

Васильович недовго залишався без діла. Того ж таки року ніжинське дворянство обрало його своїм предводителем. На цій посаді він пережив буремні події 1917 року.

Навесні 1918 р. на територію України вступили німецькі війська. 23 квітня в Києві відбувся перший з'їзд партії хліборобів. Його делегати проголосили генерала П. Скоропадського гетьманом України в надії на те, що останній за допомогою німецьких військ зуміє зупинити хвилю вбивств, пограбувань та інших жахів громадянської війни, яка уже накривала Україну. Микола Васильович бере участь у роботі цього з'їзду, засідає у президії, голосує за його рішення. Відтак Висоцький прийняв пропозицію нової державної влади — став старостою Ніжинського повіту і присягнув на вірність Українській державі: «... Обіцяю, присягаю не визнавати іншої Вітчизни, крім Української держави, і широко виконувати всі обов'язки громадянина України, підкорятися її урядові і всій призначеній від нього владі. Завжди мати на увазі, що добро і процвітання моєї Вітчизни для мене вище всіх моїх особистих інтересів».[1] Микола Васильович так і чинив в своїй службовій діяльності. Згідно з наказом Міністра внутрішніх справ гетьманського уряду, він забороняє проведення мітингів та зборів у повіті, повертає власність, пограбовану під час більшовицького правління, її законним хазяям.

У серпні 1921 р. Микола Васильович пояснював свою діяльність таким чином: «Я прийшов на цю посаду, розуміючи, що влада Рад не утримається, що почалася влада іноземців при повній нашій дезорганізованості, і розуміючи, що навіть при наших обставинах не можна кидати Батьківщину, і по можливості зменшити тягар німецьких поборів і саме цим зупинити громадянську війну... Я прийшов на цю посаду, бажаючи зробити добро, і вірив в це. Моя віра була помилковою, і не моя вина в тім, що при існуванні громадянської війни, збудженню населення, при окупації німців, які ні з чим і ні з ким не рахувалися, при існуванні водночас цивільної влади та німецьких комендатур та їх збройних загонів на місцях, і при небажанні і безсиллі, як це згодом з'ясувалося, гетьманського уряду, при неможливості залучити до служби чесних та порядних людей, мені не вдалося зупинити війни і всіх жахів, які хочуть звалити на мене, як на старосту».[2] Конкретні факти підтверджують слова Миколи Васильовича. Справжніми господарями у Чернігівській губернії, як і в усій Україні, були представники німецької окупаційної влади. Ніжинський комендант барон фон Россін в своєму наказі від 26 травня 1918 р. без всіляких сумнівів заявив: «Я взяв на себе всю повноту поліцейської влади в підлеглому мені районі».[3]

Користуючись ситуацією, німці вирішили «викачати» з України усе, що було можливо, і в першу чергу — продукти харчування. Пряме грабування селянства, яке супроводжувалось розправами з непокірними, набуло масового характеру і в свою чергу викликало спочатку глухе невдоволення. Досить скоро воно переросло у відкритий збройний опір.

Як у цих складних умовах поводить себе староста Висоцький? Він намагається в міру своїх можливостей пом'якшити вибухонебезпечну ситуацію, прекрасно розуміючи, що це може призвести до нових жертв. Микола Васильович домагається повернення грошової контрибуції селянам Крут та Кагарликів, взятої з них німецькою комендатурою. Рятує життя керівнику місцевих більшовиків Черелі. Спростовуючи під час слідства звинувачення на свою адресу, Висоцький заявляє: «Про розстріли селян в Ніжинському повіті мені відомо із повідомлень старост. Із цих повідомлень я знав про випадки розстрілів під час втечі з-під охорони, але ці дані ні в якому разі не свідчать про масові роз-

стріли... було дуже багато випадків вбивств... але це я пояснюю шоками громадянської війни і помстою однієї частини населення другій».[4]

Настрій селянства дуже вдало використовували більшовики у політичних цілях. З Радянської Росії прибув на Чернігівщину М. Г. Крапив'янський із завданням підготувати і очолити повстання проти німців та гетьманців. З притаманною йому енергією Микола Григорович узявся за цю справу. Чернігівщина вирувала боями, сутичками, про що свідчить «Чернігівська земська газета» за липень 1918 року: «В липні місяці у селі Хохловка Глухівського повіту з'явилася шайка більшовиків, до яких приєдналися деякі місцеві селяни. Цією бандою був знищений залізничний міст. 20 липня в Хохловку прибув німецько-український карний загін, який після короткого бою розігнав більшовиків і спалив усе село. У вогні знищено 100 хат, була спалена і церква».[5]

За таких складних політичних умов Микола Васильович дав згоду зайняти посаду губернського старости. Під час слідства у 1921 р. він так пояснив цей свій крок: «...Керувався я... бажанням принести користь і вірячи, що при існуванні своєї влади Україні буде можливість жити і зменшити гніт німецької окупації, і зупинити громадянське кровопролиття. Жодної газети я не забороняв, завжди захищав перед центральним урядом громадських діячів... в представниках більшовизму ніколи не вбачав ворогів... при нагоді звільняв останніх».[6] До цієї заяви Висоцького ми ще повернемось. А тоді, на початку серпня 1918 р., у Ніжинському повіті вибухнуло повстання під керівництвом М. Г. Крапив'янського. Саме у цей повіт на прохання Висоцького прибули німецькі війська, які жорстоко придушили цей збройний виступ. У листопаді 1918 року в Німеччині була знищена монархія, почалася революція, і німецькі війська стали залишати територію України. Петлюрівські збройні сили розгорнули наступ на Київ, і гетьману, разом з його урядом, нічого не залишалось, як тікати разом зі своїми колишніми союзниками, а такі, як Висоцький, рятувались, як могли.

Микола Васильович виїжджає до Києва, де живе під прізвищем якогось Шараєвського. Його сім'я в цей час переїжджає на південь, куди дуже скоро подається і він. Колишній губернський староста не евакуюється разом з денікінськими військами, маючи надію знайти свою сім'ю. 1921 рік застав Миколу Васильовича в Анапі. Він таки знайшов свою сім'ю, але чекісти вже йшли по його сліду. Спочатку обшук, а потім і арешт 12 червня 1921 року. На першому допиті Висоцький твердо стоїть на своєму: він Шараєвський Федір Іванович із міщан, безпартійний. І тоді чекісти взялися за його жінку. На її прохання Микола Васильович робить заяву на допиті 1 серпня 1921 року: «Я, Висоцький, в 1918 році... до виїзду в м. Київ з Чернігівської губернії був повітовим старостою, а потім губернським старостою, до кінця листопада 1918 р.».[7] Після цього допиту з Миколи Васильовича була взята підписка такого змісту: «Я, що нижче підписався, гр. Висоцький Микола Васильович, підписуюсь в тому, що, якщо на мене вкажуть згадані в протоколі, що я мав з ними зв'язок після виїзду з Ніжина, то я підлягаю вищій мірі покарання — розстрілу».[8]

Одержавши телеграму від своїх колег з Анапи про затримання Висоцького, ніжинські чекісти виїхали туди і привезли арештованого для подальшого слідства і відкритого суду. Місцева газета дала таке оголошення: «...ПовітЧК звертається з проханням до всіх постраждавших під час гетьманщини повідомити дані про діяльність Висоцького в письмовій чи усній формі».[9] На першому ж допиті в Ніжині колишнього старосту звинуватили в проведенні масових репресій проти «революційного народу». Микола Васильович був морально готовий до цього і тому одразу ж починає захищатись: «Визнаю себе винуватим

в тому, що я жив під чужим паспортом, не заявивши про себе вірних даних, боячись, що агенти Радянської влади в прифронтовій зоні не будуть мати достатнього часу і витримки для з'ясування обставин мого положення. З часом, коли Радянська влада затвердиться і пройдуть гострі моменти громадянської війни, я хотів про себе заявити Радянській владі і дати пояснення... підкреслюю ті обставини, що повітовий староста мав право арешту, право заслання... Але не право суду, тим більше право підписувати смертні вироки. Карних загонів у моєму розпорядженні не було... При постійних нападах з боку повстанців мені довелося викликати в Ніжинський цовіт Чернігівську сотню. Але її діяльність показала, що цією силою не можна користуватися в боротьбі з повстанцями. В майбутньому ця боротьба велася німецькими військами, командування яких не ставило до відома нас свої плани... До кінця не вдалося озброїти варту і навіть набрати повний її склад. По всіх повітах не було і половини, але й ця половина при першому нападі розбіглася».[10]

Негусто було свідків у справі Висоцького. Всі вони горіли полум'ям класової ненависті, але так і не зуміли навести факти, які б звинувачували Миколу Васильовича у військових злочинах проти народу. А він продовжував свій нелегкий двобій з чекістською машиною за своє життя: «Я був проти смертної кари... всі розстріли проводила Варта без мого відома».[11] Десь посеред слідства на адресу чекістів надійшло дві заяви, які вибили його із звичної накатаної колії. Стало ясно, що ідея відкритого суду лопнула, як мильна кулька, але це якраз і заохочувало чекістів до таємної розправи. Документи, що збереглися у «справі» Висоцького, дають можливість з'ясувати подробиці подій, які відбувалися у Чернігові восени 1918 р. Йдеться про суд над відомими діячами більшовицького руху на Чернігівщині О. Соколовським, К. Листопад та Є. Петровським. Німецький польовий суд О. Соколовського виправдав «за відсутністю доказів», а решту засудив до 8 років каторги. Цей вирок здивував багатьох своєю м'якістю. Гетьманська Варта мала чіткі відомості про діяльність вищезгаданих на підпільній ниві: «Найбільшим впливом і авторитетом у партійних колах м. Чернігова користується Софія Іванівна Соколовська, яка є керівником групи більшовиків... в цей час Соколовська продовжує служити центром, навколо якого групується найбільш дійовий більшовицький елемент. І вона, не боячись, афішує своє становище... За відсутності Соколовської в організації її заміняє Ксенія Листопад і брат Соколовської, колишній прапорщик Олексій Іванович Соколовський».[12] Так що ж усе-таки відбулося насправді, і яке відношення до цих подій мав губернський староста Микола Васильович Висоцький? Як свідчать документи, — безпосереднє.

Із заяви Оксани Григорівни Листопад, члена партії з 1916 року (активна революційна діячка, в 1917—1918 рр. була членом Чернігівської організації РСДРП, входила до складу Чернігівського губкому партії; під час слідства у справі Висоцького займала відповідну посаду в Київському губкомі партії): «...У Чернігові в цей час (1918) німецько-гетьманською розвідкою був викритий революційно-повстанський комітет, який готував повстання проти гетьманців та німців. Із складу комітету були заарештовані Є. Петровський (працює в політвідділі 2 кінного корпусу «Червоного козацтва»), О. Соколовський (загинув під час боїв за Київ з денікінською армією) і я... Німецьким судом ...я і Петровський були засуджені до 8 років каторжних робіт (вирок дуже м'який), а Соколовський виправданий, але всі ми продовжували перебувати у в'язниці... Висоцький витримував дуже великий тиск з боку поміщицьких кіл Чернігівщини, які були змучені терором повстанського руху і домагалися розправи над заарештованими членами комітету. Вже своїм офіційним становищем він повинен був піти далі в репресіях

по відношенню до заарештованих членів комітету. Замість цього, він не виконав своїх прямих обов'язків губернського старости, а замість цього обмежувався тільки адміністративними арештами, і коли після революції в Німеччині вплив окупаційної влади скінчився, Висоцький віддав розпорядження про звільнення заарештованих».[13]

Автором другої заяви був Іван Миколайович Соколовський, батько Софії та Олексія Соколовських. Старий революціонер-народоволець так описав діяльність Миколи Васильовича у той буремний час: «Я мав усі підстави чекати від німецької влади репресій... Як тільки Висоцький зайняв посаду старости, запрошений мешканцями міста Ніжина, для того, щоб пом'якшити німецький режим, я зразу почав одержувати відомості від Висоцького через моїх знайомих про ставлення до мене і моїх дітей німецької влади. Німці особливо цікавилися моєю донькою і розшукували її. Висоцький та Бакуринський не давали їм нашої адреси, дуже добре їм відомої, і продовжували мене інформувати про все, що робиться. З кожним днем становище по відношенню до моїх дітей загострювалося, і настав той час, коли Висоцький разом з Бакуринським мене попередили: ...якщо вона (Софія Соколовська) не зникне, то можуть бути дуже тяжкі наслідки». У той же день дочка виїхала з Чернігова, а через кілька днів в нашому домі був зроблений обшук німецьким загоном і заарештований мій син... Під час утримання мого сина під арештом я мав інформацію про хід слідства, знав, що Висоцький разом з Бакуринським турбувалися не тільки про мого сина, а і про інших більшовиків — їх було десять чоловік. Завдяки цьому, вирок німецького суду був не дуже суворим. Коли звинувачені були передані під відповідальність губернського старости, то вони були дуже швидко звільнені, з незрозумілих для мене причин, але безперечно, з ініціативи Висоцького, як мені розповідав мій син. Таким чином, завдяки Висоцькому були врятовані десять чоловік і мій син, котрий потім зміг служити командиром та комісаром, а донька моя змогла бути відправленою за кордон партією, де вона працювала в Італії та Франції, ставши членом французької комуністичної партії».[14] Софії Соколовській пощастило ще раз в 1919 р., коли вона зуміла уникнути розстрілу в Одесі, де працювала в підпіллі разом з Жанною Лябурб. Останню крапку в бурхливій біографії С. Соколовської поставили ті ж самі чекісти. У 1937 р. вона була розстріляна, як «ворог народу».

Відмовившись від відкритого суду, чекісти усе-таки вирішили довести свою справу до кінця. У них були надії, що проти Висоцького дасть свідчення сам Микола Григорович Крапив'янський, який, однак, після двогодинної розмови з Миколою Васильовичем відмовився від цього, бо був людиною честі. Ганна Висоцька, дружина Миколи Васильовича, звернулась з листом до Леніна. Вона відчувала небезпеку таємної розправи над своїм чоловіком і робила все, що могла, аби запобігти цьому. Це лист жінки, яка не плазувала перед «вождем світової революції», а прагнула справедливості: «...Я звертаюся до Вас, Володимире Іллічу, з проханням вивчити цю справу і судити його (Висоцького М. В.) у Москві для того, щоб суд був справедливим. Невже те, що людина займала відомі посади, може привести до її загибелі. Чоловік, який проробив все життя... не заради кар'єри і особистої вигоди. Зараз він не займається політикою, і зміг би докласти свої зусилля, досвід і здібності для користі справи. Мені здається, що ви нічого не втратите, якщо залучите до праці такого працівника, як мій чоловік, бо вбити людину дуже швидко і легко, а вбивши, не повернеш...».[15]

Лист, однак, не дійшов до адресата, а чекісти поспіхом завершили «справу». Був підготовлений такий акт: «Висоцький є класовим ворогом Революції, і його дії були направлені на повалення Радянської вла-

ди».[16] Вирок був виконаний у в'язниці м. Чернігова, а через 73 роки до справи колишнього губернського старости Миколи Васильовича Висоцького підшили довідку про реабілітацію: «Висоцький є особою, що з політичних мотивів була безпідставно репресована... і тому він підлягає реабілітації, у його діях немає складу злочину».[17] Як-то кажуть, краще пізно, ніж ніколи.

Література та архівні джерела

1 Чернігівська земська газета. — 1918 рік. — № 3—4.
2 Архівна справа СБУ № 306 с. 6.
3 Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов. — Чернигов, 1957. — С. 156.
4 Архівна справа СБУ № 306 с. 8.
5 Чернігівська земська газета. — 1918. — Травень.
6 Архівна справа СБУ № 306. С. 10.
7 Там же. — С. 12.
8 Там же. — С. 13.
9 Чернігівська земська газета. — 1918. — Травень.
10 Архівна справа СБУ. С. 16.
11 Там же. — С. 17.
12 Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов. — Чернигов. 1957. — С. 170.
13 Архівна справа СБУ. С. 17.
14 Там же. — С. 20.
15 Там же. — С. 2.
16 Там же. — С. 24.
17. Там же. — С. 25.

Сергій Бутко

●

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У 1941—1945 рр.

Важливою складовою частиною національно-визвольних змагань ОУН та УПА під час нацистсько-радянської війни була їхня діяльність на східноукраїнських землях. Спробуємо на основі документів чернігівських архівів хоча б частково відтворити картину визвольної боротьби українських патріотів.

Вони ще плекали ілюзії про те, що в умовах поневолення Німеччиною України можна було вести роботу, котра, зрештою, приведе до незалежності Батьківщини. Тому, використавши легальні та напівлегальні можливості на початку гітлерівської окупації області (вересень 1941 р.), члени похідних груп ОУН вели активну патріотичну пропаганду серед населення, влаштовувалися до місцевих окупаційних установ, органів самоврядування, допоміжної поліції, займалися створенням різних громадських організацій (Січ, «Просвіта» тощо). Контролюючи чернігівську газету «Українське Полісся», редактор якої Ф. Піпа та частина співробітників були членами ОУН, вони вже у перших її номерах відверто заявили про мету своєї діяльності.[1] Так, у 1-му числі часопису за 2 листопада 1941 р. у статті П. Олійника «Україна вступає на новий шлях» було зроблено висновок: «Перед нами... перспективи... вільного розвитку і закладання державного будівництва».[2] А в 3-му числі газети за 9 листопада 1941 р. у редакційній статті «Україна і Європа» згадано про великих синів нації С. Петлюру і Є. Коновальця і підкреслено, що «своєю героїчною боротьбою Україна здобула собі право мати надію, що ввійде до складу нової Европи як великий і вільний нарід, як майбутня Українська держава».[3]

Члени ОУН змогли залучити до своїх лав частину інтелігенції та молоді, представників різних верств населення. За даними сталінської охранки вони створили у Чернігові обласний провід ОУН, змогли «заложить во многих районах оуновские организации».[4] У Ріпкинському та Любецькому районах серед поліцаїв проводили роботу по створенню з них збройних загонів. Так, у Ріпкинському районі провідником ОУН був начальник районної поліції Польовик. Націоналісти збирали зброю і «проводили работу по созданию из числа полиции вооруженной силы для борьбы против советской власти и немцев».[5]

У січні-лютому 1942 р., як вказано у довідці «Про діяльність українського націоналістичного підпілля на Чернігівщині у період тимчасової окупації області німцями» від 9 серпня 1945 р. за підписом підполковника НКДБ Герасимова, німці провели репресії проти націоналістів, найбільш активну їх частину було розстріляно, менш активні елементи, що перебували на службі в окупаційних установах, «стали на путь активного пособничества немцам, занимаясь предательством партийно-советского актива».[6]

У березні-квітні 1942 р., повідомляє підполковник Герасимов, бандерівці створюють у Чернігові в підпіллі новий обласний провід ОУН-Б. Активну участь у розбудові місцевої організації взяли члени київського проводу ОУН-Б Остапенко та Савченко.[7] Подібна робота проводилася в районах області. Так, у квітні-травні 1942 р. один член ОУН, що

мав фальшиві документи на прізвище Романа Геращенка від ніжинської організації ОУН-Б, створив осередок в Ічні з трьох осіб на чолі з місцевим поліцаєм Володимиром Кметою, який згуртував навколо себе широке коло співчуваючих, в тому числі й артистів місцевого театру. Говорячи новим членам ОУН про необхідність ведення боротьби з радянською владою як основну мету українських націоналістів, Геращенко вказував, що практична діяльність ОУН повинна бути невідома німцям, адже з ними теж доведеться воювати, «тому що вони ніколи не згодяться створити самостійну Україну на чолі з українським урядом». Він підкреслював, що їхнім завданням є боротьба за самостійну Україну, проти кого — байдуже.[8]

Нацистські окупанти жорстоко переслідували українське підпілля. У травні 1942 р. значна частина обласного проводу ОУН-Б була заарештована органами гітлерівської СД. У серпні зв'язковий повідомив ічнянський осередок, що «організація ОУН у Ніжині розгромлена, багатьох членів заарештовано і розстріляно Геращенка». Наказ Проводу був — продовжувати роботу. У вересні 1942 р. другий та останній зв'язковий передав вимогу керівництва посилити діяльність.[10]

Після вигнання гітлерівців з Чернігівщини та інших східноукраїнських земель розгортається боротьба проти сталінського режиму. Керівництво ОУН і командування УПА, незважаючи на складні умови переходу лінії фронту, криваві бої з радянськими каральними військами, докладало багато зусиль до відновлення і створення нових ланок підпільно-повстанської мережі на сході України. Так, у травні 1944 р. з Волині була направлена для підпільної роботи в Чернігівську та Сумську області група членів УПА чисельністю понад 20 осіб.[11] Цікаво, що вона складалася з колишніх поліцаїв Чернігівщини та Сумщини, яких німці евакуювали восени 1943 р. в район м. Дубно. Там велика частина з них встановила контакт з представниками повстанських військ і перейшла до УПА. Треба підкреслити, що ті, хто хотіли просто врятуватись, поїхали до Німеччини.[12] Члени цієї похідної групи отримали від командування УПА завдання йти на схід України з метою підготовки збройного повстання населення для боротьби за самостійну Україну. Їм треба було створити підпільні організації, підготувати таємні магазини продовольства для частин УПА, які повинні були прийти, за задумом керівництва національно-визвольної боротьби, із Західної України, «згуртувати там навколо себе маси — вербувати в УПА», вести патріотичну агітацію, знищувати радянських, партійних працівників та активістів, співробітників репресивного апарату режиму. Вони повинні були руйнувати залізничні мости і шляхи, щоб перешкодити вивезенню до Росії хліба з України.[13] Провід ОУН та УПА наказував зривати хлібозаготівлю, спалювати молотарки, розподіляти хліб між селянами. Але найважливішим завданням для учасників цієї та інших груп було поставлено «не давати ображати український народ».[14]

З числа тих, хто зміг дістатися до своїх районів і не зрадив патріотичному обов'язкові, на Ічнянщині впродовж літа 1944 р. діяла невелика група (до 5 осіб) під проводом «Моряка» (Олексія Савченка). Вона, як зазначено в документах НКДБ, «ведет среди населения украинскую антисоветскую националистическую агитацию, вовлекает в банду антисоветски настроенных лиц, грабит колхозы». Треба зауважити, що вираз «грабує колгоспи» показує, що члени УПА харчувалися не за рахунок населення, а радянської держави, що було в тих умовах більш небезпечно, ніж брати їжу у людей. Одним з напрямків діяльності повстанців було написання та розповсюдження листів і листівок до населення, в яких закликали підтримати боротьбу за самостійність України, забирати собі хліб після обмолоту. Вони попереджували, що якщо голови сільрад будуть ображати населення, то їх чекає покарання, а також

вели пропаганду проти колгоспів, вказуючи, що на Західній Україні їх нема і земля поділена серед селян. У серпні-жовтні 1944 р. ця група була повністю зліквідована.[15]

Восени 1944 р. з Рівненських лісів на Вінниччину і далі на схід пішла група під проводом «Баті» чисельністю до 50 осіб. В її складі були уродженці Чернігівщини та інших східних областей.[16]

Хоч висвітлення визвольних змагань на Чернігівщині в повоєнні часи не є предметом цього повідомлення, дозволю собі навести два факти.

Кримінальна справа про вбивство у травні 1946 р. радянського активіста, заступника голови колгоспу Ф. Джуми мешканцем хутора Червоний партизан Куликівського району Борисом Боженком вказує на одне вже сформоване уявлення серед частини населення області. Він замаскував особисту помсту за образу батька політичним терактом, назвавши себе членом УПА, тобто для нього і батька Артамона Боженка, котрий підбурив його на вбивство, символом захисника від кривд влади був саме національно-визвольний рух.[17]

Прикладом, що свідомим представникам чернігівської молоді була близька ідея національного визволення Батьківщини, є діяльність у 1947—1949 рр. в с. Конашівці Борзнянського району молодіжної підпільної групи ОУН під проводом Василя Теребуна. В організації було 4 члени і 8 співчуваючих.[18] Все почалося в лютому 1947 р. в Яблунівському районі Станіславської області, коли в с. Космач відбулася зустріч одного з керівників місцевого підпілля «Сергія» з молодими чернігівцями Василем Теребуном і Григорієм Прядкою, які приїхали до батька останнього, Івана Прядки, члена ОУН. Хлопці вступили до лав Українських Націоналістів, письмово присягнули і отримали доручення створити організацію на Чернігівщині.[19] Її завданням було «розповсюдження антирадянської оунівської літератури, залучення молоді в підпільну антирадянську організацію, пропагування серед населення ідеї утворення «Самостійної України» і ведення агітації, спрямованої на зрив заходів радянської влади».[20]

Молодіжна група ОУН підтримувала зв'язок з Яблунівським районним Проводом через листування і поштові пакунки, в яких Теребун з товаришами отримували листівки та іншу підпільну літературу. Члени організації знайомили молодь з антирадянськими матеріалами, в ніч з 6 на 7 листопада 1948 р. розповсюдили листівки у Борзні. Григорій Прядка перейшов на нелегальне становище і став учасником підпілля на Станіславщині. А Олександр Зуй, який у 1948 р. перебував на військовій службі у складі радянських військ у Німеччині, вів серед військовослужбовців антирадянські розмови, «наклепницьки висловлювався про життя в колгоспах». У 1949 р. сталінська держбезпека повністю викрила організацію.[21]

Таким чином, наведені вище дані свідчать про те, що на Чернігівщині під час нацистсько-радянської війни, завдяки діяльності українських націоналістів, почали створюватися умови для розгортання національно-визвольного руху. Провід ОУН і командування УПА робили все можливе для розбудови бойового підпілля та захисту українського населення від окупантів.

* * *

Про боротьбу ОУН та УПА на Чернігівщині у роки німецько-радянської війни та післявоєнний час практично нічого не було відомо до набуття Україною незалежності. В останній час українські дослідники досягли певних результатів у вивченні цієї проблеми.

Доктор права Іван Білас (м. Київ) у своїй монографії «Репресивно-каральна система в Україні 1917—1953» встановив з документів радянської держбезпеки, що на 5 березня 1944 р. чекісти, зокрема у Чернігівській області, виявили 6 осередків ОУН загальною чисельністю 45 членів, з яких 15 заарештовано, 22 «розробляються» і 8 розшукуються. Це дає нам уявлення про масштаби діяльності підпілля. Автор на основі вивчення архівних матеріалів докладно розповідає про створення сталінською охранкою фальшивої організації ОУН на Східній Україні. Одна з провокативних округ «ОУН» — Конотопська — мала у складі 20 агентурних центрів із районами, серед яких належали до Чернігівщини Бахмацький, Ніжинський, Борзнянський. У цій окрузі в «організацію» було втягнуто і репресовано 35 патріотів.[23]

Доктор історичних наук Володимир Сергійчук (Київський держ-університет) у 1993 р. надрукував список вояків УПА, в якому нараховується 99 уродженців Чернігівської області.[24] Лише ці далеко не повні дані свідчать про участь чернігівців у національно-визвольних змаганнях 40-х — поч. 50-х рр.

Дослідник-журналіст Сергій Павленко знайшов в архіві Чернігівського обласного управління СБУ документи про діяльність молодіжної організації ОУН у с. Конашівці. Наслідком пошукової роботи у місцевих архівах стали газетні публікації і книга «Опозиція на Чернігівщині: 1944—1990 рр.».[25] Спираючись на численні докумснти, автор показує широкомасштабний опір населення області у 1944—поч. 50-х рр. більшовицькій тиранії. Він робить висновок, що «свій вклад у протиборство з імперською ідеологією сталінського кріпацтва внесли і східняки. В окремі тижні оперативні зведення про їх дії на Чернігівщині нічим не відрізнялися від зведень руху опору на Івано-Франківщині, Рівненщині,[26] але «за своїм складом і політичною спрямованістю чернігівські збройні формування були дуже строкаті. Лише незначний їх відсоток у своїй діяльності керувався вимогами ОУН—УПА. Інші ж здебільшого не мали чіткої мети. З національно-визвольною ідеологією вони були не обізнані».[27]

Деяку епізодичну і не до кінця з'ясовану інформацію про націоналістичне підпілля і повстанські загони в області дають праці істориків української діаспори, спогади учасників визвольного руху.[28] Вона зібрана в останньому розділі книги С. Бутка і Т. Демченко «За Україну, за її волю».[29] Ці дані в основному ще істориками документально не перевірені, а розповідь-спогад Я. Славутича про діяльність у краї «Чернігівської Січі» категорично заперечується чернігівським краєзнавцем Герардом Кузнецовим.[30]

Як бачимо, зроблені перші серйозні кроки у вивченні національно-визвольного руху на Чернігівщині, але це тільки початок. Просимо всіх свідків подій і дослідників, яким щось відомо про діяльність ОУН та УПА в нашому регіоні, допомогти і написати на адресу журналу.

Джерела та література

1 Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). Ф. 139, — Оп. 1. — Од. зб. 92. — Арк. 35—36.

2 Олійник П. Україна вступає на новий шлях. // Українське Полісся. — 1941 — 2 листопада.

3 Україна і Європа. // Українське полісся. — 1941 — 9 листопада.

4 ДАЧО. — Ф. 139. — Оп. 1. — Од. зб. 92. — Арк. 36.

5 ДАЧО. — Ф. 139. — Оп. 1. — Од. зб. 92. — Арк. 38.

6 ДАЧО. — Ф. 139. — Оп. 1. — Од. зб. 92. — Арк. 36.

7 ДАЧО. — Ф. 139. — Оп. 1. — Од. зб. 92. — Арк. 36.

8 Архів Управління Служби Безпеки України по Чернігівській області (Архів УСБУ по ЧО). — ОФ. — Спр. 1878. — Арк. 43—47.

9 ДАЧО. — Ф. 139. — Оп. 1. — Од. зб. 92. — Арк. 37.

10 Архів УСБУ по ЧО. — ОФ. — Спр. 1878. — Арк. 121—122.

11 Архів УСБУ по ЧО. — ОФ. — Спр. 9009. — Арк. 37, 102—103.

12 Архів УСБУ по ЧО. — ОФ. — Спр. 9009. — Арк. 86—87.

13 Архів УСБУ по ЧО. — ОФ. — Спр. 9009. — Арк. 96.

14 Архів УСБУ по ЧО. — ОФ. — Спр. 9009. — Арк. 102—103.

15 Архів УСБУ по ЧО. — ОФ. — Спр. 9009. — Арк. 38, 278, 39.

16 Архів УСБУ по ЧО. — ОФ. — Спр. 628. — Арк. 91.

17 Архів УСБУ по ЧО. — ОФ. — Спр. 3409. — Арк. 94—95.

18 Архів УСБУ по ЧО. — ПФ. — Спр. 14611. — Т. 5. — Арк. 1459—1463.

19 Архів УСБУ по ЧО. — ПФ. — Спр. 14611. — Т. 1. — Арк. 3.

20 Архів УСБУ по ЧО. — ПФ. — Спр. 14611. — Т. 5. — Арк. 1459.

21 Архів УСБУ по ЧО. — ПФ. — Спр. 14611. — Т. 5. — Арк. 1459—1463.

22 Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917—1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. Кн. 1. К.; 1994. — Військо України. — С. 366—367.

23 Там же. — С. 357—361.

24 Володимир Сергійчук. В УПА — вся Україна // Молодь України. — 1993. — 20 квітня; воїни-бандерівці Чернігівщини. // За Україну, — 1993. — 14 серпня.

25 Павленко С. Опір режимові. Невідомі сторінки історії // За Україну. — 1993. — 17 жовтня.

Павленко С. Поїхав батько провідати доньку. // Голос України. — 1993. — 19 жовтня.

Павленко С. О. Опозиція на Чернігівщині: 1944—1990 рр. — Чернігів, 1995.

26 Павленко С. О. Опозиція на Чернігівщині. — С. 13.

27 Там же. — С. 15.

28 Верига В. Втрати ОУН в часи другої світової війни. — Торонто, 1991. — С. 83.

Кулиняк Д. Дві присяги Яра Славутича. // Молодь України. — 1990. — 20 листопада. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942—1952. — Львів. 1991. — С. 124, 244.

Полікарпенко Г. Організація Українських Націоналістів під час другої світової війни. IV доповнене видання. — Канада, 1951. — С. 114.

Стахів С. Похідні групи ОУН. // Енциклопедія Українознавства / Гол. ред. В. Кубійович. — Париж, 1970. — Т. 6. — С. 2285.

Шанковський Л. Українська Повстанська Армія. 1942—1952. // Історія Українського війська. — 2-е доп. вид. — К., 1991. С. 92, 176, 180.

Шумелда Я. Похід ОУН на схід. // Організація Українських Націоналістів. 1929—1954. Збірник статей у 25-ліття ОУН: Вид. Першої Української друкарні у Франції. — 1955. — С. 272.

29 С. Бутко. Т. Демченко. За Україну, за її волю. Короткий нарис боротьби ОУН—УПА за незалежність України. Другий етап національно-визвольного руху на Україні 30-х — поч. 50-х рр. — Чернігів, 1992.

30 Кузнецов Г. А. Край непокоренный Черниговщина. 1941—45 гг. Чернигов, 1995. — С. 251.

У ГЛИБ ВІКІВ

Андрій Карнабед

●

ТАЄМНИЦІ БОЛДИНИХ ГІР

(НАРИС ТРЕТІЙ)

Відповіді на важливі питання ми отримали, досліджуючи підземну церкву Феодосія Тотемського. Це найбільший за розмірами і найбагатший архітектурою підземний храм Антонієвих печер, споруджений наприкінці XVII — початку XVIII сторіч на північ і майже впритул до церкви Антонія на місці першопочаткової церкви Похвали Богородиці. За загальної довжини, включаючи ротондоподібний притвор, наву-трапезу й вівтар, 16 метрів її ширина від 4-х до 5,5 метра (у притворі), а висота до зеніту купола в притворі 8,4 м.

Це явище незвичне. Для порівняння скажемо, що в печерних храмах Києво-Печерської лаври висока людина може дістати рукою до склепіння.

Як і церква Антонія, церква Феодосія теж тридільна. Але маючи головний вхід теж із заходу від невеличкої мурованої галереї з нішами в стінах, яка йде з притвору церкви Антонія навпроти входу до печер з Іллінської церкви, розглядувана церква має досить розгалужену систему виходів з нави та вівтаря, які пов'язують ці компартименти — приміщення одне з одним. Оригінальним тут є вирішення входу з нави-трапези в північній стіні далі — до сходинок у похилій арковій галереї на наступний ярус печер.

Споруджена у стилі українського барокко, церква Феодосія, перекрита нервюрним куполом у притворі, складним хрестовим склепінням нави-трапези і зімкнутим склепінням вівтаря, має дуже пластичне вирішення інтер'єру. Тут і пілястри зі спрощеними іонійськими капітелями, які підтримують багатопрофільний розкріпований великого виносу карниз у притворі, і напівциркульні та пласкі ніші різних розмірів, і багате вбрання іконостасної стіни трьохчетвертними колонками з лекальної цегли з капітелями, які нагадують формою класичні коринфські капітелі, обабіч царських врат. Три напівциркульні ніші в східній частині вівтаря нагадують три апсиди, притаманні наземним храмам.

Кругла в плані ротонда притвору і архітектурно-художнє її вирішення нагадують композицію і архітектурний образ ротонди-дзвіниці того ж часу, яка існувала до 60-х років XX ст. із заходу Борисоглібського собору XII ст. на території чернігівського дитинця.

Стіни церкви Феодосія, як і склепіння, теж тиньковані та побілені, були прикрашені іконами в нішах та простінках. А іконостасну стіну прикрашали гарні царські врата з листового металу, на них невідомим

поки що професійним художником олійними фарбами були зображені в орнаментованому оздобленні Благовіщення й апостоли. Зараз ці врата в експозиції Іллінського храму-музею.

Церква Феодосія, як найпросторіша, була єдиним підземним храмом Антонієвих печер, де проходили богослужіння, про що у своїх «Щоденникових записах» згадував український поет П. Г. Тичина, який був свого часу у церковному хорі.

Безпосередньо пов'язана плануванням та просторово розміщена вище сходинок з півночі нави церкви Феодосія невеличка прямокутна в плані склепінчаста капличка з мурованою гробницею біля північної стіни і висотою 3,8 м. Архітектура каплички проста — лише аркові ніші в стінах, невеликий профільований карниз та вище нього купол. Всі площини тут теж тиньковані і побілені, як і згадана гробниця, яка після незначної реконструкції з відкриттям виявленого нами лучкової форми закладеного цеглою XIX сторіччя отвору в боковій стіні відкрита для огляду залишків поховання ченців, померлих чи загиблих 1239 року, чи, можливо, й під час одного з нападів кримчаків-татар.

Праворуч від входу до каплички неглибокий тупик (схоже, почата та незакінчена з якихось причин галерея), а ліворуч беруть початок два коридори-галереї без облицювання цеглою.

Перша з них, коротша і та, що повертає на південь, виводить до невеличкої грунтової склепінчастої камери-хорів церкви Феодосія над сходовою похилою галереєю.

Прямокутне в плані приміщення хорів розкрите арковим отвором до нави-трапези церкви вище карниза. Це унікальне явище в підземній церковній архітектурі, подібного якому ми в жодному з печерних комплексів України не стрічали.

Також неповторним є карниз великого виносу у притворі церкви Феодосія. Він, за однією з версій, слугував своєрідним балконом шириною 78 см, де може розміститись до 30 чоловік.

Чи був конструктивно розрахований цей карниз задля цього, сказати важко. Але виявлені нашими дослідженнями залишки дерев'яних конструкцій поверх нього у вигляді 16 дубових брусів і залишків настилу ніби підтверджують таке припущення. Та й розміщений над карнизом в північній частині нервюрного склепіння-купола дверний отвір теж не є випадковим тут. А інакше чим пояснити влаштування цього отвору, перекритого лучковою перемичкою?

І останнє щодо церкви Феодосія. Це — гарна акустика храму. І неважко уявити той сильний емоційний, психологічний вплив на віруючих від урочисто-величних співів церковного хору, звуки якого линули згори, з хорів, через той дверний отвір у склепінні притвору...

Третя підземна церква — церква «Миколи Святоші». Вона теж споруджена з цегли кінця XVII—XVIII сторіч на місці, як ми з'ясували, стародавнього приміщення і галереї XI—XII сторіч.

Ця церква, найскромніша за архітектурним вирішенням, розміщена на відстані 16 м північніше церкви Феодосія і значно вище описаних нами двох попередніх церков. Розміри церкви «Миколи Святоші»: довжина — 12,7 м, ширина — 2,4 м. Тридільна церква перекрита як єдине ціле коробовим склепінням і теж тинькована і побілена без будь-яких прикрас. Лише неглибокі ніші зм'якшують суворість вигляду цієї меморіальної споруди на честь князя, який присвятив себе служінню Богу.

Гадаємо, що цікавим є наше спостереження, яке підтверджує раніше зроблене нами припущення стосовно того, що Антоній в XI сторіччі і його наступники — будівничі підземних храмів XVII—XVIII сторіч — мали досвід орієнтації по сторонах світу під землею.

Ми з'ясували, що, незважаючи на різні рівні залягання, усі три описані вище церкви досить точно зорієнтовані за традицією церковного будівництва в напрямку захід-схід головними своїми осями. Відхилення тут ми зафіксували в межах 30 градусів, що ми маємо і в Спаському соборі чернігівського дитинця, закладеному князем Мстиславом на початку XI сторіччя.

До церкви «Миколи Святоші», яка увічнює пам'ять чернігівського князя Святослава Давидовича, нареченого «Миколою Святошею» після того, як він постригся у ченці і був визнаний святим, від каплиці з гробницею веде похила дугоподібна галерея, навпроти якої поруч із входом до церкви «Миколи Святоші» міститься невеличка келія з сидінням та лежанкою, викопана в грунті. Окрім головного входу, келія має і вузенький арковий проріз у західній стіні, який виводить до тупикового ходу-галереї і склепінчатої камери з круглим неглибоким отвором-ямкою посередині. Що це — кухня чи... туалет?

Раніше відвідувачам печер показували згадану келію, стверджуючи, ніби саме в ній жив у XI сторіччі Антоній. І люди вірили в цю красиву легенду з твердженням, що саме тут Антоній зцілював душевні і тілесні недуги. І люди йшли і йшли до цієї келії, як до святині...

Але та келія, де справді можна вважати реальним перебування Антонія 1069—1072 років, розташована зовсім в іншому місці. Та про це — далі...

Поки що зупинимось ще на деяких особливостях церкви «Миколи Святоші», спорудженої на багато років, століть пізніше перебування Антонія в Чернігові.

Які ж особливості церкви?

По-перше, наявність, окрім головного, — західного, а також північного і південного входів у вигляді лучкових дверних отворів у північній та південній стінах нави-трапези й подібних отворів у тих же стінах вівтаря. При цьому дверні отвори в північній стіні трапези й вівтаря були зв'язані між собою обхідною грунтовою галереєю, яка поза межами церкви вливається зі сходу в 26-метрову похилу, що йде на північ від церкви «Миколи Святоші» і вниз, грунтову галерею шириною до 60 см і висотою в межах 1,95 м.

Важко сказати про мету спорудження цієї галереї, але її напрямок в бік так званих «Сіверянського» та «Єлецького» пагорбів Болдиних гір, де також виявлено стародавні печери, дає підстави гадати, що то була спроба створити ще один вихід з Антоніївих печер. Але щось чи хтось перешкодив дальшому будівництву цієї галереї, кінець якої має сліди терміново кинутих земляних робіт...

По-друге, навпроти входу з церкви «Миколи Святоші» до згаданої галереї дверний отвір у південній стіні веде до майже п'ятиметрової ширини круглого в плані грунтового приміщення з напівобвальним склепінням над укріпленою цеглою XVIII сторіччя частиною галереї між каплицею з гробницею останків ченців та церквою Миколи, яке ми умовно назвали «Гротом» з виявленими слідами щільно заповнених суглинком двох ходів-галерей у напрямках на схід (вздовж церкви на схід) та на південь вниз (вбік західного входу до церкви Феодосія).

Останніми роками наші дослідження «Гроту» і прилеглих до нього галерей були продовжені В. Я. Руденком за допомогою учнів, студентів.[1] Ці роботи підтвердили припущення щодо існування на місці «Гроту» церкви «Миколи Святоші» давнішого храму чи каплиці та його зв'язку галереями з іншими ділянками печер.

Зокрема, довгий час не вдавалося до кінця дослідити щільно засипану грунтом з фрагментами цегли XVIII—XIX сторіч майже шести-

метрової довжини ділянку галереї, яка йде від проходу на хори та до дверного отвору в склепінні церкви Феодосія.

Зараз ця ділянка також розчищена і таким чином майже закінчено з'єднання раніше розрізнених замивами та засипками ділянок галерей з півдня церкви «Миколи Святоші», а також закінчено розчистку від завалів та багатовікових замивів приміщення «Гроту» — стародавнього підземного храму-каплиці («костяниці») з похованнями не пізніше XVII сторіччя попід стінами.

Віднайдені тут, як і в інших місцях печери, цілі плінфи та їх фрагменти, які датуються XII сторіччям, що їх пов'язують з нібито існуванням на місці «Гроту» мурованого храму XII сторіччя, скоріше за все є залишками від будівництва у XII сторіччі поруч з печерами Іллінської церкви чи точніше результатом використання для якихось робіт в печерах плінф та їх фрагментів від розборки в XII—XVIII сторіччях притвору і західної стіни Іллінської церкви, коли вона була перебудована у барокових формах, які збереглися й до сьогодні.

Ці, як і інші відкриття, що ми ще висвітлимо, стали можливими завдяки сотням добровільних помічників, які допомогли у вкрай важких і небезпечних умовах вручну з використанням лише саперних та звичайних заступів, відер, корзин та інших примітивних засобів вийняти, витягти і винести назовні по лабіринтах галерей щонайменше 200 кубічних метрів міцного, ущільненого замивами і сторіччями суглинку.

Прикро лише, що під час останніх робіт, коли автор не мав змоги особисто контролювати якість досліджень, допущені зайві землерийні роботи на місці «Гроту» і прилеглих галерей, які зміцнені тепер замість наших тимчасових дерев'яних кріплень металевими конструкціями. Цю ділянку печер з відкритими залишками поховань нині можна відвідувати і продовжувати дослідження, щоб уточнити, що ж тут було.

Ще одною особливістю, яку ми відкрили у церкві «Миколи Святоші», є виявлення в східній стіні вівтаря за цегляним престолом спочатку слідів у вигляді вузенької тріщини в шарі тиньку, а потім за допомогою зондажів лучкової форми дверного отвору, міцно замурованого цеглою XVIII сторіччя (жолобчастою) на міцному вапняному розчині. Що то за вхід? І куди він мав вести людину?

Вийнявши цю закладку дверей, ми виявили суцільну засипку суглинком і величезну скам'янілу брилу суглинку, під час розчистки яких внизу нам відкрилася давня галерея, яка, починаючись від рівня підлоги церкви «Миколи Святоші» в її центрі на перетині із згаданими північною та південною галереями, полого спускається на схід вздовж північної стіни мурованого храму і частково під нею (!) за межі вівтаря. За вівтарем церкви «Миколи Святоші» ми зафіксували міцно ущільнену зі слідами вапняної обмазки долівку відкритої частини галереї на глибині 76 сантиметрів нижче підлоги церкви.

Безумовним доказом давнього, ймовірно XI сторіччя, походження цієї загадкової галереї є знайдені на її підлозі фрагменти плінф і цем'янкового розчину XII сторіччя під більше ніж 220 лінзами замивів дощовими і весняними водами протягом не одного сторіччя. І зауважимо, що міцність цього замиву не поступається міцності материкового грунту, в якому викопано галерею. На жаль, верхня частина її зруйнована, як і фрагментів інших галерей, що перетинаються за вівтарем церкви «Миколи святоші», і що теж були замиті грунтом, у якому невідомо яким чином опинилися не лише фрагменти плінф, гончарної кераміки, а й залишки скелетів лисиці, людини...

Починаючи дослідження, ми умовно поділили Антоніеві печери на своєрідні поверхи-яруси, виходячи із взаєморозташування храмів, гале-

рей та інших приміщень, хоч першопочатково їх система й була дещо іншою, в чому ми впевнилися під час досліджень 1971—90-х років.

Аналіз матеріалів топо-геодезичної зйомки печер та натурне вивчення їх забезпечили можливість встановити, що перший, третій та четвертий (з церквою «Миколи Святоші») яруси розташовані майже один над одним з незначним зміщенням у плані.

Другий же ярус, де містяться церкви Антонія та Феодосія (за різними джерелами — Готемського, Печерського, Углицького)[2] і з яким безпосередньо зараз північним порталом пов'язана Іллінська церква-музей, зміщений на південь. Він частково займає південну, напівзруйновану і засипану, перекриту підлогою й стінами мурованої церкви Феодосія, вузьку грунтову галерею першого ярусу печер XI сторіччя. Частково ця галерея нами розчищена під східною частиною вівтаря церкви Феодосія і відкрита для огляду з півночі вівтаря церкви Антонія.

Відмінність другого ярусу печер від інших в тому, що тут храми і галереї-переходи між ними повністю виконані з червоної жолобчастої цегли на міцному вапняному розчині і з тинькуванням та побілкою стін і склепінь, а підлога була вимощена квадратними керамічними плитками двох типорозмірів (останнім часом старовинні плити, на жаль, знищені і замінені новими різної форми, які були виготовлені у 1970-і роки в Києві для замощення підлоги в Троїцькому соборі). Цим фактично зліквідовано важливий елемент історії печер.

І саме в цьому — другому ярусі печер — ми маємо яскравий зразок використання в підземних спорудах конструктивних та архітектурно-художніх прийомів, притаманних наземним храмам та іншим спорудам другої половини XVII—XVIII сторіч в стилі української національної архітектури, які будувались із звичайної-рядової та різної форми локальної червоної місцевої цегли з тонким шаром вапняного тиньку з побілкою.

У першому ж та третьому й четвертому ярусах під час їх реконструкцій у XVII—XVIII сторіччях муровані конструкції використовувалися лише фрагментарно, окремими ділянками.

Це згадані нами каплиця з гробницею і похила галерея до неї, які безпосередньо плануванням і просторово пов'язані з церквою Феодосія, а також частково притвор та трапеза-нава і вівтар церкви «Миколи Святоші», незначна ділянка (близько 5 метрів) вісімнадцятиметрової грунтової галереї до цієї церкви від каплиці з укріпленням вказаної ділянки металевими кованими дугами, а також незначна частина головної галереї нижнього ярусу біля первинного входу з південного схилу пагорба.

На жаль, заплановане нами додаткове дослідження архітектури цього входу до печер унеможливлене нещодавно влаштованим новим мурованим і складним у плані незграбним входом без врахування стародавнього визначального принципу — розкриття входу у підземелля печер до сходу сонця із забезпеченням проникнення його променів якнайглибше.

Загальна довжина приміщень і ділянок галерей, облицьованих і споруджених з цегли XVII—XVIII сторіч, досягає майже 100 метрів, що значно менше третини усієї розвіданої, розчищеної та дослідженої довжини печер, де одним із найзагадковіших саме і був перший, або нижній, ярус, відкритий, досліджений і обміряний нами у 1967—1980-х роках.

Ще чверть сторіччя тому ніхто з чернігівців, мабуть, і не здогадувався, за винятком хіба що покійного колишнього сторожа Антоніївих

печер та Іллінської церкви, чий будинок донедавна стояв поруч, що в цих печерах, давно відомих як триярусні, існує ще один ярус, який лежить нижче і якого не показано на жодному з відомих історичних планів Чернігова і Троїцько-Іллінського монастиря.

До речі, нема його і на історичному плані Чернігова 1782—1786 років, де позначені Антонієві печери з Іллінською церквою.

Загальна довжина цього ярусу печер, включаючи головну галерею та її відгалуження, близькі до прямокутної форми камери, майже 100 метрів.

До звивистої в плані головної галереї-коридору, що йде з південного сходу на північний захід, прилягають різної довжини бокові галереї та 8 камер-приміщень різної форми і розмірів, архітектурно-археологічні обміри яких дали змогу детально простежити і графічно зафіксувати конструктивні відмінності найдавніших ділянок домонгольської доби від пізніших, виконаних у XVII—XVIII сторіччях, а можливо, й XVI сторіччі, коли Чернігів був приєднаний до Великомосковської держави.

Так, галереї, споруджені у XI—XIII сторіччях, мають у поперечному перетині розширення у верхній зоні на рівні п'ять склепінь і звужені внизу на рівні підлоги і нагадують форму груші. Маючи висоту 1,6—1,7 метра (інколи до 1,9 м), їх ширина не перевищує 0,5—0,6 м.

При цьому, стіни і коробові, близькі до аркових, склепіння відзначаються ретельністю обробки. Їх поверхня ретельно загладжена на відміну від досить-таки грубо вирубаних в суглинку галерей XVI—XVIII сторіч, які до того ж мають більшу ширину й висоту, іншу форму.

І що найголовніше, так це те, що підлога, стіни й залишки навіть п'ят арок склепінь первинних галерей виявлені значно нижче існуючого рівня підлоги печерних галерей в результаті пізніших реконструкцій. В окремих місцях стародавня підлога знайдена нижче існуючої на 1,2—1,4 метра.

Розчищаючи від грунту один із тупикових ходів, нам вдалося встановити, що цей хід з північного боку головної галереї на відстані 5 м від цегляного обмурування початкового входу до нижнього ярусу печер є нічим іншим як келієюченця-затворника.

Ця келія-камера у вигляді тупикового коридора висотою 1,72 при ширині 38—45 см. має довжину 5,8 м і закінчується лавою-сидінням, вирізаним у суглинку. Над ним у бокових стінах на рівні плечей зроблені заглиблення з таким розрахунком, щоб той, хто сидить на сидінні-лаві, утримувався від падіння, коли зовсім знесилиться.

У цьому ми впевнилися, як кажуть, на власному досвіді.

У склепінні над сидінням видно вкриту кіптявою дірочку діаметром 3,5 см. Ймовірно, це отвір, який слугував витяжкою для диму від свічки чи скіпки, а може, й лампади, хоч для неї нема пристосувань.

Уявимо собі і спробуємо усвідомити життя в такому тупику людини, яка добровільно прирекла себе на повільну страдницьку смерть... в ім'я спасіння душі.

Подібні келії ченців-затворників відомі по Києво-Печерському та інших монастирях. У Никоновому літописі описано життя одного з таких затворників Києво-Печерської лаври з моторошними подробицями.

Літописець оповідає, ніби якийсь купець з Торопця, відчуваючи наближення смерті, в ім'я спасіння своєї душі роздав своє майно біднякам та монастирю і попросив Антонія постригти його у чснці лаври. Антоній прийняв купця і, наклавши на нього грецькі символи, нарік

Ісаакієм. Новоявлений монах натягнув на себе власяницю і закрився в невеличкій келії печер довжиною 4 лікті (близько 2-х метрів).

Там він старанно молився Богу і, тільки сидячи, читав псалми до пізньої ночі, не виходячи на світло й не засинаючи. Так він жив затворником 7 років. Їжею йому слугувала лише проскура, та й то через день, а воду через невеличке віконце йому подавав Антоній. На завершення сьомого року, за словами літописця, з'явилися Ісаакію чорти і примусили його співати й танцювати, що він і зробив. Схоже, він втратив розум.

Тоді ченці розібрали цегляну стінку, яка закривала вхід до келії-затвору, винесли вже знесиленого хворого і його почав лікувати Антоній...[3]

Можна гадати, що подібний затворник жив і у віднайденій нами келії-тупику.

Перемішані купи людських кісток в зотлілих дерев'яних трунах, виритих з нижнього ярусу ніш-крипт і розкидані в різних частинах першого ярусу, окремі поховання, знайдені під пізнішими нашаруваннями, дають підстави стверджувати, що впродовж XVII—XVIII сторіч цей ярус печер слугував підземним кладовищем і, можливо, тому був так ретельно закритий і утаємничений, не показаний на історичних планах.

Це нагадує нам дещо подібне, виявлене в підземній частині Троїцького собору, де ми відкрили не показані на жодному з планів собору три крипти-склепи, ретельно замуровані під час будівництва. Подібні ж поховання віднайдено під час досліджень у Спаському , Борисоглібському та Успенському соборах Чернігова.

Зовсім несподіваним було виявлення в Антонієвих печерах дитячих поховань, починаючи з немовлят. Чиї вони?..

Та, мабуть, чи найнесподіванішим було відкриття в самому кінці головної галереї нижнього ярусу печер, де грунтова підлога знижується більш ніж на метр до вузького лазу, закритого своєрідною «пробкою» з пісочку-стіночкою з трьома майже овальними отворами.

Спочатку ми вважали, що тут «звірині» нори. Проте досить було вийняти цю «пробку», як нам відкрився досить вузький, майже круглий у перетині, лаз шириною і висотою до 34—38 см, виконаний досить грубо.

Після розчистки від м'якого грунту засипки цей лаз виявився потаємним ходом, яким можна було проповзти лише з великим трудом, та й то підштовхуючи один одного, до виявленої нами штольні шириною близько 1 метра, яка йде вгору вертикально на висоту майже 4-и метри. У стінках цієї штольні ми виявили приступки для ніг і нешироκі полички для сидіння-відпочинку чи для посудин, за допомогою яких витягувався розпушений грунт.

Виникло питання: для чого і куди направлена ця штольня?

Зіставивши наші обміри з планом пагорба, у якому містяться Антонієві печери, вдалося встановити, що ця штольня розташована якраз під комплексом поховань 19 сторіччя, але, мабуть, роботи наших експедицій перешкодили комусь, за допомогою сприйнятого нами спочатку за звірині нори лазу та штольні, добутися до поховань на пагорбі.

Але хто був тим таємничим «шукачем» скарбів?

На це питання, мабуть, вже ніхто не відповість. А от на інші два питання, які виникли під час наших досліджень в нижньому і верхньому ярусах Антонієвих печер, ми, гадаємо, спроможні дати правильні відповіді.

Перше з цих питань стосується започаткованого, але з якихось причин не закінченого з'єднання кінцевого північного відгалуження головної галереї нижнього ярусу, що похило підіймається вгору, з започаткованою в східній стіні південної галереї з трапези церкви «Миколи Святоші» до «Гроту» нішею-початком галереї. Взаєморозміщення цієї «ніші» і вказаного відгалуження галереї нижнього ярусу і відстань між ними, всього якихось 3,5 метра, свідчить про те, що у будівничих був задум з'єднати з верхнім нижній ярус печер.

Друге питання щодо продовження на схід віднайденої нами давньої галереї за вівтарем церкви «Миколи Святоші» знайшло свою відповідь, коли ми застосували біофізметод. За його допомогою з використанням пошукової рамки ми виявили це продовження під пагорб з пам'ятником на могилі письменника М. М. Коцюбинського...

Що ж до келії Антонія ми схильні думати: нею було розчищене від грунту майже квадратне в плані приміщення-камера з північного боку головної галереї нижнього ярусу з лежанкою біля західної стіни, сидінням навпроти та вирізаною в північній стіні нішею, можливо, для ікони. Два аркові отвори-входи в східній та південній стінах келії з'єднували її з головною галереєю.

Підсумовуючи нашу розповідь про архітектурно-планувальні та конструктивні особливості Антонієвих печер, ми маємо зазначити, що завдяки кваліфікованим архітектурно-археологічним дослідженням та обмірам, по-перше, встановлено глибину залягання склепінь різних ярусів печер щодо денної поверхні грунту пагорба, в якому вони споруджені, а по-друге, довжину ярусів.

Глибше усіх залягає нижній — перший ярус — на глибині більше 12 метрів, а найближче до поверхні землі склепіння церкви Феодосія — трохи більше 3-х метрів. Що ж до довжини ярусів, то із зазначених майже 400 метрів приблизно по 100 метрів припадає на нижній та другий яруси, близько 80 метрів вивчено в тому ярусі, де міститься гробниця з кістками ченців і верхній ярус з церквою «Миколи Святоші» з грунтовим приміщенням і з залишками поховань, досліджений більше ніж на 90 метрів.

Безумовно, вивчаючи печери, ми цікавилися питанням: яким інструментом і як споруджувалися ці підземні лабіринти?

По слідах, які збереглися і які нам вдалося віднайти, ми визначили чотири землерийні інструменти, що ними користувалися будівничі.

Перший — заступ з коротеньким держалном, схожим на сучасний саперний заступ.

Другий — кирка теж з коротким держалном довжиною трохи більше 20 сантиметрів (ченці називали цей інструмент «копаницею»).

Третій — металева палиця з розплесканим кінцем типу лома і четвертий своєрідний інструмент з металу з двома довгими до 30 см зубами, що нагадує виделку. Це своєрідне долото — «двозуб».

Його забивали глибоко в міцний суглинок по колу діаметром до 0,5 метра для розслаблення, а потім ва допомогою ломика відвалювали брилу. Далі працювали киркою, розширюючи прохід і вирівнюючи заступом склепіння, стіни й підлогу з відсипанням розпушеного грунту, який вручну виносили за межі входу до печер і висипали з ретельним ущільненням майданчика біля входу.

Цікаво, що сліди подібних інструментів печеробудівничих віднайдені на стінах нещодавно відкритих підземних галерей XI—XII сторіч і в ближніх печерах Києво-Печерської лаври.

Один з названих інструментів нам вдалося знайти в наших печерах. Це металева кирка довжиною 22 см з наварним лезом і зотлілим дерев'яним держалом-ручкою довжиною близько 23 см.

Знайшли ми і фрагменти фрссок XII сторіччя, і різні речі, пов'язані з життям та перебуванням в печерах Антонія людей у різні часи: сталевий ніж з ручкою, виготовленою з платівок кістки, керамічну люльку, прикрашену штампованим геометричним орнаментом XVII—XVIII сторіч, бронзову печатку. Вона була знайдена у похованніченця в окремій труні. Це дає змогу зробити припущення, що померлий походив із знатного роду (усі знахідки було передано до фонду ЧДАІЗу).

На цю думку наштовхує герб на печатці. На лицьовій поверхні бронзового диска діаметром 50 мм на тлі щита у верхній частині зображені двоголовий орел зі скіпетром та державою в кігтях, а внизу — голова вола.

Загальновідомо, що двоголовий орел з цими атрибутами влади слугував гербом царської сім'ї, починаючи з XV сторіччя. І у зв'язку з цією знахідкою буде слушною думка, що цар Олексій Михайлович не випадково, як свідчать документи, вносив свої дари до маленького Іллінського монастиря. І не виключено, що саме тут був пострижений у ченці хтось з близьких його родичів. Адже одним із своїх указів Олексій Михайлович подарував монастирю села Київку, Білоус, Слободу, Кучинівку та багаті земельні угіддя.

Дослідження Антонієвих печер, відбудова і якомога повніша реставрація яких має бути продовжена на належному науковому і професійно-архітектурному рівні, започатковані нами у 1970-х роках одночасно із з'ясуванням раніше невідомих архітектурно-планувальних, конструктивних особливостей і відкриттям багатьох таїн архітектури та історії цієї пам'ятки, уможливили відкрити і зафіксувати свідчення освіченості й писемності тих, хто будував печери та хто перебував у них.

На стінах північної галереї з церкви «Миколи Святоші» та господарчого приміщення поруч з келією на захід від цієї церкви, в центральній галереї нижнього ярусу відкриті різьблені написи і рисунки — графіті, які за результатами палеографічного аналізу датуються XVII—XVIII сторіччями. Це, зокрема, зображення майже метрової височини розквітлого хреста на північній стіні центральної галереї нижнього ярусу та в цьому ж ярусі графіті — напису над аркою входу до камери ченця-затворника «БРОДІАКОН НИКОЛА».

Тут же напівстерті графіті. Але раніших графіті виявити не вдалося через значні — до півтора метра — засипки початкових XI сторіччя галерей та приміщень, а також через значні їх переробки у пізніші часи.

Одночасно ми виявили і декілька сучасних підробок під давні графіті, зроблені кимось вже після відкриття печер для огляду 1968 року. Але хто той «автор», можна лише здогадуватись...

Започатковані нашою авторською групою * дослідження обабіч Антонієвих печер у місцях заглиблень і провалів у схилах Болдиних гір допомогли зробити й такі відкриття, як розміщеної на місці колишніх келій Іллінського монастиря на відстані 13 метрів від дзвіниці Іллінської церкви відокремленої від Антонієвих печер так званої ГОСПОДАРЧОЇ ПЕЧЕРИ.

---

* Рішенням Науково-Методичної Ради заповідника «Софійський музей» (Київ), філіалом якого був Чернігівський заповідник, від 28.11.1975 р. затверджено авторську групу по дослідженню Антонієвих печер у складі А. А. Карнабеда, Г. О. Кузнецова.

Це ізольована підземна галерея загальною довжиною близько 13 метрів з нешироκою (60—70 см) вхідною 3-и метровою галереєю-коридором з боковими глибокими нішами та 2—3,5 метрової ширини головним залом теж з боковими нішами на глибині до 5 метрів нижче верху пагорба.

На жаль, без спеціальних укріплень через аварійний стан цієї печери детально дослідити її не вдалося. Але характер планування і наявність численних ніш у стінах дають підстави вважати, що ця печера мала господарче призначення і могла бути пов'язаною з будівлями колишнього Іллінського монастиря. Залишки однієї з цих будівель (келій?) у вигляді розвалу цегляних мурувань великої печі з фрагментами аркатурного поясу з лекальної цегли та рельєфних муравлених кахлів, гончарної кераміки XVII сторіччя ми знайшли поблизу під засипкою іншого провалля на північ в тому ж схилі пагорба.

Тоді ж 1979 року було закладено розвідувальний шурф 2×2 метри на відстані 7,5 м на схід від апсиди Іллінської церкви там, де раніше геологами під час досліджень грунту у зв'язку з тріщинами, які з'явилися в стінах Іллінської церкви, виявлено на глибині 3-х метрів порушений грунт.

Як вдалося з'ясувати дослідженнями нашого шурфу, і тут була підземна грунтова галерея, названа нами східною галереєю.

Східна галерея в напрямку зі сходу на захід також споруджена в суглинку, але вона теж повністю замита і засипана щільним грунтом, де перемішано суглинок з лінзами світлого піску і темного супіску з фрагментами червоної цегли XVII—XVIII сторіч та гончарної кераміки різних періодів, починаючи з доби Київської Русі.

На глибині 4,9 м від денної поверхні нам вдалося знайти і частково розчистити щільно утрамбований шар вапняної обмазки первинної твердої підлоги галереї, яку, безумовно, варто було б також розчистити і хоча б фрагментарно відреставрувати та з'ясувати, звідки і куди вона продовжується. Адже контур південної стіни ми знайшли...

Принципово важливим результатом досліджень останніх років Антонієвих печер та прилеглої до них зони Болдиних гір є виявлення і часткове розкриття в схилі найвищого пагорба на захід від Іллінської церкви за глибоким яром-каньйоном, що відділяє цю церкву й Антонієві печери від Троїцького монастиря XVII—XVIII сторіч, так званої «НОВОАНТОНІЄВОЇ» ПЕЧЕРИ.

Спочатку на підставі обстеження схилів згаданого найвищого пагорба-плато, де й був закладений Лазарем Барановичем 1672 року Троїцький монастир,[5] та на місці, відомому з розповідей старих людей — мешканців Лісковиці, ми виявили три провалля, які привернули увагу як можливі входи до підземель, а в підвалі будинку на південь від доріжки, що веде від Антонієвих печер до Троїцького монастиря, де жив відомий майстер музичної фабрики, виконавець існуючого іконостасу Троїцького собо́ру та конструктор «вічного двигуна» Портной П. М., ми виявили муровані з цегли кінця XVII—XVIII сторіч східці в похилій мурованій з тієї ж цегли склепінчастій галереї, яка веде до замурованого пізнішою цеглою аркового входу в підземелля.

Першим було наше відкриття і часткове розкриття — розчистка «дванадцятиметрівки» — вхідної галереї, дослідженої протягом майже 12 метрів з круглим у плані приміщенням діаметром близько 5 метрів і галереєю з шістьма нішами в стінах довжиною 15 метрів.

Ця печера умовно названа нами «дванадцятиметрівкою» за початково відкритою її довжиною, входом звернена на південь і лежить у верхній зоні схилу пагорба, зверненого до майданчика внизу Іллінської церкви. Існують перекази, що нібито десь у 1912 році якісь грабіжники,

тікаючи від поліції, вбігли в тоді ще відкритий вхід до цієї печери і довгий час не виходили. Поліція не наважилася йти у темряву печери і кілька днів чергувала біля входу. Минуло багато днів, але ніхто з підземелля не виходив. Тоді й було нібито завалено той вхід. Що сталося в підземеллі з грабіжниками, невідомо. Та існує легенда про таємниче провалля в цій печері на відстані близько 60 метрів від входу. Коли в те провалля кидали камінець, то через кілька секунд було чути плескіт води...

Дехто може зауважити нам, що подібні легенди не варті уваги вченого. Ми ж вважаємо інакше. Одночасно з дослідженнями залишків мурувань стовпів з цегли XVII сторіччя, на яких трималася дерев'яна галерея-перехід над яром від Іллінського до Троїцького монастиря через так звані Іллінські ворота останнього, нами було виконано розвідувальні розкопки в заглибинах схилу на південний захід від грунтової доріжки, яка зараз пов'язує обидва згадані монастирі.

Спочатку тут під шаром сміття та перемішаного грунту були знайдені залишки цегли і розчину XVII—XVIII сторіч та вхідний отвір галереї, що йде на захід, а нещодавно розкопками В. Я. Руденка було розчищено і досліджено невеличку вхідну каплицю-тамбур, який зберігся майже до п'ят склепіння з дверними отворами, та більше 50 метрів печери, названої умовно «новоантоніївою» і яка за аналізом мурувань входу датується нами XVII сторіччям. Хоча існує й інша думка.

Ми ж вважаємо, що печера «дванадцятиметрівка», вхідна галерея під будинком винахідника і раціоналізатора Портного П. М. та досліджений останнім часом згаданий підземний комплекс є єдиною системою печерного ансамблю — пам'ятки підземної архітектури, що її слід ретельно вивчити і по можливості відреставрувати, як це вже почато в Антоніївих печерах.

Отже, рано ще підводити риску під дослідженнями підземель — печер, які містяться в пагорбах Болдиних гір і Троїцько-Іллінського монастиря, одного з найкращих ансамблів архітектури України.

Нас чекають нові відкриття. Але, щоб читачу і тому, хто схоче прилучитись до досліджень підземних лабіринтів, не здалося, що дуже просто розчищати, вивчати печери, підземелля, ми мусимо сказати, що це далеко не просто і, головне, не зовсім безпечно: на кожному кроці нас підстерігали обвали в, здавалося б, надійних місцях, сповзання грунту, пов'язане в першу чергу з підняттям рівня грунтових вод через злочинне замивання багатометровим шаром м'якого лукового грунту Лісковиці та старовинного річища Десни попід Болдиними горами.

Складність розчистки та досліджень печер і в тому, що вкрай затіснені умови вузьких і напівзасипаних галерей не давали можливості використати бодай деякі механізми. Головні інструменти і обладнання дослідника — заступ з коротким держалном чи звичайний, кельма, дитячі совочки, відра, невеликі плетені корзини і власні руки. І працювати, як правило, ми змушені були лежачи, напівсидячи на колінах, зігнувшись у три погибелі і рідко, стоячи на повен зріст.

Наші й наших послідовників дослідження Антоніївих печер та прилеглих до них описаних на цій сторінці книги печерних лабіринтів, галерей XI—XVIII сторіч не підтвердили красивої легенди про підземний хід, яким нібито прочани ходили з Чернігова до Києво-Печерської лаври. Вона повторює давно відому казку-небилицю про підземний хід з Києво-Печерської лаври до Новгорода на Волхові.

Який сенс був у таких підземних на сотні кілометрів ходіннях, коли від Чернігова до Києва, наприклад, пролягали з давніх давен зручні водні й наземні шляхи, відомі з літописів?

Безумовно, вельми вже захоплюючою і романтичною є казка, нібито колись люди «ходили» під землею з Чернігова до Києва і навпаки.

Та подивимось на це своєрідне «метро» чи підземний перехід-тунель не лише з точки зору доцільності, а й технічної можливості здійснення такого задуму у добу Київської Русі і пізніші часи, коли князівські чвари та напади чужоземців нищили і села, і міста, і людей.

Адже без достатніх технічних засобів спорудити в грунтах різної структури та під кількома річками й болотами тунель довжиною майже півтори сотні кілометрів тоді було неможливо, навіть якщо за таких умов на це з обов'язковим вийманням «на гора» мільйонів кубічних метрів міцного грунту витратити не одне сторіччя.

З якою ж метою була народжена десь у XVII—XVIII сторіччях і поширена та казка?

Так, вона красива, цікава, романтична. Але навіщо і кому вона була потрібна?

Чи не для того і чи не тому вона була комусь потрібна, щоб надати більшої таїни і «святості» Троїцько-Іллінському монастирю в Чернігові, як і Києво-Печерській лаврі в Києві, які в цьому не мали жодної необхідності, як і потреби саме за допомогою такої казки зміцнювати духовну єдність цих головних православних християнських центрів двох головних великих міст Київської Руси-України Києва та Чернігова?

А чи не була вигадана ця казка з метою дискредитувати ці центри, їх духовну силу, що, мовляв, без такого «таємничого» підземного зв'язку, до налагодження якого причетні диявольські послуги, не можуть самі існувати і впливати на духовне виховання народу?

Хто знає?..

Як бачимо, дослідження минулих десятиліть дають достатні підстави для зміни ставлення до печер як до пам'яток архітектури й історії.

Значення Антоніївих печер і прилеглих до них підземних лабіринтів, як пам'яток архітектури, історії, нині не викликає, гадаємо, ні в кого сумніву, бо кількість і взаєморозміщення приміщень, підземних храмів, планування печерних лабіринтів виявилися набагато цікавішими, складнішими й багатшими, ніж це уявлялося раніше — до кращих розвідок, досліджень.

І ми не маємо жодного сумніву, що наступні дослідники схованого від зовнішнього світу підземного царства печер — загадкових лабіринтів Антоніївих печер та їхнього довкілля збагатять наш народ, шанувальників історії новими відкриттями, завдячуючи яким будуть заповнені поки що білі, порожні плями в історії старовинного Чернігова, України.

Замість резюме щодо Антоніївих печер і довкілля...

Життя кожного творіння, природного чи штучного, проходить певні періоди, етапи. Вони, можливо, не завжди видимі, відчутні. Та вони були і є. Їх виявлення і усвідомлення допомагає нам краще знати, як жила й що переживала та яких змін зазнала людина і створене нею у всього цього майбутнє.

У даному випадку нас цікавить і ми хочемо встановити етапи становлення життя Антоніївих печер і підземель довкола.

Нам бачаться сім головних етапів.

Етап перший — 1069—1239 роки. Заснування Антонієм печери та розширення печерних лабіринтів у домонгольську добу. У цей час вже були влаштовані два входи до печер: один перший у південному схилі

пагорба, а другий там, де наприкінці XI, або скоріше у XII ст. було споруджено одноглаву безстовпну церкву в ім'я Іллі з спеціальним дверним отвором для зв'язку з печерами.

Етап другий — XIII—XV сторіччя. Час після захоплення і розграбування Чернігова степовиками-татарами Орди, кримчаками, коли ченці, які боронили печери й Іллінський монастир, були забиті, їх останки-кістки лишалися розкиданими по галереях печер, що полишені без догляду, почали руйнуватися від гірничого тиску й через розкопки шукачами «скарбів», а також від дощових та весняних вод, які замивали, ущільнювали грунт. Покинутою, холодною пусткою, де літали чорні кажани та бігали дикі звірі, була в той час і Іллінська церква.

Етап третій — від початку XVI сторіччя, коли Чернігів став прикордонним містом з дитинцем-фортецею на південно-західному кордоні Московської держави, до якої 1503 року було приєднано Чернігівські землі. Схоже, що Антонієві печери й монастир у той час не привертали особливої уваги московських воєвод, хоча й є свідчення, що, наприклад, у ближчому до дитинця Єлецькому монастирі тоді виконувалися певні будівельні роботи. Але цей період в житті Чернігова й досі ще має багато білих плям...

Етап четвертий — друга половина XVII сторіччя і до кінця XVIII ст., коли після вигнання з Чернігова польської шляхти полковник Чернігівського козацького полку Степан Подобайло (Пободайло) зі своїми однодумцями почав відроджувати храми, зокрема, Іллінську церкву з перетворенням її на трибанний барокковий храм, але із збереженням західного притвору. Тоді ж частково реставровано, реконструйовано і розчищено печери, а кістки забитих і померлих ченців були зібрані в одне місце, де ми відкрили й дослідили купольне приміщення, назване нами «Гротом».

Цей період був і добою спорудження підземних церков Антонія, Феодосія, «Миколи Святоші», а також інших мурованих приміщень, облицювання та укріплення галерей, які через значні обвали і засипки змінили свої розміри.

Кінець XVII—XVIII сторіччя був також періодом спорудження нового Троїцького монастиря (1672—1695 рр.) з дзвіницею XVIII сторіччя замість раніше спорудженої у XVII сторіччі надворітної дзвіниці з південного сходу будинку консисторії XVIII ст.

Етап п'ятий — 1786 рік — XIX сторіччя. Буцімто у зв'язку з розміщенням у Чернігові університету за указом Катерини II закрито Троїцько-Іллінський монастир, але Іллінська церква продовжує діяти як невеличка церква приходу. Поступово через зниження температури та підвищення вологості, що було викликано зруйнуванням стародавньої системи вентиляції значними перебудовами печер, особливо в храмах з цегли, виникла необхідність у влаштуванні пічного опалення підземних храмів. Це і було зроблено священиком Іллінської церкви Бородуліним, і не тільки в Іллінській наземній, а й у підземній церкві Феодосія проводилися богослужіння.

Етап шостий — початок і середина XX сторіччя. Після закриття у 1918 році Троїцько-Іллінського монастиря разом з печерами частина приміщень використовувалася для всіляких господарчих потреб, житла. Під час минулої війни в печерах, як своєрідних бомбосховищах, ховалися чернігівчани, а з кінця 1941 року під час німецької окупації Троїцько-Іллінський монастир знову отримали віруючі, і Антонієві печери були відкриті для огляду. Так було до 1961—62 років, коли монастир було закрито. Так печери опинилися без належного догляду, хоч поруч і жив ще сторож монастиря.

Етап сьомий — 1967 рік. 1 серпня того року почав діяти Чернігівський державний архітектурно-історичний заповідник, одним із головних завдань науково-дослідних робіт якого за перспективним планом-програмою було визначено дослідження, зміцнення і реставрацію разом із наземними пам'ятками архітектури, переданими у відання заповідника, також печерних лабіринтів і — найперше — Антонієвих печер.

Рішенням Науково-Методичної Ради заповідника «Софійський музей» (Київ), філіалом якого був чернігівський заповідник до 1980 року, від 11 лютого 1972 та 28 листопада 1975 років було визначено нашу (Карнабеда А. А., Кузнецова Г. О.) авторську участь у дослідженні печер.

Так нами і були започатковані постійні розвідки, дослідження і зміцнення та реставрація печер як архітектурно-історичних пам'яток.

Джерела і література

.1 Руденок В. Я. Новые данные об Антониевых пещерах в г. Чернигове // Проблемы археологии Южной Руси. — К, 1990. — С. 135—136.

2. Петренко М. З. Печерні лабіринти. — Київ, 1974; Карнабед А. А., Кузнецов Г. А. Тайны Болдиных гор в Чернигове // Рукопис. — Чернігів, 1980. — С. 41.

3. Толочко П. П. Тайны Киевских подземелий. — Київ, 1971. — С 44.

4. Календарь Черниговской епархии на 1891 год. Отдел второй. — Чернігів, 1890.— СС. 181—183, 187.

5. Згадан. твір. — С—137; Чернігівщина // Енциклопедичний довідник, — Київ, 1990. — С. 808.

6. ЦДВІА (Москва). — Ф. 418. — Од. зб. 602 «План упраздненного Троицкого Ильинского Черниговского монастыря».

Олександр Морозов

БРАТИ ЗОЛОТАРЕНКИ

Нарис перший:

ІВАН ЗОЛОТАРЕНКО

Визвольна війна українського народу середини XVII ст. висунула на політичну арену цілу плеяду видатних державних діячів — сподвижників гетьмана Богдана Хмельницького. Здобуття незалежності та інтенсивна розбудова підвалин української державності сприяли швидкому формуванню національної еліти, яка почала активно заступати місце панівної верстви попередніх часів — польської шляхти.

Серед видатних діячів тієї доби, яким пощастило залишити яскравий слід в історії України, були брати Золотаренки. По-різному склалася їхня доля. Але обох братів об'єднувало те, що кар'єру вони пов'язали з Ніжином та Ніжинським полком. Драматичні колізії діяльності братів повною мірою віддзеркалюють складні та надзвичайно суперечливі процеси, що відбувалися у тогочасному українському суспільстві.

Брати Золотаренки — Іван і Василь — та їхня сестра Ганна походили із заможної міщанської родини з міста Корсуня. Вже на початку Визвольної війни брати опинилися у лавах повсталих і посіли старшинські посади у козацькому війську. Невдовзі вони породичалися з Богданом Хмельницьким. У липні 1651 р. гетьман у третьому шлюбі одружився з Ганною Золотаренківною, яка залишилася удовою після смерті свого першого чоловіка, козацького полковника.[1]

Ганна Золотаренко була вірною дружиною гетьмана, користувалася великою повагою серед його найближчого оточення. 1655 р. датований підписаний Ганною універсал, який застерігав майнові права Прилуцького Густинського монастиря.[2] Треба відзначити, що в інших європейських країнах такі повноваження мали лише дружини монархів.[2]

Як дружина гетьмана, Ганна Золотаренко брала участь у дипломатичній діяльності. Зважаючи на великий авторитет гетьманші, у вересні 1655 р. польська королева надіслала їй багаті дарунки та звернулася з особистим листом, у якому просила клопотатися перед чоловіком про укладення мирної угоди з Польщею. Богдан Хмельницький був дуже зворушений цим зверненням, але визнав політичну ситуацію несприятливою для такого перемир'я.[3]

Ганні, випала нелегка доля жінки під час жорстокої війни. Ставши матір'ю вже дорослих синів Хмельницького, вона тяжко сприйняла смерть у 1653 р. старшого з них — Тимоша. Ганна пережила Богдана. Є відомості, що після смерті гетьмана вона прийняла чернецтво в одному з київських монастирів під іменем Анастасії.[4]

Звичайно, родинні зв'язки з гетьманом відкрили для братів широкі перспективи у військовій кар'єрі. Близько 1652 р. Іван Ничипорович Золотаренко змінив на посаді ніжинського полковника Лук'яна Сухиню, активного учасника бойових дій 1650—1651 рр. Саме 1652 р. датуються перші універсали, підписані рукою І. Золотаренка.

Посада полковника Війська Запорізького у ті часи передбачала не тільки командування військовим з'єднанням, але й адміністративне керівництво територією, що входила до складу полку. Новий ніжинський полковник відразу ж виявив свої організаторські здібності — ре-

тельно дбав про військову організацію підпорядкованих йому козаків і водночас активно сприяв економічному розвитку міста. 12 липня 1652 р. (тут і далі дати подано за старим стилем. — Авт.) він підписав охоронний універсал ніжинським купцям, які переганяли у Московщину худобу для продажу на Свенському ярмарку під Брянськом. У вересні 1652 р. торгові люди з Ніжина за офіційним дозволом Івана Золотаренка торгували у російському місті Калузі, а у грудні — перебували зі своїми товарами у порубіжному Севську.[5]

Свою діяльність на посаді ніжинського полковника Іван Золотаренко розпочав у дуже складний час. Поразка під Берестечком фактично звела нанівець усі попередні досягнення Хмельниччини. Почалися стихійні виступи козацької голоти та селян, невдоволених умовами Білоцерківської угоди. З великими труднощами Богдану Хмельницькому вдалося мобілізувати сили для подальшої боротьби, відродити козацьке військо, ліквідувати небезпечні спалахи громадянської війни.

За цих умов в українському суспільстві здобуває популярність ідея союзу з Московською державою. В особі російського царя прихильники цієї ідеї бачили передусім захисника православної віри та надійного військового союзника.

Безумовно, Іван Золотаренко поділяв погляди Богдана Хмельницького щодо союзу з Москвою і особисто доклав чимало зусиль до встановлення дипломатичних стосунків з російським урядом. У серпні-листопаді 1651 р. ще до затвердження на посаді ніжинського полковника Іван Золотаренко за дорученням гетьмана у складі офіційного посольства перебував у Москві, де вів переговори про прийняття Україною царської протекції. У червні 1653 р. Іван Золотаренко разом з чернігівським полковником Степаном Подобайлом зустрічав у Чернігові московських посланців, які прибули в Україну для з'ясування політичної ситуації. Козацька старшина влаштувала тоді на честь гостей урочистий прийом, на якому в супроводі полкової музики звучали здравиці на адресу царя Олексія Михайловича.[6]

Але Москва не поспішала з активною допомогою Богдану Хмельницькому у військових діях проти Польщі, і лише 1 жовтня 1653 р. Земський собор ухвалив прийняти Військо Запорізьке під протекторат Росії.

Рішення Переяславської ради 8 січня 1654 р. про визнання зверхності російського царя викликало суперечки в українському суспільстві. У цій ситуації Іван Золотаренко, як і більшість представників старшини, підтримав гетьмана. 24 січня 1654 р. ніжинський полковник приймав у Ніжині московське посольство, яке мало привести тамтешніх мешканців до присяги на вірність Олексію Михайловичу.

Зустріч у Ніжині російського посольства, що його очолював боярин Василь Бутурлін, супроводжувалася урочистостями, передбаченими тогочасним дипломатичним етикетом. За 5 верст перед містом під розгорнутими полковими корогвами зустрічав полковник Іван Золотаренко разом з козаками російських урядовців. Біля стін міста до гостей вийшов протопоп Максим Филимонович разом із священиками і представниками міського магістрату й від імені усіх ніжинців привітав гостей урочистою промовою. Під звуки гарматних пострілів процесія увійшла до міста, де в Троїцькому соборі було відслужено молебень. У цей день в Ніжині складали присягу на вірність московському цареві близько 2 тисяч міщан та козаків.

Переяславська рада 1654 р. та укладення угоди з Росією допомогли нарешті реалізувати плани спільних дій проти польсько-литовського війська.

Суворим випробуванням, що потвердило талант Івана Золотаренка як розумного стратега та полководця, стала напружена військова кампанія 1654 р. У той час, коли війська Богдана Хмельницького вели запеклі бої з польською армією на Поділлі, Іван Золотаренко виконував особливі доручення гетьмана по обороні північних рубежів Чернігівщини від військ литовського князя Я. Радзивілла.

Ще у грудні 1653 р. було оголошено загальний збір під Черніговом козаків Ніжинського, Чернігівського та Переяславського полків. Водночас за наказом Івана Золотаренка у Салтиковій Дівиці розташувалися союзні козакам наймані татарські загони.[8]

Усі ці приготування не були раптовими. Вже у лютому 1654 р. війська Я. Радзивілла підійшли до стін Стародуба. Водночас вони розіслали по лівобережних містах листи, у яких закликали українців повернутися під зверхність польського короля.

Українсько-російським загонам вдалося швидко організувати оборону. Назустріч литовському війську рушили козаки під проводом Івана Золотаренка. А на допомогу козакам із Севська вийшло російське стрілецьке військо воєводи Андрія Батурліна. В результаті успішної військової операції союзникам вдалося перехопити стратегічну ініціативу та зупинити просування Радзивіллового війська.[9]

Після того, як у війну з Польщею вступила Москва, відбулося суттєве перегрупування сил. У квітні 1654 р. сам цар Олексій Михайлович виступив у похід для здобуття Смоленської фортеці. Але подальші події показали, наскільки по-різному дивилися на завдання цієї війни уряди України та Росії. Гетьман та козацька старшина сподівалася, що росіяни нададуть їм допомогу у визволенні Правобережної України. Цар Олексій Михайлович у свою чергу вимагав від гетьмана військової допомоги для завоювання Білорусії та повернення Російській державі захоплених поляками Смоленських земель.

У травні 1654 р. Богдан Хмельницький відрядив на допомогу росіянам у Білорусь 20-тисячний козацький корпус, який складався з підрозділів Ніжинського та Чернігівського полків. Командувати цим корпусом було доручено ніжинському полковнику та наказному гетьману Івану Золотаренку. Водночас під Смоленськ вирушив козацький загін під командуванням брата ніжинського полковника Василя Золотаренка.[10]

Похід козаків Івана Золотаренка був надзвичайно вдалим. У короткий час наказному гетьману вдалося підкорити майже всю південну Білорусь. Одне за одним шле він російському цареві донесення про захоплення білоруських фортець. 13 серпня 1654 р. після місячної облоги здалося місто Гомель, яке обороняли 2 тисячі литовських жовнірів. 25 серпня козаки Івана Золотаренка увійшли до міста Чечерська, жорстоко караючи тих, хто чинив опір, та милуючи тих, хто складав зброю. 29 серпня від польсько-литовських військ було звільнено Новий Бихів. Успішними були й дії козаків під командуванням Василя Золотаренка. 10 вересня 1654 р. після завзятого опору склала зброю польська залога, що обороняла Смоленськ. Як відзначили сучасники, козаки, що брали участь в облозі та штурмі міста, проявили себе як мужні та стійкі вояки.[11]

Не менш результативною для Івана Золотаренка була й кампанія 1655 р. Просування українського війська углиб Білорусі було впевненим та безупинним. У червні 1655 р. його загони переправилися через річку Березину, розгромили литовське військо під Мінськом, захопили місто

Свіслоч. І серпня 1655 р. наказний гетьман вступив у Вільно, звідки спрямував своїх козаків на Гродно і далі — за Німан у напрямку Бреста.[12]

Військові послуги, надані російському цареві українськими козаками і в першу чергу — їх ватажками, були належно відзначені. Ще у вересні 1654 р. Іван та Василь Золотаренки у складі великої делегації від війська Запорізького відвідали царську ставку під Смоленськом, де були обласкані російським самодержцем і отримали багаті подарунки.

Вже в ході війни з Польщею козацька старшина виявила неабиякі амбіції та апетити, прагнучи зміцнити своє економічне становище. Не був винятком із цього правила і ніжинський полковник. Перебуваючи у царському таборі, Іван Золотаренко звернувся з проханням віддати йому міста Батурин, Борзну та Глухів з належними до них землями. Цар Олексій Михайлович охоче задовольнив це прагнення Івана Золотаренка. Не відставав від брата й Василь Золотаренко, випросивши собі право на володіння містами Меною та Новими Млинами з околицями.[13] Таким чином вже у цей час російський уряд зробив першу спробу привернути на свій бік українську старшину шляхом щедрих подарунків і земельних пожалувань.

Однак стосунки між царським урядом і гетьманською адміністрацією були далеко не безхмарними. Перше непорозуміння поміж Іваном Золотаренком та російськими урядовцями виникло ще у березні 1654 р. Конфлікт розгорівся тоді, коли ніжинському полковнику доповіли, що у Борзні козаки затримали челядників воєводи Федора Волконського і стрілецького голови Олексія Мещерінова та звинуватили їх у викраденні українських підданих. Перебуваючи у Києві, Ніжині та Борзні, слуги російських можновладців набирали серед місцевої бідноти хлопців для своїх господарів — «взяли з волі» двох дорослих чоловіків та шістьох підлітків і намагалися провезти до Московщини. Жорстока війна, яка тривала вже п'ятий рік, призвела до погіршення економічного стану та добробуту населення, і тому Україна була перенасичена збіднілими наймитами, які перебивалися випадковими заробітками або жили за рахунок милостині. Не маючи жодної можливості прогодувати себе, вони добровільно ставали холопами.

Реакція на цю подію Івана Золотаренка, який перебував тоді у Борзні, була надзвичайно бурхливою: він наказав відібрати наймитів і віддати до свого двору, а головного винуватця Івана Григор'єва — жорстоко покарати — повісити за містом. В останній момент ніжинський полковник відмінив смертну кару та розпорядився прикувати злодія до стовпа на ринковій площі. Коли ж товариш покараного прийшов до Івана Золотаренка «бити чолом», то полковник накричав на нього, звинувативши у тяжкому злочині, та вдарив по голові плоскою частиною шаблі.

Жорстоке поводження Івана Золотаренка з винуватцями не повинно шокувати. За звичаями того часу викрадення чужих підданих розглядалося як державний злочин. Вивчивши цю справу, московські бояри засудили злодіїв до смерті, і лише цар Олексій Михайлович пом'якшив вирок, наказавши бити їх канчуками посеред торгу.

Реакція Ніжинського полковника на конфлікт однозначно свідчить про те, що українська старшина добре розуміла державні інтереси молодої козацької республіки й готова була відстоювати їх. Цей інцидент спричинив офіційне листування поміж російським царем та українським гетьманом, причому цар наполягав на тому, щоб Богдан Хмельни-

цький заборонив своїм полковникам власноруч карати московських підданих, що скоїли злочин, а дозволив лише затримувати їх та відправляти до Москви на боярський суд.[14]

Справжній дипломатичний конфлікт поміж Україною та Росією виник під час Білоруської кампанії 1654 р. Ймовірно, виконуючи інструкції гетьмана, наказний гетьман Іван Золотаренко розпочав запроваджувати на білоруських землях українську адміністрацію та козацьку організацію місцевого населення, формував полки та сотні на зразок тих, що вже існували в Україні.

У червні до табору Івана Золотаренка прибула делегація білоруської шляхти на чолі з Костянтином Поклонським, який заявив, що хоче віддати Білорусь під протекцію московського царя. Алс інші делегати висловили бажання скласти присягу не московським боярам, а гетьману Богдану Хмельницькому. Іван Золотаренко надав їм для охорони загін козаків і відразу ж відправив до Чигирина.

Дізнавшись про це, московські бояри висловили протест проти дій ніжинського полковника. Вони вимагали, щоб білоруська шляхта присягала безпосередньо цареві Олексію Михайловичу, а не через посередництво українського гетьмана. Але Золотаренко, обмежившись звичайною відпискою боярам, рішуче продовжував здійснювати свою політику «покозачення» Білорусі, прийнявши за наказом Богдана Хмельницького титул «гетьмана сіверського».[15]

Незважаючи на загальний успіх кампанії 1654—1655 рр., козацькому війську не вдалося ліквідувати деякі центри опору польської шляхти. Одним з таких осередків стала фортеця Старий Бихів, розташована на правому березі Дніпра. Оборонні споруди фортеці та природні умови довкола не дали змоги козакам відразу її захопити. Облога Старого Бихова затяглася на кілька місяців. Керівництво облогою взяв на себе сам Іван Золотаренко. Але ця військова операція стала останньою в житті талановитого полководця. 7 жовтня 1655 року під час кровопролитної битви під стінами Старого Бихова Івана Золотаренка було тяжко поранено в ногу пострілом з мушкета. Поранення виявилося смертельним.[16]

Труну з тілом загиблого наказного гетьмана з великими почестями перевезли до Ніжина, де козаки та міщани віддали йому останню шану. З Ніжина тіло покійного перевезли до Корсуня, звідки Іван Золотаренко був родом, щоб поховати у збудованій його коштом церкві Різдва Христового. Похорон мав відбутися відразу ж після Різдвяних свят, а до того труну поставили на катафалку у дерев'яному Миколаївському храмі за містом.

Одначе лиха доля готувала хороброму ніжинському полковнику останнє, цього разу посмертне, випробування. 28 грудня 1655 р. під час Різдвяної служби, яку відправляли ніжинські священики на чолі з протопопом Максимом Филимоновичем та ігуменом Діонісієм, у Миколаївському храмі, де стояла труна з тілом небіжчика, від раптово перекинутої свічки спалахнула пожежа. Свідком цієї жахливої трагедії був автор «Літопису Самовидця», за свідченням якого в храмі за якихось чверть години згоріло понад 430 чоловік, що були присутніми на Богослужінні. Тільки небагатьом пощастило врятувати своє життя...[17]

Опісля цього мешканцям Корсуня вже було не до жалібних церемоній. За свідченням Самовидця, у місті тоді не було жодної родини, яка б не оплакувала загибель у полум'ї когось із рідних та близьких. І як тільки загас вогонь на місці трагедії, брат покійного полковника Василь Золотаренко з козаками відшукав недогорілу труну з тілом нещасного небіжчика, і на швидку руку закінчив той похорон...

Джерела та література

1. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Полк Нежинский. — К., 1893. — т. 2. — С. 4; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. — К., 1994. — С. 43, 138.

2. Полонська-Василенко Н. Історія України. — К., 1993. — т. 2. — С. 28; Енциклопедія Українознавства. — Львів, 1993. — т. 2. — С. 464; Липинський В. Україна на переломі // Український історичний журнал. — 1992. — № 5. — С. 145.

3. Дорошенко Д. Нарис історії України. — К., 1992. — Т. 2. С. 42.

4. Смолій В., Степанков В. Вказ. праця. — С. 170; Бантиш-Каменський Д. История Малой России. — К., 1993. — С. 190; Енциклопедія Українознавства. — Львів, 1993. — Т. 2. — С. 841.

5. Воссоединение Украины с Россией. — К., 1953. — Т. 3. — С. 224, 231—249.

6. Смолій В., Степанков В. Вказ. праця. — С. 137, 143; Освободительная война 1648—1654 гг. и воссоединение Украины с Россией. — К., 1954. — С. 255—256.

7. Воссоединение Украины с Россией. — К., 1953. — Т. 3. — С. 485—486.

8. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі АЮЗР). — Спб., 1878. — т. X. — С. 174.

9. Там само. — С. 330, 541—542.

10. Літопис Самовидця. — К., 1972. — С. 68—69; АЮЗР. — Спб., 1878. — т. X. — С. 284; Бантиш-Каменський Д. Вказ. праця. — С. 210.

11. АЮЗР. — Спб., 1889. — т. XIV. — С. 137, 139, 147. Бантиш-Каменський Д. Вказ. праця. — С. 210.

12. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К., 1992. — С. 408—409; АЮЗР. — Спб., 1889. — т. XIV. — С. 468—469.

13. Голобуцький В. Вказ. праця. — С. 400; Лазаревський А. Вказ. праця. — С. 4—5.

14. АЮЗР. — Спб., 1878. — т. X. — С. 507—510.

15. Липинський В. Вказ. праця. — С. 150—151; Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 39; Смолій В., Степанков В. Вказ. праця. — С. 188.

16. Літопис Самовидця. — К., 1972. — С. 71; Смолій В., Степанков В. Вказ. праця. — С. 210.

17. Літопис Самовидця. — К., 1972. — С. 72.

СЛАВУТИЦЬКИЙ ОБЕРІГ

Раїса Воробей

●

ЧУДОДІЙНІ ІКОНИ БОЖОЇ МАТЕРІ З РУДНІ (РЕДЬКІВКИ) ТА МОХНАТИНА

Чудодійні ікони як феномен масової свідомості та культури наших предків ще й досі не стали об'єктом спеціального дослідження. Очевидно, цьому мають передувати збирання і систематизація різнорідних відомостей про явлення й побутування чудодійних ікон у різних куточках старої України.

Одна з найбільш шанованих на Чернігово-Сіверщині на зламі XVII—XVIII ст. чудодійних ікон Божої Матері походила з багатостраждальної Редьківки, яка після аварії на Чорнобильській АЕС опинилася у зоні радіоактивного забруднення. Це старовинне поліське село було «шляхтичем некоторим Розсудовским на его собственном грунте поселено» ще на початку XVII ст.[1] Назва його, правдоподібно, походить від імені першопоселенця або осадчого Радька (Родіона). Наприкінці 1660-х рр. за клопотанням тогочасного чернігівського полковника Д. Многогрішного цар Олексій Михайлович передав «всю местность прежде сего Александра Разсудовского бывшую» полковому писарю Л. Полуботку — батькові майбутнього наказного гетьмана Лівобережної України П. Полуботка. Близько 1680 р. новий власник заснував у Радьківці на р. Ворзні залізоробне підприємство — рудню. Відтак, село почали називати Руднею Радьківською або просто Руднею. Згодом, коли рудня своє існування припинила, ця назва трансформувалася спочатку в Радьківку, а потім у Редьківку.

Перші згадки про чудодійну ікону Божої Матері з церкви у Рудні датовані 1687 р. Незабаром, у січні 1689 р., до Рудні спеціально завітав настоятель Батуринського Крупицького монастиря, видатний церковний діяч, богослов і письменник Дмитро Туптало (опісля він уславився як святитель Дмитро Ростовський). Ось що Д. Туптало занотував у своїм щоденнику: «Из Чернигова, переезжая до Рудни под Любечем находящейся, где прославился образ Пресвятые Богородицы чудесами многими, пробыл тут несколько дней, приказал я своему живописцу списать для себя оной чудотворной Пресвятые Богородицы образ, мерою и подобием таковым, как есть».[2] Зазначимо, що, окрім живописця з почту Д. Туптала, ікону Руденської Божої Матері копіювали й інші майстри. Відомо, що ці копії прикрашали численні храми на терені Лівобережної та Слобідської України. Документи засвідчують також надходження до Рудні щедрих офір на чудодійну ікону від заможних мешканців Києва, Чернігова, Ніжина та інших міст.

Втім, образ Пресвятої Діви недовго «сяяв дивними чудесами» у Рудні. Наприкінці 1690 р. за нез'ясованих обставин тамтешній священик переніс ікону до Киево-Печерської лаври, звідки її згодом було передано до київського Вознесенського монастиря. Промовиста деталь: київські ченці скаржилися, що на новому місці ікона значною мірою втратила свої чудодійні властивості...[3]

Цілюща сила, однак, перейшла до ікони Божої Матері, яка зберігалася у церкві села Мохнатина, що неподалік від Чернігова, і являла собою точну копію Руденської. На початку нашого століття місцеві дослідники виявили у мохнатинській церкві пожовклий рукопис під назвою «Чуда Пресвятой Богородицы Мохнатинской, деючиися от образа ея Чудовного». Перший запис у цій книзі позначений 1691 р., останній— 1781 р. Вона містила оповідання про 626 чудес, пов'язаних головним чином з чудодійним зціленням від хвороб. Вклонитися Мохнатинській Божій Матері, просити у неї заступництва приїздили численні богомольці з України та Білорусі. З-поміж них зустрічаємо імена представників добре знаних козацько-старшинських родин Войцехівських, Забіл, Красовських, Лизогубів, Максимовичів, Мокриевичів, Міклашевських, Полуботків, Тарновських та ін. Особливу повагу до ікони й Мохнатинської церкви виказував гетьман І. Мазепа, коштом якого у храмі було збудовано іконостас, який прикрашали його фамільні герби. Тут зберігався також потир з написом: «Во благовременное ремснтарство щасливаго панованья своего іасневсльможний Его милость пан Іоанн Мазепа Гетьман войск Его Царскаго Пресветлаго Величества Запорожских сей келюх до храму Пресвятыя Богородици во весь Мохнатин надал Року 1697».

На превеликий жаль, усі ці реліквії, як і самі чудодійні ікони Божої Матері з Рудні (Рсдьківки) та Мохнатина, були втрачені, а їхні сліди загубилися у вирі революції й громадянської війни. Можемо тільки подумки вшанувати ікону Мохнатинської Божої Матері у її свято — у десяту неділю після Великодня... Подальші пошуки в архівах та музеях — будемо сподіватися — допоможуть встановити їхню долю.

Джерела та література:

1. Василенко Н. П. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729—1730 гг. — Чернигов, 1908. — С. 49.

2. Св. Димитрий Ростовский. Сочинения. — К., 1895. — Ч. 1. — С. 479.

3. Карпинский К. О Руденской чудотворной иконе Божией Матери и о Мохнатинском местночтимом списке ее // Черниговские епархиальные известия. — 1907. — № 2. — Часть неофициальная. — С. 45—51.

Дмитро Білецький

ЧОРНОБИЛЬСЬКА ТРАГЕДІЯ 1943-го РОКУ

Серед частин Червоної Армії, що визволяли Чернігівщину у 1943 році, була і 8-а стрілецька дивізія. Її бійці пройшли з боями Коропщину, Борзнянщину, Куликівщину, Чернігівський район, двічі форсували Десну — біля Оболоння і нижче Чернігова.

21 вересня дивізія підійшла до Дніпра біля села Навози (тепер Дніпровське Чернігівського району. Того ж дня її особовий склад на 50—60 відсотків поповнився новобранцями із Чернігівщини. Більшість із них навіть не була обмундирована, погано озброєна (говорили: зброю здобудете у боях), вже не кажучи про якусь там підготовку. Це була ватага сільських хлопців, із полотняними торбами за плечима, яких посилали у бій «кров'ю спокутувати ганьбу перебування в окупації». Хоч за покликом свого серця, в ім'я своєї Батьківщини вони були готові свідомо, без «підтримки» позаду загороджувальних загонів кинутися у бій. І так сталося насправді.

Проявивши кмітливість, група добровольців 229-го стрілецького полку під командуванням Михайла Тихоновича Лучка, нашого земляка — родом він із села Наумівки Корюківського району, удостоєного потім звання Героя Рад. Союзу, з метою дезорієнтації німцім влаштувала фальшиву переправу, що діяла як справжня. На неї німці й обрушили свій удар. І тільки коли в іншому місці весь полк з артилерією переправився через Дніпро і оволодів плацдармом, німці отямилися. Та вже було пізно. Полк забезпечив форсування річки воїнам всієї дивізії.

Значну допомогу надали тоді дивізії партизани з'єднання імені М. Коцюбинського, котрі допомогли в умовах бездоріжжя волами (їх жартома воїни називали Му-2) підтягнути до Дніпра артилерію і причепи з боєприпасами.

Потім дивізія в районі станції Янів форсувала Прип'ять. Відчувши загрозу обходу Києва з півночі, ворог кинув проти 8-ї стрілецької ударну групу. Два тижні на Прип'ятському плацдармі не вщухали бої. Силами двохсот танків і трьох полків піхоти при підтримці артилерії й авіації німці проводили безперервні атаки на позиції дивізії. У день доводилося відбивати по чотири-шість атак.

15 жовтня після масового удару авіації і артилерії танковою атакою, противник зім'яв бойові порядки підрозділів 310-го полку, відрізавши від переправи частини дивізії, які вели бої біля станції Янів. Спроба вирватися з оточення не вдалася. Лише згодом кілька груп бійців прорвалися з оточення у німецький тил до партизанів Сабурова. У цих боях на Прип'ятському плацдармі дивізія втратила майже половину особового складу. Для тисяч чернігівських юнаків, які щойно поповнили її частини, це були і перші, і останні бої. Як пригадував Федір Дмитрович Гордієнко із села Тростянка Борзнянського району, їхня п'ята рота другого батальйону 151-го полку після боїв біля села Карпилівка втратила 117 бійців, а живих залишилося тільки 9.

Після війни місцеві жителі тих причорнобильських сіл розповідали, що поля боїв були густо усіяні тілами молодих хлопців у сільському одязі, із торбинами за плечима. Що вони, іноді без зброї, могли вдіяти проти армади німецьких танків? Їхні імена так і залишилися невідомими, оскільки тоді був відмінений поіменний облік наших втрат.

Саме в цей час перед знекровленою дивізією було поставлене нове завдання: швидко відновити свою боєздатність і знову приступити до форсування Прип'яті і звільнення Чорнобиля. І ось запасний 61-й полк, в якому тисячі чернігівських юнаків по скороченій програмі освоїли військові спеціальності, 16 жовтня направляється на поповнення 8-ї стрілецької дивізії. Після складання присяги, із настанням ночі багатотисячна колона вийшла із села Дрімайлівки Куликівського району на марш. Тоді ще ніхто з нас не знав, що ми, по суті, заміняємо своїх же земляків, які залишилися спати вічним сном на Прип'ятському плацдармі. Здолавши за ніч десятки кілометрів, вранці ця маса воїнів була вишикувана на великій галявині в лісі навпроти Чорнобиля. До воїнів звернувся командир дивізії, Герой Радянського Союзу П. М. Гудзь.

Потім усіх розподілили по полках. Невдовзі дивізія знову форсувала річку Прип'ять, звільнила Чорнобиль і переслідувала ворога до Коростеня Житомирської області. Тут у листопаді-грудні ми вели важкі бої з ворогом.

Потім у боях в районі міста Бучач на Тернопільщині та у передгір'ях Карпат 8-ма стрілецька дивізія також втратила багатьох наших земляків. Загалом же із 5—6 тисяч чернігівців, що влилися в неї у вересні-жовтні 1943 року, додому повернулося десь 200 чоловік. Нині в живих залишилося трохи більше ста чоловік.

Завжди теплим словом згадуємо шановних фронтових медпрацівників — В. І. Шепеля і вже покійного В. В. Василенка із Чернігова, піхотинців І. І. Дубовика із Борзнянського, П. П. Москаленка із Коропського, І. І. Петрука із Бахмацького районів, чернігівця Ф. І. Ткаченка, кулеметника В. Л. Ліхачова із Куликівки, артилеристів М. А. Батицького та М. С. Білого з Чернігова, М. Ф. Ворвихвоста, Б. М. Коценка, П. С. Кухту з Бахмацького району, мінометників Г. Ф. Шевченка та С. Ф. Скибу з Чернігова, А. Ф. Редьку з Борзнянського району, зв'язківців В. У. Карпенка із селища Березна Менського району, І. В. Луценка з Чернігова, І. М. Вовка з Бахмацького та Ф. В. Борзенця із Борзнянського, сапера В. І. Філя із Бобровицького районів та багатьох інших.

Ветерани дивізії бережуть у своїх серцях пам'ять про бойових побратимів, яким не судилося дожити до Дня Перемоги. Ми глибоко переконані, що такі великі жертви не завжди були виправдані. Але хай це залишиться на совісті тих, хто не цінував людського життя і заради переможних рапортів гнав нас на вірну смерть. Вічна пам'ять усім, хто загинув за свободу і незалежність Вітчизни. А живим бажаємо доброго здоров'я і більш спокійної старості.

Володимир Савченко

●

ТАК ПОЧИНАВСЯ СЛАВУТИЧ

На карті України це наймолодше місто. А його історія — унікальна, певною мірою повчальна і трохи загадкова. Біографія і доля Славутича переплетена органічно з чорнобильським лихом, бо це місто атомних енергетиків, тих, кого спіткала жахлива аварія в квітні 1986 року.

Чорний квітень закарбувався в пам'яті не лише чорнобильців. У квітні світ сколихнула небачена досі ядерна катастрофа, а в жовтні цього ж року започаткувалося будівництво Славутича. Саме 2 жовтня 1986 року вийшла постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР № 1179 «Про будівництво нового міста для постійного проживання робітників Чорнобильської атомної електростанції».

Народження міста пов'язано саме з цією датою. Традиційні перші кілочки — контури майбутніх кварталів, вулиць припадають майже на цей місяць. «Майже» тому, що перший вибір майданчика для нового міста виявився невдалий. Спеціалісти Українського державного інституту інженерно-технічних вишукувань (изысканий) після проведення необхідних геологічних досліджень території категорично забракували її: структура підстилаючих грунтів була непридатною через надмірну заторфованість і заболоченість на значну глибину.

Отже, кілочки довелось переносити на кілька кілометрів в напрямку залізничної платформи Нерафа, яка, по суті, й стала епіцентром будівельного майданчика. Маленьке приміщення станції Нерафа перетворилось в ті дні на перший притулок для людей з нівелірами і геодезичними рейками, проектантів, лісорубів. До речі, лісоруби першими й включились в роботу. Їм належало прорубати в лісовому масиві просіки для високовольтних електроопор, для під'їзних автотрас, інших інженерних комунікацій до майбутніх районів. У стислі строки тут вирубали близько 400 гектарів лісу, до цих робіт, крім бригад обласного управління лісового господарства і лісозаготівель, були залучені посланці 95-ти господарств області.

Тоді ж у Нерафі «прописалися» і перші бригади чернігівського домобудівного комбінату. Очолив перший десант старший виконроб Григорій Андрійович Ушацький. В останні січневі дні 1987 року вони почали зводити перший п'ятиповерховий будинок поліпшеної серії. А до цього екскаваторник управління механізації тресту «Чернігівпромбуд» Володимир Євтушенко вийняв перший кубометр грунту під фундамент, а машиністи автокрана В. Шакуненко та М. Карпенко поклали на дно котлована перші фундаментні блоки.

Будівництво вели вахтовим методом. Ланку монтажників П. Шовкового змінювали житлобудівники з ланки П. Вакулика без втрати темпів і дорогоцінного робочого часу. Невмолимий графік робіт передбачав введення в експлуатацію першого чернігівського будинку уже в червні. Такі орієнтири визначив і штаб будівельних організацій України, який очолював енергійний командир будівельного виробництва, заступник керуючого трестом «Чернігівпромбуд» Юрій Порфирович Василевич.

До речі, сьогодні фасад цього першого будинку прикрашає меморіальна дошка в знак доброї шанобливої пам'яті Юрія Василевича, який передчасно пішов з життя, а можна сказати й інакше — згорів на роботі.

У 1987 році спорудження Славутича набрало максимальних темпів і масштабів. У щойно створеному тресті «Славутичатоменергобуд» трудилися посланці майже всіх областей України, а також будівничі Росії, Грузії, Вірменії, Азербайджану, Прибалтійських республік. Кожний зводив свій квартал, вносячи відповідний національний колорит в архітектуру, використовуючи місцеві традиційні матеріали.

Чимало клопоту випало і на долю генерального проектувальника— Київського зонального науково-дослідного інституту експериментальних робіт, в підпорядкуванні якого налічувалось 34 підрядних проектних організацій. Рішенням урядової комісії (очолював її заступник голови Ради Міністрів СРСР Б. Н. Щербина) на головного архітектора Чернігівської області В. В. Павленка «покладено обов'язки головного архітектора міста з питань реалізації генерального плану та інструментального контролю за виносом в натуру об'єктів, які формують планіровочну структуру міста...».

А Славутич планувався і проектувався як місто унікальне, мальовнича природа навколо сприяла організації на найпрогресивніші містобудівні ідеї. Планувалось максимально зберегти зелені насадження, влаштувати більше пішохідних вулиць, п'ятиповерхову добудову доповнити одноповерховими котеджами... Перший проект, розроблений Московським центральним науково-дослідним інститутом містобудівництва, розраховував на виразну соціальну орієнтацію, всебічну турботу про мешканців міста XXI століття, яким мав би стати Славутич.

Зокрема, передбачалось, що «місто майбутнього» оперізуватиме комплекс спортивно-оздоровчих споруд, піонерських таборів, баз відпочинку... Проте добрим намірам не судилось здійснитись. Згодом в цих мальовничих місцях з'явились прикрі приписи, якими заборонялось (особливо дітям) заглиблюватись в ліс, роздягатись, лягати на траву.

«Мирний атом» і тут нагадав про себе. Чому так сталося, хто і як припустився прорахунку при виборі будівельного майданчика, — все це залишається і сьогодні загадковим. Безсумнівне одне — не останній фактор полягає в тій інформаційній блокаді, якою намагалися прикрити чорнобильську трагедію та її наслідки. На той час досить ефективно працювала група московських вчених — геофізиків, які за допомогою унікального обладнання на борту спецвертольота здатні були «побачити» зверху небезпечно уражені радіонуклідами плями на землі.

Автор цих рядків в складі цієї команди неодноразово вилітав на виконання важливого завдання, довелося «розглядати» на комп'ютерному екрані сліди четвертого реактора, а вони були в тій чи іншій мірі навколо Чорнобиля, і на півночі нашої області, і над Київським морем... Проте перший репортаж про такі вильоти був опублікований (після тривалого диспуту з цензурою) через... півроку. А раніше доводилося чути єдине: «Не паниковать! Никаких сенсаций!..».

Цілком ймовірно, що й висновки аеродослідження вчених щодо Славутича для когось виявились «панічними». На той час то була не дивина.

Але то вже інша історія, про яку варто розповісти докладніше. Бо тут пряма причетність до біографії і долі наймолодшого українського міста — Славутича.

ПРОТОКОЛ

ПЕРШОЇ СЕСІЇ СЛАВУТИЦЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ ДВАДЦЯТОГО СКЛИКАННЯ

м. Славутич **2 липня 1987 року**

Присутні:
Депутатів — 45 чоловік
Запрошених — 22 чоловіки.

Першу сесію міської Ради народних депутатів двадцятого скликання відкриває короткою промовою найстаріший депутат міської Ради народних депутатів, народний суддя міського народного суду Пігуля І. М.

Найстаріший депутат Пігуля І. М. вносить пропозицію обрати головою першої сесії 20-го скликання т. Уманця Михайла Пантелеймоновича, депутата Славутицького виборчого округу № 35, дирсктора Чорнобильської АЕС. Секретарем сесії — Малькову Олену Ігорівну, депутата Славутицького виборчого округу № 22, бригадира малярів будівельно-монтажного управління «Культпобутбуд» тресту «Славутичатоменергобуд».

Головуючий, депутат т. Уманець М. П. вносить на розгляд сесії пропозицію про включення до порядку денного таких питань:

1. Обрання мандатної комісії міської Ради народних депутатів.
Доповідає: депутат Хрустальов Ф. Ф. — голова комісії.

2. Обрання виконавчого комітету міської Ради народних депутатів.
Доповідає: депутат Лук'яненко В. Г. — перший секретар міськкому Компартії України.

3. Утворення постійних комісій міської Ради і обрання їх складу.
Доповідає: депутат Яворський К. М. — секретар міськвиконкому.

4. Утворення відділів виконавчого комітету міської Ради народних депутатів.
Доповідає: депутат Паньков О. Т. — голова міськвиконкому.

5. Затвердження завідувачів відділами виконавчого комітету міської Ради народних депутатів.
Доповідає: депутат Паньков О. Т. — голова міськвиконкому.

6. Утворення міського комітету народного контролю.
Доповідає: депутат Паньков О. Т. — голова міськвиконкому.

7. Утворення комісій при виконкомі міської Ради народних депутатів.
Доповідає: депутат Яворський К. М. — секретар міськвиконкому.

8. Про завдання міської Ради народних депутатів по поліпшенню соціально-культурного обслуговування населення у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС і наступних Пленумів ЦК партії.
Доповідає: депутат Паньков О. Т. — голова міськвиконкому.

9. Про заходи по реалізації наказів виборців, даних депутатам міської Ради народних депутатів двадцятого скликання.
Доповідає: депутат Удовиченко В. П. — заступник голови міськвиконкому.

10. Затвердження структури і штатів виконавчого комітету міської Ради народних депутатів.
Доповідає: депутат Паньков О. Т. — голова міськвиконкому.
Міська Рада народних депутатів затверджує порядок денний сесії.

Головуючий вносить пропозицію про регламент роботи сесії, який затверджується одноголосно.

СЛУХАЛИ: 1. Про обрання мандатної комісії міської Ради народних депутатів.

Пропозицію про обрання мандатної комісії міської Ради народних депутатів вносить депутат Торчишник В. М. (Славутицький виборчий округ № 31).

УХВАЛИЛИ: Прийняти рішення міської Ради народних депутатів «Про обрання мандатної комісії міської Ради народних депутатів». (Додається).

СЛУХАЛИ: 2. Доповідь мандатної комісії про результати перевірки повноважень обраних депутатів Славутицької міської Ради народних депутатів 20-го скликання.

З доповіддю виступив голова мандатної комісії, депутат Хрусталь ов Ф. Ф. (Доповідь додається).

УХВАЛИЛИ: Прийняти рішення міської Ради народних депутатів «Про повноваження депутатів міської Ради народних депутатів». (Додається).

СЛУХАЛИ: 3. Про обрання виконавчого комітету міської Ради народних депутатів.

За дорученням бюро Прип'ятського міськкому Компартії України Лук'яненко В. Г., депутат Славутицької міської Ради народних депутатів, вносить пропозицію обрати виконавчий комітет у кількості 11 чоловік.

Головою виконавчого комітету міської Ради народних депутатів обрати Панькова Олександра Тимофійовича, депутата Славутицького виборчого округу № 40.

Депутат Паньков О. Т. вносить пропозицію про обрання першого заступника, голови планової комісії, заступника голови, секретаря міської Ради народних депутатів та членів виконавчого комітету міської Ради народних депутатів.

УХВАЛИЛИ: Прийняти рішення міської Ради народних депутатів «Про обрання виконавчого комітету міської Ради народних депутатів».

СЛУХАЛИ: 4. Про утворення постійних комісій міської Ради народних депутатів і обрання їх складу.

Секретар виконкому міської Ради народних депутатів, депутат Яворський К. М. вносить пропозицію про утворення і обрання складу постійних комісій міської Ради народних депутатів, крім мандатної комісії, а саме:

— планово-бюджетної комісії;

— комісії із соціалістичної законності, охорони державного і громадського порядку;

— з капітального будівництва та комунального господарства;

— з торгівлі, громадського харчування та побутового обслуговування населення;

— із здоровоохорони;

— у справах молоді.

УХВАЛИЛИ: Прийняти рішення міської Ради народних депутатів «Про утворення постійних комісій міської Ради народних депутатів і обрання їх складу». (Додається).

СЛУХАЛИ: 5. Про утворення відділів і затвердження завідувачів відділами виконавчого комітету міської Ради народних депутатів та керівників міських організацій.

Пропозицію вносить голова міської Ради народних депутатів Паньков О. Т.

УХВАЛИЛИ: Прийняти рішення «Про утворення відділів і затвердження завідувачів відділами виконавчого комітету Ради народних депутатів та керівників міських організацій.

СЛУХАЛИ: 6. Про утворення міського комітету народного контролю.

Пропозицію вніс голова міської Ради народних депутатів О. Т. Паньков.

УХВАЛИЛИ: Прийняти рішення «Про утворення міського комітету народного контролю».

СЛУХАЛИ: 7. Про утворення комісій при виконкомі міської Ради народних депутатів.

Секретар виконкому, депутат Яворський К. М. вносить пропозицію про утворення комісій при виконкомі міської Ради народних депутатів, а саме:

— спостережної;
— адміністративної;
— у справах неповнолітніх;
— по боротьбі з пияцтвом;
— з радянських традицій, свят, обрядів.

УХВАЛИЛИ: Прийняти рішення міської Ради народних депутатів «Про утворення комісій при виконкомі міської Ради народних депутатів, а саме:

— спостережної;
— адміністративної;
— у справах неповнолітніх;
— по боротьбі з пияцтвом;
— з радянських традицій, свят, обрядів.

СЛУХАЛИ: 11. Про завдання міської Ради народних депутатів по поліпшенню соціально-культурного обслуговування населення у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС і наступних Пленумів ЦК партії.

Доповідач: Паньков О. Т. — голова міської Ради народних депутатів.

Виступили:

т. Ігнатенко Є. І. — генеральний дирсктор виробничого об'єднання «Комбінат», депутат по Славутицькому виборчому округу № 39;

т. Кононець Т. О. — продавець відділу робітничого постачання, депутат по Славутицькому виборчому округу № 34;

т. Гулий П. В. — начальник міського відділу внутрішніх справ, депутат по Славутицькому виборчому округу № 33;

т. Ваганова Л. В. — машиніст баштового крана домобудівного комбінату об'єднання «Союзенергожитлобуд», депутат по Славутицькому виборчому округу № 44;

т. Свинчук В. М. — керуючий трестом «Славутичатоменергобуд», депутат по Славутицькому виборчому округу № 32;

т. Летута Г. С. — начмед медико-санітарної частини № 1 третього головного управління Мінздоровоохорони УРСР;

т. Лещенко А. Ф. — голова комітету народного контролю, депутат по Славутицькому виборчому округу № 48;

т. Гальченко Л. М. — штукатур-маляр дільниці № 9 управління будівництвом Чорнобильської АЕС, депутат по Славутицькому виборчому округу № 24;

т. Степанова А. А. — заступник директора Броварського райпобуткомбінату по м. Славутич;

т. Плющ І. С. — голова виконкому Київської обласної Ради народних депутатів.

УХВАЛИЛИ: Прийняти рішення «Про завдання міської Ради народних депутатів по поліпшенню соціально-культурного обслуговування населення у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС і наступних Пленумів ЦК партії».

СЛУХАЛИ: 12. Про заходи по виконанню наказів виборців, даних депутатам міської Ради народних депутатів двадцятого скликання.

Перший заступник голови виконкому, депутат Удовиченко В. П. вносить пропозицію розглянути заходи по реалізації наказів виборців, даних депутатам міської Ради народних депутатів 20-го скликання.

УХВАЛИЛИ: Прийняти рішення міської Ради народних депутатів «Про заходи по виконанню наказів виборців, даних депутатам міської Ради народних депутатів двадцятого скликання».

СЛУХАЛИ: 14. Про затвердження структури і штатів виконавчого комітету міської Ради народних депутатів.

Пропозицію про структури і штати вносить на розгляд голова міської Ради народних депутатів, депутат Паньков О. Т.

УХВАЛИЛИ: Прийняти рішення «Про затвердження структури і штатів виконавчого комітету Ради народних депутатів».

ГОЛОВА
сесії міської Ради народних депутатів

підпис **(М. УМАНЕЦЬ)**

СЕКРЕТАР
сесії міської Ради народних депутатів

підпис **(О. МАЛЬКОВА)**

КОМЕНТАР: Певна річ, перед читачем тільки каркас протоколу Першої сесії Славутицької міської Ради народних депутатів 20-го скликання. Немає змоги повністю вмістити оті численні «є інші пропозиції? Хто за цю пропозицію? Хто за? Хто проти? Хто утримався?» тощо. Та в цьому навряд чи є потреба. У поданому протоколі чітко простежується система, що впала і вже не підведеться. Волюнтаристський дух її дуже відчутний. Все відбувалося за сценарієм, складеним Прип'ятським міськкомом Компартії України та виконкомом Київської обласної Ради народних депутатів. Там призначені і затверджені керівники новоутвореної міськради. Ще до голосування протокол фіксує і прізвище голови, і першого заступника, і секретаря. Чи погано це було в той момент? Мабуть, нормально. Адже влада міста Прип'яті, виселеного, закритого, висіла в повітрі. А містові, яке вже мало назву, але ще не було містом, влада теж була вкрай необхідна. Терміново. І чи варто було чекати, поки з'являться перші мешканці? І хто знав, скільки їх буде? І хто вони будуть? І чи всі знатимуть, хто з них «найдостойніший», кого саме слід обирати? А треба було ж ТЕРМІНОВО СПОРУДЖУВАТИ МІСТО! Оргкомітету, підпорядкованому Київській обласній Раді народних депутатів, ряду інших організацій — партійних, профспілкових — було тяжко керувати таким грандіозним будівництвом. І він повів роботу по підготовці та проведенню виборів до Славутицької міської Ради народних депутатів. Вони були обрані. 50 чоловік. 26 українців, 23 росіян, 1 білорус.

У виступі на сесії Іван Степанович Плющ підкреслив, що вперше у практиці радянського будівництва були створені багатомандатні округи і в порядку експерименту проведені вибори в них. Отже, міста ще фактично не було, а міська Рада народних депутатів і виконком з'явилися.

І це — закономірність, це чи не єдиний на тоді вихід зі скрутного становища.

Обговорюючи питання поліпшення соціально-культурного обслуговування населення, голова міськвиконкому О. Т. Паньков подав картину тогочасного Славутича, його, так би мовити, портрет. З кольорами райдужними і сумними. Йшлося про масштаби новобудови — 300 тисяч квадратних метрів житла вартістю близько 600 мільйонів карбованців.

Вже в той час новоутворена міська Рада, виконком проявили максимум піклування про благоустрій селищ «Якір» та «Лісове», у яких жило понад 4 тисячі мешканців. Споруджувалися їдальні, магазини, будинок побуту, комплексні приймальні пункти, поліклініки, вузли зв'язку, кінотеатр, культурно-оздоровчий комплекс, зокрема діяв тенісний корт!

І голова, і виступаючі різко критикували низькі темпи будівельних робіт, погане постачання, якість харчування, скаржилися на прояви обкрадання, обважування робітників та їх родин, незадовільний рівень торгівлі.

Докоряючи вищим поверхам влади, вони водночас помічали і підтримували паростки ініціативи в колективах, безпосередньо на робочих місцях, де начальство дбало про людей, саме шукало резерви поліпшення ситуації.

З виступів видно, що більшості депутатів були небайдужі загальні справи, що серед них немало людей сміливих, ініціативних. Проте дехто не відкривав карт до кінця, темнив, приховував істинний стан справ.

Життя — як життя!

Сьогодні воно, по суті, мало змінилося, хоч порівнювати той і нинішній час неможливо. Дуже велика і сильна хвиля зовнішніх перемін. «Під спудом» сильні і кмітливі виживають і наживаються, слабкі й безкрилі нидіють. Вина в цьому — обопільна: тих і тих. Необхідне зближення (консолідації ніколи не може бути!) для вирішення спільних питань, для стирання гострих суперечностей, що можуть призвести до вибуху.

Протокол... Протоколи... Сухі пункти, прізвища, цифри.

А за ними пульсує життя, яке мусимо вивчати глибоко і всебічно.

Станіслав РЕП'ЯХ.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Алла Доценко

ДО ІСТОРІЇ ЄЛЕЦЬКОГО МОНАСТИРЯ

Серед пам'яток, які входять до охоронної зони Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника, значна роль належить архітектурному ансамблю Єлецького монастиря — комплексу пам'яток XII—XVIII ст. Літературна традиція відносить час його заснування до 60-х років XI ст. До нашого часу збереглися Успенський собор XII ст., дзвіниця, келії, будинок Феодосія — пам'ятки XVI—XVIII ст. Вони досліджувалися, вивчалися і висвітлені в літературі.

Значно менше вивчена історія Єлецького монастиря, особливо історія монастиря в першій чверті XX ст. Цей невеликий відрізок часу насичений подіями величезного значення і особливо важливий тому, що сучасні особливості культу почали складатися саме тоді, багато в чому визначивши позиції руського православ'я.

Разом з тим в останній час поряд з турботою про наслідування традицій культури виявляється зацікавленість монастирями і чернецтвом, ідеалізація їх історії та діяльності. Цій темі присвячується дедалі більше й більше публікацій, а тому виявлення дійсної ролі монастирів в історії цього періоду набуває особливої актуальності.

На початку XX ст. Росія була мало не самою клерикальною державою Європи. За даними офіційної статистики в 1913 р. в Росії налічувалось більш ніж 1 млн. чоловік, які спеціально займалися релігійною діяльністю.[1] Однак в це число не ввійшли знахарі, чаклуни, відьми, шамани і сектантські проповідники. Якщо врахувати і їх, то загальна кількість буде приблизно 1,5 млн. чоловік.

Глава держави — «самодержець всеросійський» — був верховним владикою руської православної церкви. Кожна постанова Синоду починалася словами «По указу його імператорської величності...» і підлягала особистому затвердженню царя. Належність самодержця російського до православної церкви наочно демонструвалася його особистою участю в численних релігійних церемоніях-богослужіннях, хресних ходах, водосвяченнях. Церква ж у свою чергу постійно проголошувала молитви за здоров'я царя і його сім'ї, возвеличувала їх богоугодність і благовірність. У соборах Чернігова — Спасо-Преображенському, Троїцькому, Успенському проводилися літургії і молебні на честь членів царської сім'ї. Наприклад, 6 травня 1900 р. були проведені літургія і молебень в день народження його Імператорської Величності, Государя Імператора Антонієм єпископом Чернігівським і Ніжинським.[2] 14 травня 1900 р. здійснено богослужіння в день священного коронування Їх Імператорської Величності[3]. 25 травня в

день народження Її Величності, Государині Імператриці Олександри Федорівни здійснена Проосв. Антонієм літургія і молебень. Здійснені літургії і молебні: в дні коронування Государя Імператора Миколи Олександровича[4], в дні народження Государині Імператриці Марії Федорівни[5], спадкоємця великого князя Михайла Олександровича[6] і т. д., і т. п. Церква постійно закликала до вірності «царю і вітчизні». Ще в XIX ст. офіційною ідеологією були проголошені 3 принципи: «православ'я, самодержавство і народність».

На поч. XX ст. монастирі були великими власниками. На жаль, немає повних даних про капітали монастирів, бо ці дані церква завжди тримала в таємниці і ніколи не публікувала. Але і неповні дані, які є, дають змогу твердити про значні скарби монастирів. У Чернігівській губернії на поч. XX ст. було всього 15 монастирів, з них з доходом 25 тис. крб. на рік — 14 і один монастир — з доходом до 50 тис. крб.[7] (дані канцелярії обер-прокурора Синоду). І серед монастирів Чернігівської єпархії одним з найбільших був Єлецький. На 1900 р. в монастирі проживало 4 ієромонахи, 3 ієродиякони, 6 послушників, 1 монах, 18 дорослих півчих і стільки ж дітей. Прислуга: 2 кучери, 3 кухарі, 7 робітників, 2 сторожі, 1 садівник. Всього — 45 чол.[8] Настоятелем монастиря був вікарій Чернігівський, намісником — один із ієромонахів. За відомістю 1899 р. монастир мав: 1 млин при хуторі Романівці на річці Білоус (при млині зроблено новий міст); 3 риболовецькі озера, з яких одне в Остерському повіті (с. Сорокощичі), друге — при с. Анисові Чернігівського повіту, третє — в урочищі «Святе»; 1 гай будівельного лісу, сінокісні луги в двох місцях по обох берегах р. Десни; 1 город на Лісковиці і в Берізках — 5 десятин мірою; 2 будинки в місті; в одному містилося управління державного майна, а другий здавався у найми: невелика гора навпроти Єлецького монастиря — простір до 2-х десятин.

Окладного доходу Єлецький монастир одержував 1.861 крб. 03 коп.[9].

Значний прибуток монастиреві надходив від виконання обрядів. Свічки, проскури, часовні, поминання померлих, молебні, поховання та ін. приносили великі прибутки.

В Єлецькому монастирі грошових надходжень заприбутковано:
— в 1904 р. — 305 крб. 85 коп.
— в 1905 р. — 221 крб. 21 коп.
— в 1906 р. — 293 крб.
— в 1907 р. — 241 крб. 77 коп.
— в 1908 р. — 167 крб. 51 коп.
— в 1909 р. — 116 крб. 54 коп.

На 1917 р. Єлецький монастир володів 223 десятинами землі.[10]

При монастирі була відкрита на поч. XX ст. церковно-приходська школа, а також бібліотека релігійно-моральної літератури і при ній читальня для любителів духовної освіти. Із 60 учбових годин 34 години вивчався Закон Божий, молитви, читалися богослужбові книги. Тільки 12 годин вивчалася арифметика і 14 — граматика[11].

У приміщенні церковно-приходської Єлецької школи в недільні і святкові дні відбувалися позабогослужбові релігійно-моральні читання з 5—6 години вечора, в яких, окрім міських священиків, брали участь викладачі місцевої духовної семінарії і духовного училища.

Ось, наприклад, такий був розклад релігійно-моральних читань, що відбувався у церковно-приходській школі Успенського монастиря з 1 жовтня по 20 грудня 1902 р.[12]: 1 жовтня. Покров Пресв. Богородиці.

Після молебня в будинку школи буде вступна бесіда про значення і користь релігійно-моральних читань для православних відвідувачів і потім розповідь про свято Покрова Пресв. Богородиці. Протоієрей Ф. Васютинський.
6 жовтня. 1. Бесіда про перший член Символу віри. 2. Попередні дані про християнство на Русі до св. кн. Володимира. Хрещення киян. Протоієрей Ф. Васютинський.
13 жовтня. І т. д., і т. п.
На читаннях було присутніх слухачів 150—300 чоловік, яким безкоштовно роздавалися «Троїцькі листки».

Читання проходили щорічно, але коло питань залишалося тим же. Наприклад: 15 червня 1904 р. «Думки про засоби до повідомлення життєвості урокам Закону Божого в початковій школі,[13]
1 жовтня 1904 р. «Як навчити прихожан короткому катехизису і молитвам»[14].
З 3 жовтня 1904 р. по 3 квітня 1905 р. знову відбуваються релігійно-моральні читання, на яких викладається «позитивне догматичне і моральне вчення церкви»[15].

Таким чином, і школа, і читальня, в дійсності, давали сурогат освіти.

Після Жовтневої революції церква зайняла войовничо-непримиренну позицію. Особливо складна ситуація склалася в 1921—22 рр. у зв'язку з голодом на Поволжі і вилученням церковних коштовностей у фонд допомоги голодуючим. 23 лютого 1922 р. ВЦВК прийняв постанову, згідно з якою в місячний термін з дня її публікації наказувалося місцевим Радам вилучати із церковного майна всі коштовні речі із золота, срібла, каміння і передати в органи Наркомфіну до фонду Центральної комісії допомоги голодуючим[16]. У доповнення до постанови була видана особлива «інструкція про порядок вилучення церковних цінностей, що перебувають у користуванні груп віруючих» за підписами голови ВЦИК М. І. Калініна і Наркома юстиції Д. Курського.

Через кілька днів патріарх Тихон опублікував послання про недопустимість вилучення церковних цінностей. Церква розгорнула кампанію опору вилученню, і в ряді міст відбулися криваві сутички.

13 березня єпископ Чернігівський Пахомій одержав від єпископа Царицинського Нифонта телеграму: «Із Царицина, № 3259, 132 слова, 13/III. 12 г. 42 хв. голодна, поза чергою. Чернігів, його Високопреосвященству Високопреосвященному Єпископу Чернігівському.

Ваше Високопреосвященство, милостивий архіпастир і отець і во Христі собрат! Від імені голодаючого духовенства і православного населення Царицинської єпархії звертаюся до Вас низьким і сльозним проханням про надання братської християнської допомоги. Голод страшний і жахливий, кожного дня вмирають від голоду тисячі людей, з кожним днем кількість смертних випадків збільшується. Харчові сурогати всі з'їдені, голодуючі їдять падаль і навіть людські трупи. Зареєстровані декілька випадків людожерства — батьки закололи і з'їли власних дітей. Чи не знайдете Ви, Ваше Високопреосвященство, можливим запропонувати духовенству Вашої єпархії звернутися з закликом до православного населення про пожертвування хліба для голодуючих і пересилці його до Царицина для видачі голодуючому духовенству і православному населенню.

Вашого Високопреосвященства во Христі собрат і богомолець Нифонт, Єпископ Царицинський».

На цьому зверненні Єпископ Чернігівський дописав: «19 березня 1922 р.

Прошу духовенство Чернігівської єпархії відгукнутися на це прохання про допомогу голодуючим царицинцям і власними пожертвуваннями (хлібними продуктами різного роду) і пожертвуваннями своїх пасомих...

Єпископ Чернігівський Пахомій».

А тим часом 30 березня 1922 р. комісія приступила до вилучення цінностей із Єлецького монастиря[18]. Тут комісія наштовхнулася на косність монахів монастиря і членів правління монастирської общини.

«Остання мала велику кількість цінностей, а торгувалася з-за кожного лоту срібла, як на базарі. Вдалий дипломатичний підхід: правління общини, почувши про можливе вилучення цінностей, само «добровільно» виділило з наявних у них декількох пудів срібла... 13 фунтів, думаючи цим виявити свої «благородні громадянські почуття».

«...Рука даючого хай не обідніє».

Ці люди під личиною благочестя намагаються кинути кістку зі свого столу голодаючим братам Поволжя, вони чіпляються за кожний золотник срібла, в той час, як до нового врожаю в одному з повітів Царицинської губернії доживуть тільки 108 чоловік... На всі їх відмови можна відповісти словом Христа: «Горе вам, фарисеї і лицеміри, діла ваші говорять про вас»... На 2 квітня комісія по вилученню цінностей взяла: Спасо-Преображенський собор — срібла всякого 6 пудів 33 фунта на суму 6200 крб. золотом за курсом Наркомфіну, в переводі на радянські знаки 801600000 крб..

Борисоглібський собор — 2 євангелія в масивних срібних шатах, 4 чаші срібних, 2 хрести, анонський хрест, 73 лампади срібних, 33 шматочки лому срібла, срібний глечик для води, дарохранительниця, 1 срібна ложка.

Крамниця (б. Єпархіальна) — срібних чащ — 20, тарілок — 54, дискосів — 15, звіздиць — 18, лжиць — 18, копіє — 1, 2 срібні ризи з камінням, 2 ікони в шатах, коробка срібла — лому і т. д..

Вага вилученого ще не визначена, речі передані комісією в Фінвідділ»[19].

Маємо й інші красномовні документи тієї пори, які подаємо нижче.

Дані про надходження в губернську приходно-витратну касу Чернігівського губфінвідділу цінностей, вилучених із церков Чернігова (на 5 травня 1922 р.)[20]

Спаський собор — срібла 6 п., 17 ф., 26 зол.
Борисоглібський собор — —«— 1 п., 22 ф., 54 зол.
Іллінська церква — —«— 30 зол.
П'ятницька церква — золота 5 зол., срібла 10 ф., 45 зол., 36 дол.
Троїцько-Іллінський монастир — золота 3 ф., 44 зол, 84 дол. срібла 3 п., 35 ф., 79 зол. 3 мітри з камінням.
Єлецький монастир — срібла 24 ф., 19 зол., золота немає.
Петропавлівська церква — срібла 4 ф., 41 зол.
Вознесенська церква — срібла 4 ф., 9 зол. і ін. (Казанська, Воскресенська, Воздвиженська і т. д.).

Всього: — золота 3 ф. 51 зол., 60 дол.
— срібла 23 п., 10 ф., 72 зол., 36 дол.
— з митри з камінням, оздоблені перлинами, оцінені в 2100 крб. золотом.

Голова губвиконкому (підпис).

Дані про церковні цінності, передані Губмузею з початку кампанії до 9 травня 1922 р.[21]

Єлецький монастир — срібла 24 ф., 19 зол., золота немає.
Борисоглібський собор — 9 ф., 07 зол.

На 20 травня по Чернігову всього було зібрано:
— золота — 3 ф., 51 зол. 60 дол.
— срібла — 40 пудів.
— дорогоцінних металів — 4 митри з перлинами і діамантами.

А по Україні вилучено всього на 23 червня 1922 р.:
— золота — 3 пуди, 9 ф., 75 зол.
— срібла — 3 ф., 51 зол., 60 дол.

У газеті «Красное знамя» в статті «Духовенство і вилучення церковних цінностей на Чернігівщині» член комісії О. Валишев писав:

«Робота по вилученню церковних цінностей на Чернігівщині майже закінчена, більша частина цінностей відправлена до Москви.

Робота ця в Чернігові почалася в кінці березня, в повітах — набагато пізніше. Пройшла вона, в цілому, задовільно, хоча були невеликі протести з боку сільського населення, особливо жінок. Наприклад, в с. Мена побили члена комісії, був процес в Чернігові — засудили ігуменю жіночого монастиря, настоятеля церкви, старосту і одну монахиню із Ніжина.

Взагалі, наше духовенство відзначилося. Незважаючи на їх «ретивість», вилучення по Чернігівщині (в 12 повітах) дало такі результати:

— золота — 10 ф., 12 з., 33 долі.
— діамантів — 47 1/2 каратів і окремо 130 штук
— аметистів — 12 штук
— алмазів — 5 каратів
— смарагд — 1
— топаз — 1
— перлини — 1 ф., 66 з., 70 д. і одна низка
— 13 митр з діамантами і перлинами,
— 3 покрови оксамитові, шиті золотом і перлинами.

Чернігів дав: золота — 4 ф., 26 з., 58 д.
— діамантів — 42 1/2 карата
— 11 митр з діамантами і перлинами
— срібла — 41 п., 47 ф., 26 зол.
і далі йдуть дані по повітах.

...Ось яка кількість цінностей лежала в церквах без користі для людей. Над цими скарбами, що були зібрані потом і кров'ю селян і робітників, сиділа невелика купка духовенства в чорних і білих рясах»[22].

У травні—червні 1922 р. відбулися судові процеси над церковниками, що були винні в приховуванні цінностей від вилучення. 30 листопада відбувся судовий процес і над Пахомієм, єпископом Чернігівським і Ніжинським. Газета «Красное знамя» докладно висвітлювала цей процес[23].

Після закінчення громадянської війни на Україні активно впроваджується в життя декрет про відокремлення церкви від держави.

При Губвиконкомах були організовані ліквідаційні відділи по відокремленню церкви від держави.[24] У Чернігові була створена комісія в складі: голови — т. Антоненко і членів — тт. Соколовського і Пессена. Знову зішлемося на прикметний документ.

Протокол Чернігівської Губернської міжвідомчої ліквідаційної комісії по відокремленню церкви від держави 23 грудня 1921 р.

Присутні: голова комісії Антоненко, члени комісії: представник Губвиконкому т. Гламазда і представник Губчека т. Мусатов з участю представників Губмузею т. Дроздова і Бугаєвського.
Секретар Смаль.

Слухали:
II. Про передачу церков Єлецького монастиря.
Постановили:
II. Питання відкласти і передати для заключення Губвиконкому для його рішення[25].

Точна дата закриття монастиря відсутня.

У 1927 р. з'являється ряд документів, пов'язаних з пам'ятками цього комплексу.

В Народний комісаріат освіти
В —— внутрішніх справ
В —«— юстиції
В —«— фінансів
В Чернігівський Окрвиконком[26].

Наркомосвіти УРСР надсилає на заключення проект постанови РНК УРСР «Про оголошення будинків Спасо-Преображенського собору, Єлецької Успенської і Троїцької церкви в Чернігові історико-культурними пам'ятками всеукраїнського значення» з доповідною запискою в справі їх збереження як історико-культурних пам'яток всеукраїнського значення.

Замісник наркома освіти — Приходько
Зав. Укрнаукою — Яворський
Зав. адм. упр. НКО — Рогозний

Постанова РНК УРСР
«Про оголошення будинків Спасо-Преображенського собору, Єлецької Успенської і Троїцької церкви у Чернігові історико-культурними пам'ятками всеукраїнського значення».

З огляду на велике історико-культурне значення Спасо-Преображенського собору, Єлецької Успенської та Троїцької церкви у Чернігові, Рада Народних Комісарів УРСР постановила:

1. Визнати Спасо-Преображенський собор, Єлецьку Успенську і Троїцьку церкви у Чернігові історико-культурними пам'ятками всеукраїнського значення, передавши їх у відання Народного Комісаріату Освіти.

2. Народному Комісаріату Освіти належить передати, як самі будинки Спасо-Преображенського собору, Єлецької Успенської і Троїцької церков, так і все майно їх, що має історико-культурне чи художнє значення.

3. Для передачі цих пам'яток з їх майном утворюється комісія в складі представників: Народного Комісаріату Освіти, Народного Комісаріату Внутрішніх Справ і Чернігівського Окрвиконкому.

4. Запропонувати Народному Комісаріату Освіти в погодженні з Народним Комісаріатом Внутрішніх Справ і Народним Комісаріатом Фінансів видати Інструкцію про порядок догляду за цими пам'ятками й охорону їх.

5. Запропонувати Народному Комісаріату Освіти, починаючи з 1927—28 бюджетного року, передбачати в своєму кошторисі асигнування на охорону зазначених пам'яток.

Голова Ради Народних Комісарів УРСР
Керуючий справами РНК УРСР

Виписка з протоколу № 58 засідання секретаріату Чернігівського Окрвиконкому 9 червня 1927 р.

32. **Слухали:** повідомлення Окр. адмінвідділу про історико-культурні пам'ятки всеукраїнського значення.

Постановили:

32. Враховуючи велике історико-культурне значення Спасо-Преображенського собору, Єлецької Успенської і Троїцької церков, визнати їх як пам'ятки всеукраїнського значення.

Просити Раднарком передати їх на утримання держбюджету.

Секретар (підпис) Карасьов.

Але, на жаль, Наркомос УРСР не приділяв належної уваги охороні монастирського ансамблю. Поступово будівлі його руйнуються.[27]

У 20-ті роки пам'ятки Єлецького монастиря неодноразово досліджуються: в 1924—26 рр. працює професор І. Моргилевський, в 1928 р. — експедиція Інституту Історії Мистецтва[28] й інші.

Як бачимо, в тисячолітній історії руської православної церкви перша чверть XX ст. складає відрізок невеликий за часом, але досить показовий за змістом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Статистический ежегодник России за 1913 г. — СПб, 1914. — С. 85.
2. Прибавление к Черниговским Епархиальным Известиям (далі ПЕИ). — 1900. — № 10. — 6 мая.
3. Там само — 1900. — № 11. — С. 306.
4. Там само — 1900. — № 22. — С. 639; 1902. — №. 22. — С. 743. 1899. — № 12. — С. 397; 1901. — № 12. — С. 409; 1900. — № 11. — С. 305; 1903. — № 13. — С. 415; 1904. № 11. — С. 361.
5. Там само. — 1905. — № 3. — С. 71.
6. Там само. — 1901. — № 7. — С. 232.
7. Зыбковец В. Ф. Национализация Монастырских имуществ в Советской России (1917—1921 гг.). — М. 1975. — С. 200.
8. Прибавление к Черниговским Епархиальным Известиям. — 1900. — № 11. — С. 382.
9. Там само. — С. 383.
10. Зыбковец В. Ф. Указ соч. — С. 171.
11. ПЕИ. — 1903. — № 1. — С. 4—6.
12. ПЕИ. — 1903. — № 1. — С. 64.
13. ПЕИ. — 1904. — № 12. — 15 июня. — С. 411—418.
14. Там само. — 1904. — № 19. — С. 663.
15. Там само. — С. 668.
16. Красное знамя. — 1922. — № 44. — 24 лютого.
17. Там само. — 1922. — № 63. — 21 березня.
18. Там само. — 1922. — № 71. — 1 квітня. — С. 1.
19. Там само. — 1922. — № 72 — 2 квітня. — С. 2.
20. Там само. — 1922 р. — № 97. — 5 травня. — С. 2.
21. Там само. — 1922. — № 104. — 13 травня. — С. 2.
22. Там само. — 1922. — № 153. — 9 липня. — С. 2.
23. Красное знамя. — 1922. — № 223. — 1 жовтня; № 227. — 6 жовтня; № 273. — 1 грудня; № 278. — 5 грудня.
24. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). — Ф. Р-16. — Оп. 1. — Д. 1057.
25. ДАЧО. — Ф. Р-15. — Оп. 1. — Д. 122. Протоколи засідань ліквідаційної комісії (1921 р.).
26. ДАЧО. — Ф. Р-65. — Оп. 1. — Д. 620 (Листування в справі народної освіти).
27. ДАЧО. — Ф. Р-65. — Оп. 1. — Д. 804 (Листування в справах Нар. освіти «Акт комісії про обстеження садиби колишнього Єлецького монастиря»).
28. Там само.

ІСТОРІЯ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ І РУХІВ

Михайло Коропатник

●

ОРГАНІЗАЦІЇ ТОВАРИСТВА «ЗНАННЯ» НА ЧЕРНІГІВЩИНІ: ВЧОРА, СЬОГОДНІ... ЗАВТРА?

Ставлення до товариства «Знання» серед істориків, політиків та і простих громадян представляє собою надзвичайно широкий спектр поглядів — від абсолютизації як головної просвітницької організації в колишньому СРСР до повного заперечення будь-якої позитивної ролі, поскільки Товариство було складовою частиною пропагандистської машини правлячої КПРС—КПУ. Чимало людей дотримується досить характерної для нашого часу точки зору — а навіщо взагалі згадувати про цю організацію, що тут можна сказати нового?

Послуговуючись принципам древніх «Ти мені друг, Платон, та істина дорожча», спробуємо у цій невеличкій розвідці на прикладі Чернігівської області прослідкувати еволюцію товариства «Знання» від її зародження до наших днів, через призму діяльності обласної організації глибше зрозуміти характер кожного відрізку часу, коли вона діяла.

У 1947 році створена добровільна самодіяльна науково-освітня організація під назвою «Товариство для поширення політичних і наукових знань», яку очолив президент АН СРСР С. І. Вавілов.[1] Перший статут новоутворення зобов'язував всіх його членів брати активну участь у поширенні політичних та наукових знань засобами усної та друкованої інформації.[2]

В Україні товариство для поширення політичних і наукових знань засноване 16 січня 1948 року із завданням активно пропагувати марксистсько-ленінську теоретичну спадщину, політику Комуністичної партії, боротися за втілення в життя досягнень науки і техніки, передового досвіду в промисловості і сільському господарстві.[3]

При заснуванні воно фактично об'єднувало в своїх лавах наукову еліту — 747 чоловік.[4] А потім швидко розросталося кількісно, збільшуючи водночас і обсяги лекційної пропаганди. У 1960 році членами товариства було 226,7 тис. чол., 1970 р. — 560 тис., 1980 р. — 661,3 тис., 1987 р. — 410,8 тис., 1990 р. — 280 тис. чоловік.[5]

У 1948 році лекторами цієї організації прочитано 13 тис. лекцій, 1960 р. — 2709,5 тис., 1981 — 6035,6 тис., 1986 р. — 3231,3 тис.[6]

З 1957 року, коли Товариству для поширення політичних та наукових знань передали функції лекційних бюро, що працювали в структурі Міністерства культури, воно при підтримці партійних комітетів фактично

стало повновладним господарем на терені лекційної пропаганди.[7] З червня 1963 р. організація стала називатися товариством «Знання» УРСР.[8]

Слід зауважити, що як Всесоюзне товариство «Знання», так і його республіканські відділення з самого початку створювалися з метою ефективної допомоги КПРС у здійсненні її ідеологічної практики. Не випадково вже 6 червня 1949 року ЦК ВКП (б) прийняло постанову «Про заходи по поліпшенню роботи Всесоюзного товариства для поширення політичних і наукових знань»,[9] після чого всі організації товариства знаходилися під невсипущим оком партійних органів. Відома постанова ЦК КПРС «Про стан і заходи поліпшення лекційної пропаганди» взагалі «участь у лекційній пропаганді вчених, винахідників, спеціалістів народного господарства, передових робітників і колгоспників» вимагала розглядати «як справу великої політичної ваги».[10] І в цьому немає нічого дивного. Адже зародження і розвиток товариства «Знання» були тісно «пов'язані з тоталітаризмом радянського зразка з його системою «ідеологічної обробки від дитсадка до богодільні».[11] Не можна не погодитися з професором Пенсільванського університету (США) Ремінгтоном Т. Ф., що ідеологія в той період виступала не стільки в ролі теоретичної системи поглядів про оточуючий світ, скільки соціального інституту, що забезпечував поширення цих поглядів в суспільстві.[12] Не випадково в середині 80-х років в колишньому Радянському Союзі пропагандистський актив досяг 11 мільйонів чоловік, понад 3 млн. серед яких складали лектори.[13]

Виникає резонне запитання: чи давало це необхідний для правлячого режиму результат? Категорична відповідь, з нашої точки зору, була б поспішною. З одного боку, в останні перед перебудовою роки, як писав директор Дослідного інституту по вивченню радянської сучасності в Бонні Н. С. Восленський, радянська пропаганда навіть не робила серйозних спроб переконати людей у своїй правоті. Ідеологічний фронт ставив за мету втовкмачити радянським громадянам певні формули, до котрих вони звикли б і знали, що говорити треба так, а не інакше. Тобто мова йшла не про переконання, а про настанову.[14] А це призвело до виникнення так званого «біхевіористського білінгвізму», тобто подвійного стандарту поведінки в суспільстві і в колі сім'ї та друзів, існування двох рівнів ментальності: «міфологічного», який уособлював догми офіційної ідеології і «практичного», який регулював поведінку радянських людей у сфері матеріальних відносин.[15]

Що ж до товариства «Знання», то воно, як вже зазначалося, діяло у відповідному правовому середовищі, перебуваючи під контролем партійних органів, що визначалося двома основними факторами: конституційно закріпленим (після 1977 р.) становищем КПРС у суспільстві[16] та монополією марксистсько-ленінської ідеології, будь-яке применшення якої, будь-яке відсторонення від неї (за Леніним) «означає тим самим посилення ідеології буржуазної.[17] Разом з тим, і це також факт, який ще в 1949 р. обгрунтував видатний український письменник і політик Іван Багряний, «політичні кадри українського народу в підсовєцькій Україні... колосальні, високої політичної школи, як і високого фахового та державницького вишколу», хоч вони і знаходяться під КП(б)У і комсомолом, бо все, «що було політично активне і здатне до політичного життя, мусило визначитися, можливість же визначитися в офіційній сфері була і є лише одна — під егідою КП(б)У і комсомолу».[18]

Діяльність організацій товариства «Знання», в т. ч. Чернігівської області, від їх зародження і до наших днів підтверджує тезу, що в них, по-перше, об'єднувалися інтелектуальні сили суспільства, і, по-друге, самі організації товариства виконували подвійну функцію — складового елементу пропагандистської машини КПРС—КПУ і просвітницької установи.

Організаційно товариство по поширенню політичних і наукових знань почало формуватися на Чернігівщині з серпня 1948 року, коли сюди був призначений уповноважений по Чернігівській області Гірман Іван Микитович, який незабаром став заступником завідувача відділом пропаганди та агітації обкому КП(б)У. До обласного апарату зараховано бухгалтера на півставки і секретар-машиністку.[19]

Протягом серпня-вересня відбулися збори керівного партійного, радянського і господарського активу, інтелігенції, на яких обговорені завдання, поставлені 1 з'їздом Всесоюзного Товариства, створені опорні пункти в Чернігові (Учительський інститут), Ніжині (Педагогічний інститут), Прилуках (педучилище), Носівці (селекційно-дослідна станція).

На початку 1949 року Чернігівське обласне відділення товариства по поширенню політичних і наукових знань нараховувало 102 дійсних члени і 16 членів — змагальників, серед яких безпартійних було лише 32 чоловіки. За національним складом Чернігівське відділення виглядало так: українців — 77 чол., росіян — 26, євреїв — 12, інших — 3 чоловіки. За винятком 6 чоловік, всі члени товариства мали вищу освіту. Найбільшу частку серед них становили партійні працівники, пропагандисти і лектори (майже 50%). До членів Товариства входили агрономи (21 чол.), вчителі шкіл (10 чол.), лікарі (7 чол.), інженери (3 чол.), журналісти (2 чол.) інші категорії (19 чол.).[20]

Як зазначалося у звіті, що направлявся до Києва, за останні 5 місяців членами Товариства було прочитано 136 лекцій, в т. ч. 16 — для колгоспників і 10 — для молоді. Найбільшу кількість лекцій (41) прочитано з історичної тематики. Міжнародним проблемам було присвячено 31 лекцію, філософським — 15, антирелігійним — 8. У 20 лекціях мова йшла про підсумки серпневої сесії ВАСГНІЛ та вчення І. В. Мічурина. Лектори виступали перед населенням українською і російською мовами.[21]

Слід зазначити, що в перші роки існування Товариства його члени платили внески, а для вступу до цієї організації потрібно було пройти свого роду кандидатське випробування (члени-змагальники) і заручитися рекомендаціями двох дійсних членів. Цю функцію могла виконати також установа, де працював претендент, чи парторганізація. Прийом здійснювався на засіданні президії правління обласного відділення. Так, 18 серпня 1949 року серед 22 прийнятих до товариства дійсних членів були зав. відділом пропаганди і агітації Новгород-Сіверського райкому КП(б)У Пондихнев І. Є., другий секретар цього ж райкому Середкіна Д. Т., секретар Городнянського райкому партії Попко І. Є., зав. відділом пропаганди і агітації Бадай Г. І., секретар та завпарткабінетом Бахмацького райкому Прусаков М. Є., Левченко М. Г. Крім дійсних індивідуальних членів, до Товариства могли входити дійсні члени-колективи. У перші місяці існування Чернігівського відділення до нього вступили як колективні члени обласне земельне управління, Ніжинський пединститут, обласна колегія адвокатів.[22]

12 червня 1949 року в Чернігові відбулися загальні збори обласного відділення Товариства по поширенню політичних і наукових знань, на яких були присутні 44 дійсних члени і актив інтелігенції обласного центру (18 чол.). Президія зборів, що розглядали питання травневого пленуму ЦК КП(б)У «Про стан і заходи поліпшення масово-політичної роботи серед міського і сільського населення», складалася переважно із партійних і комсомольських працівників. З доповіддю виступила секретар обкому партії Калина Іванівна Лисиця. Цікаво зазначити, що з перших місяців існування Товариства, і про це свідчить прийнята постанова, в ньому проявилася характерна бюрократична хвороба — паперотворчість, формалізм. 116 дійсних членів з лекціями виступали мало, особливо на природничо-наукові та економічні теми. Природно, що

критиці піддано ідейно-теоретичний рівень лекцій, що читалися. У виступах відчувалася тривога за виконання плану по залученню до Товариства представників інтелігенції міста, села, керівних партійних і профспілкових працівників.[23]

На зборах обрано правління обласного відділення Товариства у кількості 15 чол., до якого ввійшли уповноважений по Чернігівській області Калиниченко Т. М. (замінив на цій посаді Гірмана І. М.), секретар обкому партії Лисиця К. І., секретарі Чернігівського та Прилуцького міськомів партії Атрощенко Т. Т. та Нещебний К. Ф., зав. відділом пропаганди і агітації обкому партії Кучер І. О., секретар обкому ЛКСМУ Демидов В. М., зав. відділами охорони здоров'я та народної освіти облвиконкому Брага Г. Д., Твердохлібов М. Й., заступник голови облвиконкому Герой Радянського Союзу Цимбаліст І. Є. та інші. Серед членів правління лише головний агроном обласного сільськогосподарського управління Ігнатенко П. Т. був безпартійним.[24] Головою правління (на громадських засадах) був обраний директор Чернігівського учительського інституту Подпригорщук М. В.[25] З цього часу стало традицією (за невеликим винятком, коли обласну організацію Товариства очолювали директор історичного музею Левенко А. І. та директор торгово-кооперативного технікуму Панченко В. П.)[26] на посаду голови правління обирати керівників педагогічного вузу Чернігова.

З 23 листопада 1955 року, коли на III конференції обласної організації Товариства головою правління обрано ректора Чернігівського пед-інституту Костарчука В. М. і до нашого часу «знаннівців» Чернігівщини очолювали лише два чоловіки — сам Костарчук В. М. і його наступник на посаді ректора Явоненко О. Ф. Правда, їхні обов'язки не виходили за межі ролі «весільного генерала».

Стосовно ж перших посадових осіб — штатних працівників (а це перший заступник голови правління і відповідальний секретар), то їх кар'єра, як правило, була пов'язана з партійними органами. Відповідальний секретар обласної організації товариства «Знання» Кальсін П. І. стає керівником лекторської групи обкому КПУ, а цю посаду в 1970 році обіймає Маценко А. А., якого змінює Ледовой І. М., а останнього — Корінь В. В., що прийшла туди з посади інструктора обкому.

Коли була введена штатна одиниця заступника голови правління, в 1970 році її обійняла секретар Городнянського райкому партії Заваригіна Н. І. Коли настав час йти на пенсію, в Товариство прийшов його колишній референт, інструктор обкому Терейковський А. М. До пенсії йому досидіти не вдалося, і його змінив секретар Деснянського райкому партії м. Чернігова Велігодський В. М. Через службові зловживання йому також довелося достроково звільнити місце для лектора обкому Лобанова А. М., який перед цим спробував трохи покерувати тільки що створеним товариством боротьби за тверезість.[27]

Повертаючись хронологічно до подій 1949 року, відзначимо, що збори членів товариства Чернігівщини не уникнули традиційного на той час ритуалу — прийняття привітальних листів на адресу Хрущова М. С., першого секретаря ЦК КП(б)У, і Сталіна Й. В., до речі, майже ідентичних за своїм змістом, лише перший — українською, другий — російською мовами.

«Радянська інтелігенція,—зазначалося в першому листі,—віддана великій справі партії Леніна—Сталіна, є вірним провідником політики партії в справі побудови соціалістичного суспільства».[28] Батька народів учасники зборів завірили в тому, що будуть «систематически разоблачать буржуазных космополитов и морганистов-вейсманистов,.. антинародную буржуазную демократию и всех поджигателей войны и пособников империалистической реакции».[29]

У 1949 році при обласному відділенні Товариства створені перші науково-методичні секції — історико-філософських наук та міжнародних відносин, суспільно-політичних наук, літератури та мистецтва, сільськогосподарських наук, медичних та природничих наук[30] — тематичний діапазон яких з роками постійно розширювався. У 1956 році обласна організація вже нараховувала 9 секцій з більш диференційованим тематичним ухилом: історії КПРС та філософії, історії СРСР та загальної історії, сільськогосподарських знань, науково-технічних знань, держави і права, медичних наук, воєнних наук, педагогіки та психології, міжнародних відносин.[31]

Розширюється і штатний апарат Товариства, який, проте, утримувався за рахунок доходів організації, що давали в основному платні лекції. У 1951 році штати обласного відділення складалися із 6 осіб — відповідального секретаря, референта, уповноваженого по організації лекцій, бухгалтера, касира, секретар-машиністки. До речі, різниця у заробітній платі відповідального секретаря і секретаря-машиністки складала понад три рази 1600 крб. і 520 крб.).[32] Наступного року рішенням державної штатної комісії при Раді Міністрів СРСР в штаті Чернігівського обласного відділення Товариства затверджена додаткова посада відповідального секретаря відділення в м. Ніжині з окладом на рівні окладу зав. міськвно. У 1954 р. обласне відділення Товариства придбало собі автомобіль.[33] На початку 60-х років Товариство мало у своєму розпорядженні 15 штатних працівників, в т. ч. 7 — адміністративно-управлінських і технічних.[34]

Після короткого періоду організаційного становлення партійні органи, як видно, стали вимагати від організацій Товариства по поширенню наукових і політичних знань більш активної роботи і практичних результатів. До 1953 р. створено 25 районних відділків. Фарсмажорні темпи, як і слід було чекати, не обійшлися без збоїв. Так, в 1951 р. у дійсні члени товариства вступило 538 чоловік, члени-змагальники — 371. Але із 2024 дійсних членів участь у лекційній пропаганді брали лише 1330 (65,7%), а із 740 змагальників — 342 (49%). Якщо в першому кварталі лише по одному разу виступив 531 член товариства, то в третьому — 806.[35] Не дивно, що в 1953 році кількість дійсних членів і змагальників навіть скоротилася порівняно із попереднім роком. Завдання залучити до лекційної пропаганди 46 Героїв Соціалістичної Праці не увінчалося успіхом. Членами товариства стали лише 5 Героїв, правда, серед них досить знамениті Оніщенко Г. М., Олексієнко М. Я., Плющ Г. В., Довженко Г. Д., лауреат Сталінської премії М. Бредюк.[36]

Різко зростає кількість лекцій — з 2891 у 1950 році до 6940 у 1951 р.[37] У звіті за 1950—1953 роки керівництво обласним відділенням запевнило республіканське керівництво, що «трудящі області, як і всі радянські люди, проявлять величезний інтерес до вивчення марксистсько-ленінської теорії, питань філософії, політекономії, міжнародних відносин, науково-природничих знань», а недоліки, в т. ч. слабкість у розкритті «хижацького обличчя українських буржуазних націоналістів — агентів американсько-англійських імперіалістів» будуть виправлені. Головне ж, як переконують автори звіту, щоб кожна лекція «була насичена глибоким змістом, проникнута духом войовничої партійності і пристрасті».[38]

Певно, в цьому допомагала і пропаганда праць Й. В. Сталіна «Марксизм і питання мовознавства», «Економічні проблеми соціалізму в СРСР».[39]

Поскільки Чернігівська область є аграрною, то і в лекційній пропаганді ставка робилася на село. Якщо в 1950 році для колгоспників прочитано 34% від загальної кількості лекцій, то в 1952 р. — вже 66%.[40] Проте поширена думка, що перед колгоспниками легше виступати, ніж

перед міськими жителями, не завжди підтверджувалася життєвими фактами.

Ось що повідомляв до обкому КПУ відповідальний секретар обласної організації Товариства (1959 р.) Кальсін П. І. У с. Верба Понорницького району групу товариства очолює Пікуза Олексій Григорович. До 7 березня там ще не приступали до пропаганди рішень XXI з'їзду КПРС, хоч серед населення є нездорові настрої. Під час виступу чернігівського лектора Корнілова П. А., на якому був присутній голова сільради, колгоспник Ісаков Іван Андрійович стверджував, що в СРСР існує експлуатація, оскільки голова райвиконкому має домашню робітницю і персонального шофера. Дострокове виконання п'ятирічного плану веде до зниження якості продукції, а вона і так набагато гірша від американської. У США робітники мають право на страйки, виступають проти уряду, а в нас цього немає. Інші колгоспники заявили, що вони не господарі на своїй землі.[41] Певно, лектору нелегко було відповідати на такі запитання. І слава богу, що йшов вже 1959 рік, ростки хрущовської відлиги ще не замерзли, а то настирному Ісакову не здобрувати б.

У 60—70-ті роки організації товариства «Знання» Чернігівщини продовжують зростати і кількісно, і якісно, багато в чому компенсуючи недоліки засобів масової інформації, що зазнавали нещадної цензури.

На організаційних структурах Товариства позначилися зміни, викликані хрущовськими реформами в управлінській ланці. Так, на VI обласній конференції у 1963 році до складу президії правління ввійшли два начальники обласного управління культури — промислового і сільського облвиконкомів, два зав. обласними відділами народної освіти — сільського і промислового. Крім того, було створено два бюро управління — по промисловості і сільському господарству. Перше очолив декан Чернігівського загальнотехнічного факультету КПІ Є. Г. Калита, а друге — директор дослідної сільськогосподарської станції К. П. Афендулов.[42] Така громіздка система, правда, проіснувала недовго.

До середини 70-х років значно зріс штатний апарат — до 48,5 одиниць, враховуючи відповідальних секретарів міських та районних організацій. Апарат управління організації нараховував 9,5 одиниці — заступник голови правління, старший бухгалтер, два бухгалтери, касир, зав. господарством, дві прибиральниці (одна на півставки), секретар-машиністка, водій. Крім того, в обласній організації працювали відповідальний секретар правління, шість референтів, референт по народних університетах, ротаторник, два водії, кіномеханік та помічник кіномеханіка.[43]

За прикладом інших громадських організацій товариство «Знання» набирає масового характеру, що за задумом його партійних кураторів, повинно було забезпечити необхідну для правлячої партії ідеологічну атмосферу в суспільстві. У Чернігівській області з 1962 по 1971 рр. кількість лекторів зросла з 10 858 до 19 101. Характерно, що тепер членству в партії вже не надавалося такого значення, як раніше, і серед лекторів Товариства комуністи становили менше половини. Понад 50% лекторського корпусу приходилося на вчителів шкіл та викладачів профтехучилищ. Разом з тим кількість лекторів-інженерів та техніків зросла за 10 років у 5 разів, економістів—у 12 разів, в той час як у складі лікарів, спеціалістів сільського господарства, юристів, партійних та профспілкових працівників особливих зрушень не сталося.[44] У той час заявляють про себе ряд талановитих лекторів, добре відомих громадськості Чернігівщини і сьогодні. Наведемо лише один приклад. Молодий архітектор-аспірант НДІ містобудівництва УРСР Карнабед А. А. вже у 1964 р. на основі своїх статей підготував лекцію-брошуру «Чернігів у минулому, сьогоденні і майбутньому. Практика і перспективи реконст-

рукції міста».[45] Частими і бажаними гостями у колективах області стають викладачі Чернігівського педінституту Марценюк С. П., Мінєєв П. Г., Молочко В. К., Зволь В. К.[46]

У тематиці лекцій провідне становище займає міжнародна проблематика, хоча за офіційною статистикою її майже в два рази випереджають лекції з історії КПРС. Майже не поступаються їм за кількістю лекції по медицині. Всього ж щорічно область звітувала про проведення в середньому 140 тис. лекцій.[47] Цифра ця, як на нашу думку, дуже завищена. Адже на місцях було дуже багато липових лекторських осередків, які за вимогою райкомів звітували про досить «плідну діяльність». Все ж більшою популярністю користуються публічні лекції, особливо приїжджих світил, котрі рекламували себе ефектними афішами: «Рассказ военного моряка» — капітана I рангу В. Р. Романова, «Западный Берлин глазами очевидца» — москвича Селезньова Д. М., «Герои невидимого фронта» — Фрідо Ф. Г. (м. Калінін) про радянських розвідників, особисті зустрічі з Р. Зорге.[48] Характерна деталь: активно розкручується пружина атеїстичної пропаганди. У Чернігові навіть був створений будинок атеїзму. А найчастіше виїжджав у райони області любитель із середньою освітою і з непоганими ораторськими задатками Асамов П. В.[49]

Досить ефективною формою системної пропаганди знань стають народні університети. Їх кількість за 5 років — з 1966 по 1970 — зросла з 63 до 95, а кількість слухачів — з 6,5 тис. до майже 16 тисяч.[50] За шістдесяті роки у 10 разів стає більше народних університетів науково-технічних знань, у дев'ять сільськогосподарських, у три рази — правових знань.[51] У зв'язку з переходом на п'ятиденний робочий тиждень знаннівські колективи активізувалися у вихідні дні.

Звичайно, далеко не на кожну лекцію слухачі йшли із задоволенням. Цю ситуацію добре підмітив член президії правління Республіканського товариства Медведєв А. Г., виступаючи в Чернігові перед лекторським активом: «...коли приїздив сюди Осипов, то всі ходили на його лекції. Він був раніше богословом, а їх добре вчили ораторському мистецтву. А ви часто берете бумажку і мимрите. Хто ж прийде на таку лекцію? Я пропагую те, що знаю, то навіщо мені бумажка? Є, правда, товариші, які пропагують знання, яких самі не мають. Так неможливо».[52]

Приклади, про які говорив київський гість Медведєв, у Чернігівській області зустрічалися часто, але не стали правилом, а були все-таки винятком. Про це свідчать соціологічні опитування, що проводилися вже у 80-х роках. Так, у 1983 році в цілому по СРСР лекціям серед інших засобів пропаганди віддавали перевагу понад 40% опитаних проти 11,6% у 1973 р.[53] А опитування, проведені лекторською групою Чернігівського обкому КПУ у 1989 р. показали, що лише п'яти відсоткам лекції не подобаються, а 10% не могли згадати, коли у їхньому колективі лекція проводилася останнього разу.[54]

Правда, це не врятувало організації товариства «Знання» від свого роду банкрутства. А жаль. Адже нам необхідно не лише реформувати економіку, а й докорінно реорганізувати державно-політичну систему, зробити переворот у свідомості населення. Виходячи із сьогоднішніх реалій, колишній партійний працівник, а нині заступник голови правління обласної організації товариства «Знання» А. М. Лобанов намагається відновити систему лекційної роботи в області. І в цьому його підтримують всі політичні партії, що діють на Чернігівщині. Але, як не прикро, проявляють цілковиту байдужість колишні перший секретар і секретар з ідеологічних питань обкому КПУ, а нині голова і заступник голови облвиконкому П. Д. Шаповал і М. О. Рудько.

Джерела та література

1 История Коммунистической партии Советского Союза. В 6-ти томах. — М,. 1980. — Т. 5. — Кн. 2. — С. 245—246.

2 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. 9547. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 21.

3 Там же. — Ф. 4618. Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 26.

4 Там же. — Арк. 4.

5 Там же. — Ф. 4618. — Оп. 1. — Спр. 1303. — Арк. 10;
Общество «Знание» Украинской ССР. 1977—1982 годы. — К., 1983. — С. 27.
Общество «Знание» Украинской ССР. 1982—1987 годы. — К., 1988. — С. 7.

6 Кузовков Г. В. Товариство «Знання» УРСР напередодні XXIII з'їзду КПРС // Укр. іст. журнал. — 1966. — № 3. — С 33; Общество «Знание» Украинской ССР. 1977—1982 годы. — С. 27; Общество «Знание» Украинской ССР. 1982—1987 годы. — С. 28.

7 История СССР. В 12-ти томах. — М., 1980. — Т. 11. — С. 563.

8 Радянська енциклопедія історії України. — К., 1972. — Т. 4. — С. 278.

9 Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — М., 1971. Т. 6. — С. 281—286.

10 Об идеологической работе КПСС. Сборник документов. — М., 1983. — С. 307.

11 Кульчицький С. В. Історія і час. Роздуми історика // Укр. істор. журнал. — 1992. — № 4. — С. 8.

12. Remington TF. The truth of autority: Ideology and communicatcn in the Soviet Union-Pittsburg, 1988— p. 25

13 Там же. — С. 56.

14 Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс советского общества. — М., 1991. — С. 415.

15. Remington TF. Ibid.—p. 85

16 Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. — К., 1979. — С. 3.

17 Ленін В. І. Що робити? // Повн. зібр. тв. — Т. 6. — С. 36.

18 Іван Багряний. 2x2=4 // Сучасність. — 1992. — № 4. — С. 91—92.

19 Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). — Ф. р. 660. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 4; Спр. 2. — Арк. 10; Спр. 9. — Арк. 58.

20 Там же. — Спр. 1. — Арк. 2.

21 Там же. — Спр. 1. — Арк. 3.

22 Там же. — Арк. 2; Спр. 4. — Арк. 56—57.

23 Там же. — Спр. 4. — Арк. 1—3, 7.

24 Там же. — Арк. 1—3.

25 Там же. — Спр. 5. — Арк. 22.

26 Там же. — Спр. 9. — Арк. 56, 62, 170.

27 Там же. — Спр. 30. — Арк. 4; Спр. 241. — Арк. 2; Спр. 263. — Арк. 5; Спр. 275. — Арк. 2; Спр. 322. — Арк. 12—13; Спр. 139. — Арк. 1.

28 Там же. — Спр. 4. — Арк. 18.

29 Там же. — Арк. 20.

30 Там же. — Арк. 23.

31 Там же. — Спр. 42. Арк. 2—3.

32 Там же. — Спр. 19. — Арк. 34.

33 Там же. — Спр. 27. — Арк. 3.

34 Там же. — Спр. 87. — Арк. 3; Спр. 98. — Арк. 8—9.

35 Там же. — Спр. 9. Арк. 1; Спр. 15. — Арк. 5, 23.

36 Там же. — Спр. 9. — Арк. 6; Спр. 37. — Арк. 2—20; Спр. 105. — Арк. 19—20.

37 Там же. — Спр. 15. — Арк. 7.

38 Там же. — Спр. 9. — Арк. 14—18.

39. Там же. — Спр. 9. — Арк. 15.

40 Там же. — Арк. 14.

41 Там же. — Спр. 68. — Арк. 41—42.

42 Там же. — Спр. 110. — Арк. 2—3.

43 Там же. — Спр. 306. — Арк. 1—3; Спр. 320. — Арк. 1—4.

44 Там же. — Спр. 105. — Арк. 3—4; Спр. 283. — Арк. 1—2.

45 Там же. — Спр. 132. — Арк. 1—44.

46 Там же. — Спр. 263. — Арк. 88.

47 Там же. — Спр. 106. — Арк. 2; Спр. 229. — Арк. 1—2.

48 Там же. — Спр. 234. — Арк. 1—4.

49 Там же. — Спр. 105. — Арк. 12—14.

50 Там же. — Спр. 236. — Арк. 81.

51 Там же. — Спр. 105. — Арк. 63; Спр. 263. — Арк. 114.

52 Там же. — Спр. 83. — Арк. 128.

53 Как слово наше отзовется. — М., 1984. — С. 26.

54 ДАЧО. — Ф. 470. — Оп. 32. — Спр. 26. — Арк. 12.

МИСТЕЦТВО

Світлана Курач

КОЛЕКЦІЯ ТВОРІВ МИСТЕЦТВА ГАЛАГАНІВ

Про вітчизняне колекціонування, зокрема, приватні мистецькі зібрання минулих століть науковцями написано вже немало. Певною мірою згадується серед них і Чернігівщина, оскільки була тоді значним культурним осередком України. Ще за часів Катерини II тут «...мало не в одну мить виникали великі статки з найбагатшими садибами, вибудуваними славетними Растреллі, із суворо художнім умеблюванням, до того ж стіни прикрашались справжніми Ватто, Буше, Рубенсами і навіть Тіціанами».[1] В XIX ст. на її землях нараховувалось багато мистецьких зібрань в маєтках, від яких зараз здебільшого нічого не залишилось. Тільки архівні документи та скупі рядки музейних паперів стверджують: вони мали значну історичну та художню цінність. Одна з них — колекція творів мистецтва поміщиків Галаганів.

Галагани — старовинний дворянський рід, перші представники якого були вихідцями з українського козацтва. Нащадки їхні — дворяни, землевласники Полтавщини і Чернігівщини, здобували різнобічну освіту в Кенігсберзі та Лейпцігу, займали різні досить поважні державні посади, жили в Києві та Петербурзі, часто подорожуючи за кордон — до Німеччини, Франції, Італії. Отримавши за свою багаторічну службу велику кількість маєтків у Полтавській губернії, вони тут же розбудовували свої родові гнізда, спочатку в Прилуках, пізніше в Сокиринцях, Дігтярях. Будучи пов'язані родинними стосунками з представниками інших українських дворянських сімейств, багато з яких походили з козачо-старшинської верхівки — Тупталами, Дуніними-Борковськими, Милорадовичами, Дараганами, Скоропадськими, Гудовичами, Кочубеями, Маркевичами, Галагани, таким чином, поширювали кордони своїх земельних угідь, примножували багатства садиб. Великі кошти давали змогу прикрашати маєтки численними предметами художньої обстановки, що відповідало духу часу.

Перші предмети майбутнього великого художнього зібрання з'явилися в прилуцькому будинку полковника Гната Галагана. Це були талери шведської казни, яку Гнат захопив разом із загоном шведів та доставив у ставку Петра I під час російсько-шведської кампанії 1708 р., шабля та золота табакерка, подаровані Петром, а також зброя та парадне кінське оздоблення — трофеї численних воєнних походів Гната та його сина Григорія. Їх доповнювали перші фамільні портрети. Після того, як Григорій Гнатович оселився в Сокиринцях (ймовірно, з 1763 р., після того, як дістав відставку), ці речі були перевезені до нового помешкання, де постійно поповнювалися. Серед них — срібний посуд Дуніних-Борковських (після шлюбу Григорія Івановича з Оленою Михай-

лівною Дуніною-Борковською), живописні твори та гравюри європейських майстрів, родинні портрети, багато з яких було створено кріпосними художниками господарів маєтку.

У 1820-их — І пол. 1830-их рр. на землях Галаганів починається будівництво палаців, спочатку в Сокиринцях (1825—1829), власником якого став Павло Григорович, потім в Дігтярях (1825—1832) у його брата Петра. Мистецькі колекції, які до того часу зберігалися в «предковому домі», зведеному Григорієм Гнатовичем, було розміщено в новому сокиринському палаці. Власник садиби в Дігтярях був теж не позбавлений художнього смаку людиною, тому і тут можна було побачити твори західного та вітчизняного мистецтва, серед яких — портрети пензля С. та Ф. Землюкових, портретні та пейзажні роботи А. Мокрицького, ікони, гравюри, скульптури, різні речі декоративного оздоблення будинку. Після смерті Петра Григоровича та його дружини новий власник Дігтярів — Григорій Павлович (племінник Петра Григоровича) подарував у 1876 р. будинок і садибу Полтавському земству, а мистецькі твори, ймовірно, перевіз до сокиринського маєтку. Тільки таким чином пояснюється наявність «двійників» серед фамільних галаганівських портретів Гната та Олени, Григорія Гнатовича та Івана Григоровича, Катерини Василівни та Марії Павлівни, Павла та Петра Григоровичів, Павла Григоровича (Павлуся).

У цілеспрямованому поповненні колекції художніми творами допомагав наставник Григорія Павловича Ф. В. Чижов.[2] Саме йому Г. П. Галаган був зобов'язаний знайомством з багатьма живописцями-пансіонерами Петербурзької Академії мистецтв та Товариства заохочування художників під час перебування в 1842—1843 рр. в Італії. За його доброю порадою «придбати і тим самим покласти початок колекції...»[3] творів російських та українських художників тут були куплені роботи І. Айвазовського, В. Серебрякова, А. Тиранова, В. Штернберга, П. Орлова та ін. Таку ж допомогу надавав і В. І. Григорович.[4] Його ім'я неодноразово згадувалось серед гостей та друзів на прийомах Галаганів під час їх перебування в Римі. Знаючи багатьох художників, що працювали на той час в Італії, він міг бути консультантом Г. П. Галагана у добиранні першокласних творів європейського та російського мистецтва для поповнення сокиринського зібрання. Пізніше, коли Галагани вже повернулися з чужих країв, В. І. Григорович, знаючи колекціонерську пристрасть Г. П. Галагана, рекомендував йому в ряді випадків вихованців Петербурзької Академії, які їхали для творчої роботи в Україну. Можливо, що він же допомагав Галаганам і в улаштуванні навчання їх кріпаків-художників у Петербурзі.

Пізніше мистецька колекція поповнювалась за рахунок придбань художніх творів не тільки під час поїздок за кордон, а і під час проживання в Петербурзі, Києві. Цьому сприяло знайомство сімейства з такими митцями, як О. Іванов, Л. Жемчужников, Л. Лагоріо, К. Трутовський, І. Соколов, О. Волосков, Г. Васько, І. Шаповаленко, П. Забіла, багато з яких були гостинно прийняті в Сокиринцях, дарували та виконували свої твори на замовлення Галаганів. Зберігались тут і графічні твори самих господарів — Григорія Павловича та його сина Павла (Павлуся).[5] Та сокиринський палац був не єдиним місцем зберігання художніх цінностей. Старовинні гравюри та силуети, меблі та живописні твори, художня порцеляна та кришталь були невід'ємною складовою частиною інтер'єрів галаганівських маєтків у Великих Пісках, Згурівці, Лебединцях, Тиниці, «Покоршині» та ін.

Наприкінці XIX — на початку XX ст.ст. це зібрання потрапляє в поле зору дослідників української історії, образотворчого мистецтва та архітектури. Про колекції пишуть О. М. Лазаревський, Г. К. Лукомський, О. І. Степович. Відомості про окремі експонати знаходимо в лис-

туванні та щоденникових записах таких діячів культури, як А. Мокрицький, Л. Жемчужников, І. Аксаков, з якими Галагани були в дружніх стосунках, у сімейному листуванні самих господарів Сокиринців, в чернігівській та київській періодичній пресі. Копії деяких портретів цієї збірки були в колекції українських старожитностей В. В. Тарновського, експонувались на виставці до XIV археологічного з'їзду в Чернігові (1908), фотознімки оригіналів портретів — на петербурзькій виставці «Ломоносов та Єлизаветинський час» (1911).

Після революції 1917 року мистецьке зібрання залишилось в Сокиринцях. Великий поміщицький палац селяни під час революційних лихоліть не віддали на розграбування, тому більшість цінностей у ньому збереглась. Та деякі речі таки зникли назавжди, ймовірно, розійшлись по руках чи були бездумно знищені. З усього того, що вдалося врятувати, тут же, в будинку, в 1919 р., завдячуючи ініціативі земського діяча І. Капустянського, було створено окремий музей. Восени того ж року Полтавський Губкомис з дозволу власника садиби К. М. Ламсдорф-Галагана мав намір забрати все, що мало музейне значення, із Сокиринців до Полтавської «образової галереї», але цьому стала на заваді відсутність зв'язку Полтави з Прилуками й іншими повітами. Тому вивіз стався лише в 1927 р., і не до Полтави, а до Прилук, у краєзнавчий музей. Сюди були перевезені всі галаганівські колекції: живопис, в тому числі мініатюри, графіка, скульптура, порцеляна, кришталь, срібло, нумізматика, годинники епохи Єлизавети II та Олександра I, старовинні меблі, зброя, вертепні ящики, архів, книги та збірка фотографій. У наступні довоєнні роки, завдяки досить активній пошуковій роботі працівникам Прилуцького краєзнавчого музею вдалося віднайти і поповнити галаганівську збірку творами мистецтва, що були виявлені у різних приватних осіб на Прилуччині і які зберігались в них певний час за різних обставин.

Під час німецько-фашистської окупації Прилук ці експонати, як і інші цінності музею, залишились в місті, але були заховані і збережені завдяки зусиллям місцевого вчителя С. В. Кочуко. Та це, на жаль, не вберегло колекцію від зневаги і руйнування вже в повоєнні роки. Йшов час, змінювалось ставлення державних можновладців до музейних раритетів минулих століть. Тому визнана як «поміщицький мотлох», вона разом з іншими такими ж збірками Прилуччини певний час лежала на горищі та в коридорах Будинку культури, поки в 1952 р. працівники Чернігівського історичного музею, виявивши умови їх зберігання непридатними, не звернулись до Комітету в справах культпросвітроботи з проханням про передачу творів до Чернігова. Треба було не допустити їх остаточної загибелі, невідкладно реставрувати. Велика заслуга в організації цієї роботи належала колишньому головному хранителю фондів Чернігівського музею В. І. Мурашку. У 1953 р. понад тисячу експонатів та книг, художніх рам від картин, Галаганівський архів з Прилук надійшли до Чернігова. Трохи пізніше певна кількість одиниць зберігання стала власністю київських музеїв, архівні документи потрапили спочатку до Харкова, потім до Києва (де зберігаються і зараз). Майже тридцять років по тому в числі інших мистецьких колекцій історичного музею живописні та графічні твори галаганівської збірки було передано до новоствореного в Чернігові художнього музею.

На закінчення треба підкреслити: місце мистецького зібрання Галаганів в українській художній культурі минулого століття не було винятковим. Це була лише ланка в ланцюгу значної кількості різних колекцій, що виникали в зв'язку з типовим для цієї доби зацікавленням власною історією та культурою, мистецтвом, яке стало неодмінною складовою частиною життєвого укладу садиб. З багатьма іншими вона обумовила розвиток такого явища культури, як приватне колекціонування. Та все ж таки є одна особливість, що відрізняє це зібрання від багатьох

інших. Попри всі випробування часу воно залишилось більш-менш збереженим. Робота з наукового вивчення, атрибуції та реставрації її експонатів триває і сьогодні.

ПРИМІТКИ:

1 Твори українського мистецтва, що гинуть // Київська старовина. — 1902. — т. XXVI. — С. 26.

2 Чижов Федір Васильович (1811—1877), дрібнопомісний дворянин, ад'юнкт-професор Петербурзького університету. Математик, історик мистецтва, художній критик. Пізніше — громадський діяч, за переконаннями слов'янофіл. Вихователь Г. П. Галагана під час навчання в Петербурзькому університеті. Грав помітну роль в його подальшому житті, а також в житті сина Григорія Павловича — Павла Григоровича.

3 Центральний державний історичний архів України. — Ф. 1475. — Оп. 1. — Спр. 672. — Арк. 71.

4 Григорович Іван Васильович (1785—1865), художній критик, видавець «Журналу красних мистецтв» (СПб., 1823—1825), конференц-секретар Петербурзької Академії мистецтв (1829—1859), де з 1830 р. викладав теорію мистецтва. Секретар Товариства заохочування художників, почесний вільний товариш Академії мистецтв, почесний член Московського художнього товариства.

5 Вчителем малювання Григорія Павловича був художник Аполлон Мокрицький. Павлусь також навчався малюванню і кресленню, мав змогу «доволі порядно малювати». До того ж, Григорій Павлович, подорожуючи із сім'єю за кордон, мав змогу розвивати свій і сина художні смаки, відвідуючи найбільші музеї.

Вікторія Гончаренко

●

КІЛЬКА СТОРІНОК ІЗ ЖИТТЯ О. Я. ВОЛОСКОВА

Серед пейзажних творів минулого століття із колекції Чернігівського художнього музею привертають увагу три картини російського художника-пейзажиста, представника пізнього романтизму Олексія Яковича Волоскова: «Готичний міст у Сокиринському парку» (1845), «Церква у Сокиринцях» (1848), «Салиба Г. П. Галагана у Лебединцях» (1857). Вони цікаві не тільки високою майстерністю виконання, чистим яскравим колоритом, чарівною красою зображеної природи, але й тим, що були створені на Чернігівщині. До 1917 року картини зберігалися у колекції Галаганів, відомих своїм меценатством. У 1952 році із Прилуцького краєзнавчого музею потрапили до Чернігова.

Маєток Галаганів Сокиринці у XIX ст. нарівні із славнозвісною Качанівкою Тарновських був найвизначнішим культурним осередком в Україні. Сюди приїздили видатні художники, музиканти, письменники. Серед них: Т. Шевченко, Л. Лагоріо, Л. Жемчужников, А. Мокрицький, кобзар Остап Вересай, грою і співом якого заслуховувалися М. Лисенко і М. Старицький.

Певний час перебував у Сокиринцях і автор згаданих картин Олексій Якович Волосков. На жаль, ім'я його майже зовсім забуте. Воно не згадується у монументальних працях з історії образотворчого мистецтва, є лише коротенька скупа інформація в довідниках, яка не дає уявлення про особистість митця. Відсутність більш-менш повних відомостей, а також бажання дослідити його зв'язки з Чернігівщиною і стали причиною моїх пошуків. Звіти Товариства заохочення художників (ТЗХ), особисте його листування допомогли відтворити деякі сторінки життя Олексія Волоскова.

Народився художник 1822 року у м. Ржеві Тверської губернії в родині купця. За власним висловом змалку відчував «непереборне прагнення до живопису». Це і змусило його у 1837 році, незважаючи на тяжку хворобу ніг, полишити отчий дім і відправитися до Петербурга на навчання. У цьому ж році п'ятнадцятилітнього юнака приймають до Академії мистецтв стороннім учнем по класу М. Н. Воробйова — відомого на той час художника-романтика і досвідченого педагога. Під впливом свого вчителя Олексій Волосков багато працював на натурі, що сприяло швидкому розвитку його хисту. І вже у 1839 році початкуючий живописець одержав свою першу нагороду — Малу срібну медаль за виконання перспективних видів.

Прикметний той факт, що одночасно з Олексієм Волосковим в Академії мистецтв навчався Тарас Шевченко. Про їхні стосунки не збереглося ніяких даних, але прізвища обох часто зустрічаються поряд в екзаменаційних листках. 1845 року вони разом скінчили навчання, одержавши звання некласних художників. Цього ж року Олексій Волосков став пансіонером Товариства заохочення художників (ТЗХ) і йому була призначена постійна грошова допомога.[1]

Протягом 1845—1851 років ім'я живописця згадується майже в кожному звіті ТЗХ. Він характеризується як людина обдарована, працелюбна, наполеглива, допитлива, віддана мистецтву.[2] Художник багато і з захопленням працює на натурі, кілька років підряд влітку виїздить на практику до Нарви, пише краєвиди, в яких «з великою правдивістю передає красу зображеної місцевості».[3] Коло творчих інтересів

живописця не обмежувалося лише пейзажем. Він відвідує художній клас Академії мистецтв, де успішно займається «етюдами з людських постатей».[4] Члени комітету ТЗХ досить високо оцінювали твори Волоскова. У звіті за 1845—1846 р. читаємо: «Пан Волосков... не зупиниться на цих перших спробах, і ми маємо право сподіватися, що з часом буде одним з найдостойніших наших пейзажистів».[5]

Творчість митця, його живописна манера з характерною для нього ретельністю і точністю зображення, привернули увагу Г. П. Галагана, члена ТЗХ. Він і запросив до себе у Сокиринці Олексія Волоскова для практичних занять терміном на два роки.[6]

1845 року молодий художник прибуває у Сокиринці. Більш як століття цей маєток належав родині Галаганів. У 1820—1830 роках тут на місці вікового лісу був створений чудовий парк за проектом архітектора П. Д. Дубровського та садівника Бістарфельда. Залиті сонцем галявини, ставок з мальовничими берегами, оригінальні архітектурні споруди не могли залишити байдужим романтично настроєного художника. У картинах, створених у Сокиринцях (про них вже згадувалося раніше), Олексій Волосков зумів відчути і передати пишну, небуденну красу навколишньої природи. Від них віє тишею, спокоєм, умиротвореністю.

У 1851 році Олексій Волосков одержав звання призначеного в академіки. Цього року, як відомо із звіту ТЗХ за 1849—1851 роки, він перебував в Качанівці на запрошення члена Товариства Г. С. Тарновського. Тут художник написав свою найвідомішу картину «Качанівка. Біля чайного столу» (1851), яка зберігається нині у Державному російському музеї в Санкт-Петербурзі. На ній зображені мешканці маєтку: Г. С. Тарновський — тодішній господар, його племінниця Юлія Василівна, в яку був закоханий художник П. Федотов, і небіж Василь Васильович, відомий громадський діяч, член багатьох комісій з селянських питань, з дружиною Людмилою Володимирівною, зображеною в картині Маковського «Поміщиця» (Сумський художній музей).

Найтісніші стосунки склалися у Олексія Волоскова з родиною Василя Васильовича Тарновського. Довгий час художник жив у нього в Потоках. Навчав малюванню сина (Василя Васильовича-молодшого), у майбутньому відомого колекціонера української старовини. Чарівна природа Потоків і Качанівки надихала живописця на творчість. Три картини з качанівського циклу зберігаються у Сумському художньому музеї.

Василь Васильович-старший надавав Олексію Волоскову постійну допомогу. Художник неодноразово у своїх листах дякував меценату за моральну і матеріальну підтримку. Відомо, що за рекомендацією В. В. Тарновського він отримав місце вчителя малювання у рідному місті Ржеві. 1858 року школа була закрита, і Олексій Якович знову звертається до свого покровителя з проханням дозволити на деякий час зупинитися в його петербурзькій квартирі. Василь Васильович запропонував художнику повернутися до Качанівки й оселитися там назавжди. Але Олексій Волосков відмовився. У листі до нього в березні 1859 року він писав: «...обов'язок людини чесним трудом здобувати хліб... позбавляє мене задоволення повернутися знову до Вас у Качанівку, у Ваше славне і достойне сімейство, притулок якого став мені рідним... Змушений підкоритися необхідності залишитися у Ржеві, якщо не на завжди, то до сприятливішого часу, що може зробити повернення моє можливим. Спочатку мене чекає тут багато турбот та злигоднів: з часом сподіваюсь, за допомогою Божою і добрих людей, якщо вже не доведеться бути корисним суспільству, то хоч би не бути йому тягарем, і це було б добре за моєї фізичної залежності від усіх і всього...».[7] У цьому ж листі

художник повідомляє, що прийняв пропозицію Московського страхового товариства і став агентом м. Ржева. Повернутися до своїх друзів у Качанівку йому вже не пощастило. Останні роки Олексія Волоскова минули в рідному місті. 1882 року він помер.

Це майже все, що нам відомо про життя художника, людини доброї, скромної, чесної, обдарованої, але нелегкої, навіть трагічної долі. Тяжка хвороба, що все життя переслідувала митця, матеріальні нестатки не дали можливості сповна розкритися його таланту. Життя О. Я. Волоскова є яскравим прикладом самовідданої всеперемагаючої любові до мистецтва.

Джерела та література

1. Звіт Товариства заохочення художників за 1845—1846 рр. — СПб., 1847. — С. 4.
2. Звіт Товариства... за 1847—1849 рр. — СПб., 1849. — С. 9.
3. Звіт Товариства... за 1845—1847 рр. — СПб., 1848. — С. 10.
4. Звіт Товариства... за 1846—1847 рр. — СПб., 1848. — С 8.
5. Звіт Товариства... за 1845—1846 рр. — СПб., 1847. — С. 10.
6. Звіт Товариства... за 1847—1849 рр. СПб., 1849. — С 9.
7. Лист О. Я. Волоскова до В. В. Тарновського від 6 березня 1859 р. ЧІМ АЛ 17-42/39 504

Богдан Жеплинський

ЛІРНИКИ СЕРЕДНЬОГО ПРИДНІПРОВ'Я

Мистецтво лірників середнього Придніпров'я, як і кобзарів та бандуристів, зіграло значну роль у збереженні та пропаганді історичного епосу нашого народу. Вони були вмілими виконавцями народних дум та історичних пісень, а також псалмів та кантів. На жаль, незважаючи на значну поширеність лірництва на Придніпров'ї, мистецтво лірників середнього Придніпров'я вивчене дуже слабо, творчі біографії народних співаків не відтворені, а імена більшості із них забуті.

Із найбільш відомих лірників Придніпров'я хочемо відмітити (в алфавітному порядку їх прізвищ) таких народних музик і співців:

БОНДАРЕНКО Григорій (1847 — ?) — лірник і кобзар із Звенигородського пов. на Київщині.

БОНДАРЕНКО Федір (1856— ?) — лірник і кобзар з с. Жабельники Чигиринського пов. на Київщині.

БУТОВСЬКИЙ Юхим — лірник із Кременчугччини, походив з купецької родини, виконував думу «Про Самійла Кішку».

ЕЛІНСЬКИЙ Семен — від нього в 1902 р. у Києві С. І. Маслов записав твір «Удова».

КОРНІЄНКО Андрій Пантелеймонович (1864— ?) — народився в Василькові на Київщині. Вчився у лірника Е. Л. Шевченка з Білої Церкви.

КОШКА Петро — із Чернігівщини. Вже в 18 років дуже добре грав на лірі і співав.

КУЧЕРЕНКО Родіон — з с. Ромашки, нині Рокитнянського р-ну на Київщині. Від нього І. О. Бунін записав псалму «Сирітка».

ЛІПНИК (ЛИПНИК) Василь — з Димера на Київщині. Від нього Н. М. Білозерський 1856 р. записав «Оповідання і співи», серед них варіант «Про Коновченка».

МАРТИНЕНКО (ДИМБЕРСЬКИЙ) Іван (1884— ?) нар. в с. Димбери, жив у Києві. Мав великий і оригінальний репертуар.

МОСКАЛЕНКО Купріян (XX ст.) — жив у Києві в 20-х роках.

МУРАШКА Іван (XIX—XX ст.) — з Канівщини.

НИКИФОР — з с. Глинці Таращанського пов. Від нього П. Демуцький записав псалму «Пречистій Діві».

НИКИФОР — з с. Ненадихи Таращанського пов. Від нього П. Демуцький записав псалму «Якиму і Анні».

НИЦЬКИЙ Герасим (1839— ?) — вчив лірника М. Д. Прищенка з с. Білогородки на Київщині.

ПОГИБА Гнат Іванович — з с. Стара Басань Козелецького пов. на Чернігівщині. Учитель лірника А. М. Іваницького з с. Соболівки.

ПОГОРІЛИЙ Дмитро — видатний лірник із Звенигородки на Київщині. З ним зустрічався П. Куліш і описав цю зустріч, а Л. Жемчужников зробив портретну зарисовку лірника.

ПОГРЕБНИЙ Михаїл Андрійович — з с. Боярки на Київщині. Поводирем у нього був Прокіп Тарасенко з с. Мотовиловки.

ПРИЩЕНКО Максим Данилович (1843 — ?) — з с. Білогородки на Київщині. Вчився у Герасима Ницького.

ПРОХОР — з с. Будівці Таращанського пов. Від нього П. Демуцький записав псалму «Розпинання Христа».

ПУСТОВИТЕНКО Микола (XIX ст.) — з с. Яблонівка Васильківського пов. на Київщині. У 1873 р. вчився у лірника О. А. Шевченка в Білій Церкві.

РЕДЬКА — з с. Янищівці Таращанського пов. Від нього П. Демуцький записав псалми «Василію» та «Страстям Христовим».

САМІЙЛЕНКО Марко — з Київщини. Згодом, десь в кінці 1860-х років поселився на Волині, де заснував свою лірницьку школу. Грав думи.

СКУБІЙ Іван Миколайович — з Кобиляцького пов. на Полтавщині, мандрував по Придніпров'ї. Від нього записані думи: «Про Самійла Кішку», «Плач невольників», «Про Марусю Богуславку», «Про Олексія Поповича», «Про Самарських братів», «Про сестру і брата».

СЛЮСАР Ридька — з Таращанського пов. на Київщині. Від нього П. Демуцький записав канти і псалми.

ШЕВЧЕНКО Еміліан Адамович (XIX ст.) — з Васильківського пов. на Київщині. Мав своїх учнів.

Добрі традиції лірників середнього Придніпров'я в наш час продовжили лірники **П. Д. Чемерський, Г. А. Герчак, А. Бут, В. Г. Нечепа, М. Й. Хай.**

РОЗВІДКИ

Василь Чепурний

●

ТЕРНИСТА ДОРОГА ДО РІДНОГО ХРАМУ

(З історії відродження незалежної Української Православної Церкви на Чернігівщині)

Для сили держави політичної незалежності замало — вона має базуватися на незалежності духовній. Завжди, як поставала до життя самостійна Україна, — відроджувалася і незалежна Церква. І навпаки — після укладення союзу козацької України з самодержавною Москвою (1654 рік) була підкорена в 1685 році Московським патріархатом і українська Церква. Після окупації російськими більшовицькими військами України в 1920 році була розгромлена в 30-і роки і Українська Автокефальна Православна Церква: 32 єпископи на чолі з митрополитами Василем Липківським, Миколаєм Борецьким та Іваном Павловським були знищені по чекістських застінках, сибірах та колимах. За ними відправлені були передчасно у вічність і мільйони їх вірних — українських селян, вчителів, міщан, священиків. Притому все це бузувірство йшло під девізом заперечення права нашого народу на свою національну Церкву, на свою мову в ній, на соборноправний устрій її. Москва проводила таку політику, що «у жорстокому XX столітті ця політика довела до масового руйнування храмів Божих і всього, що нагадувало духовне багатство українського народу, та, що найболючіше, обсіяла Україну мільйонами страдників за Христа і за побожний народ український. Ще й досі на прапорах охочих до гноблення нашого народу написано погрозливе: «Не було, нема і бути не може».[1]

Короткий сплеск відродження УАПЦ в 40-і роки був придушений уже не червоним, а коричневим фашизмом — тут політика Росії і Німеччини виявилась ідентичною. Варто згадати, що висвята єпископа Мстислава проходила таємно, у підвалі Андріївської церкви у Києві. І той же Мстислав Скрипник був заарештований окупантами саме за намагання розбудувати незалежну Українську Церкву, просидівши тривалий час у фашистських застінках в Чернігові та Прилуках.[2]

І ось, коли Радянський Союз став тріщати по швах і повіяло вітром свободи, заснувався Комітет за відродження УАПЦ у Києві під проводом отця Богдана Михайлечка. А в празник Спаса (Преображення) 19 серпня 1989 року було проголошено розрив з московською Церквою священиків та парафіян Петро-Павлівського храму у Львові. Вони послали телеграму в Константинополь до Вселенського Патріарха з проханням прийняти «до молитовного спілкування» і отримали повідомлення, що їх бере в свою юрисдикцію митрополит УАПЦ в діаспорі Мстислав Скрипник,[3] який після війни емігрував і створив в Америці сильну українську церкву.

Через деякий час мали вже і свого архієрея — єпископ житомирський і овруцький Іоанн Боднарчук вийшов з Російської Православної Церкви і після благословіння митрополита Мстислава отримав титул архієпископа Львівського і Галицького відроджуваної Церкви. До української Церкви перейшло немало священиків, серед яких нам варто згадати о. Методія Андрущенка, який раніше служив у Чернігові та в Менському районі Чернігівщини. А дияконом він був ще при митрополиті Василю Липківському. Отець Методій уже в наші дні проводив перше за післявоєнний час богослужіння у Спасо-Преображенському соборі Чернігова 1991 року під час виборювання прав незалежної Української Православної Церкви. Отже, незважаючи на те, що зараз у цьому найдревнішому храмі Київської Русі звучить російська мова, першим молитовне звертання до Господа після більшовицьких наруг було саме мовою українською.

Тим часом відбулися перші хіротонії єпископів і першим чернігівським та сумським владикою був висвячений Роман Балащук, нетривале перебування якого з таким титулом залишило, проте, яскравий слід в історії відродження українського православія у нашому краї. Адже саме єпископ Роман очолив похід «Дзвін-90» від Чернігова до Батурина через Куликівку, Вертіївку, Ніжин, Борзну, Пальчики.

Та ще перед походом відбувся Перший Всеукраїнський Собор Української Автокефальної Православної Церкви 6—7 червня 1990 року за участю мирян із Чернігова. Собор прийняв рішення про незалежність Української Церкви і піднесення її статусу до патріаршого рівня. Першим Патріархом Київським і всієї України був обраний блаженніший митрополит Мстислав Скрипник. Коло історії української Церкви у XX сторіччі замкнулося у повноті своїй — неперервність боротьби православних українців за свою рідну Церкву, незалежну від Москви і Риму, привела до логічного результату.

Радянська влада, проте, довго не надавала візи для прибуття Патріарха в Україну. І ось нарешті після пікетувань, мітингів, протестів такий дозвіл дано і в Бориспільському аеропорту та в Києві свого Патріарха зустрічали тисячі віруючих. То була велелюдна демонстрація православного духу, якої Київ ще не бачив. У ній брали участь і чернігівці — інженер Вячеслав Логін, викладач музичного училища Лариса Куровська та інші, які стали згодом відігравати помітну роль у церковному житті міста. Наприклад, В. Логін став головою громади храму святих князя Михайла і боярина Федора, а Л. Куровська — регент хору храму святої Параскеви-П'ятниці. А тоді на Софійському майдані Патріарх сказав: «Ми повинні довести, що ми є великий народ!.. Я буду разом з усіма прагнути, аби день нашого Всеукраїнського Великодня настав якнайшвидше».[4] 17 листопада 1990 року в Софійському соборі відбулася інтронізація (возведення в сан) Святійшого Патріарха Київського і всієї України Мстислава І. Таким чином, Україна стала патріаршою країною і у православних з'явився 93-літній, але ясний розумом духовний батько.

Чернігівщина не могла бути відгородженою від Києва — вітри відродження Церкви оживляюче діяли і в нашому зрусифікованому краї. Першим ініціатором УАПЦ був уже згадуваний Вячеслав Логін. У Товаристві української мови імені Т. Шевченка він знайшов однодумців і саме на базі цієї організації в 1990 році було створено перші релігійні громади — «двадцятки» УАПЦ, які влада довго не хотіла навіть реєструвати. Перші три громади в Чернігівському облвиконкомі були зареєстровані аж 31 липня 1991 року рішенням № 166.

Протистояння громад Української Автокефальної Православної Церкви і комуністичної влади проявлялося дуже чітко на сторінках місцевих видань, за якими і можна простежити важливі моменти відрод-

ження нашої Церкви. Особливого розголосу набуло захоплення Спасо-Преображенського собору в Чернігові священиками та мирянами Російської Православної Церкви та викинення з нього саркофагу князя Мстислава. Це було 15 листопада 1990 року. «Досі не вкладається в голові, — писала вчителька Раїса Дерба в газеті Української Республіканської партії «За незалежність», — як могло таке трапитися, щоб ві-ру-ю-чі, виховані у смиренні, повазі до закону, вважали такий шлях розв'язання проблем цілком прийнятним для себе. Спас — це і моя духовна святиня, тому, зізнаюсь, тоді я відчула себе обікраденою. І вже не тішать мою душу ні блиск позолоти в тому соборі, ані велич його контурів на фоні голубого неба».[5] А вчинила Російська Православна Церква так, бо, мовляв, патріарх Мстислав, приїзду в Чернігів якого тоді очікували, захопить храм. Та це була не та, не християнська мірка. Святійший владика і на думці не мав вдаватися до таких дій — він провів зустріч у міській Раді, передав ліки для дітей, що постраждали від чорнобильського лиха. «Влада не дозволила Патріарху провести богослужіння в чернігівських храмах».[6]

Різку заяву було прийнято 6 грудня 1990 року на зборах міського Товариства української мови імені Т. Шевченка про викинення зі Спаського собору саркофагу: «Вимагаємо: руки геть від українських національних святинь!».[7] «Ці люди схожі на пришельців, — говорить директор заповідника Євген Сидельников, — які не знають ні історії, ні культури».[8] Так писав «Інформаційний листок УРП і Руху». Ця подія дістала розголос у пресі широкій — «Молодь України», «Деснянська правда», «Наша віра» і навіть московська «Правда», кожна зі своїх ідеологічних позицій, але жодна з них не заперечила самого факту блюзнірства.

З метою пропаганди тоді ще переслідуваної ідеї самостійності України був зорганізований похід «Дзвін-90», що його по Чернігівській області проводило місцеве Товариство української мови імені Т. Шевченка. Це була грандіозна подія, поширенню реклами про яку сприяли, як це не парадоксально, самі компартійні органи. Аджс, залякуючи людей бандерівцями, райкоми КПРС пробуджували тим самим природну цікавість: хто ж вони такі? Таким чином, у кожному селі та райцентрі вони забезпечили масовість зустрічаючих, якої б не змогли добитися самі організатори. Більшість людей вперше побачили український національний прапор, почули «Ще не вмерла Україна» і слово правди про Радянську імперію, її безбожну правлячу Компартію, правдиву історію України, її Церкви. Я сам був свідком, як біля Ніжина учасників походу зустрічали хлібом-сіллю, а до козацького Миколаївського собору, де правив першу за останні роки Службу Божу після закриття єпископ чернігівський і сумський Роман — українською мовою! — прийшли тисячі міщан. Вони заповнили не тільки храм, а й тісно тулилися на хорах та біля собору. У багатьох на очах були сльози.

А ось як описала початок походу у Чернігові газета обкому КПРС «Деснянська правда». Автор, що заховався за псевдонімом В. Данильченко, писав: «21 липня чернігівці стали свідками незвичайного видовища: від площі залізничного вокзалу проспектом Жовтневої революції пройшла дивна процесія з жовто-блакитними прапорами, церковними хоругвами, гаслами на чорному тлі. А очолював цю «колону» служитель культу у чорній мантії... Якось дивно виглядало це на головному проспекті хоч і стривоженого, але ошатного, вимитого дощами Чернігова».[9] Мова йде про владику Романа, якого неграмотний автор називає єпископом «Чернігівської і Сумської автокефальної церкви».[10] Мітинг на площі характеризує автор як «справжній антирадянський шабаш, де від початку до кінця лився бруд на адресу «Руської комуністичної імперії», комуністів — «вандалів XX віку», російського народу — «гнобителя».[11] Владика Роман тут визначається «основним доповідачем».[12]

Це був перший приїзд до Чернігова єпископа УАПЦ. І вперше була відслужена панахида по наказному гетьману Павлу Полуботку біля Стрижня, де стояв його палац. Панахиді не зміг завадити і дощ, що густо покропив тих, хто молився за спокій душі славного українця, замученого в російській в'язниці. А в Батурині — кінцевій точці походу, також вперше за багато років Радянської влади було відслужено першу легальну панахиду по гетьману Івану Мазепі. Відбулося це коло будинку військової канцелярії (так званий будинок Кочубея), на стадіоні, в присутності тисяч людей. Єпископ чернігівський і сумський Української Автокефальної Православної Церкви Роман у співслужінні о. Володимира та хору під керуванням Л. Куровської молив Господа оселити душу гетьмана «там, де праведні спочивають». І то було вражаюче.

Наступного літа проходив похід «Козацькими шляхами» Чернігівським, Менським, Сосницьким, Новгород-Сіверським, Коропським, Бахмацьким та Ічнянським районами. Розпочався він посвяченням у козаки біля П'ятницької церкви. У дорогу благословив о. Семен Первак — благочинний УАПЦ. «Мабуть, Бог почув його звертання, — писав один із учасників походу, — бо нам протягом всього походу сталося на добре».[13] Один із найбільш вражаючих моментів походу припав на село Дігтярівку, що під Новгородом-Сіверським, де ми стояли табором. Старенькі бабусі, літні дядьки та тітки чекали походу цілий день, як самі пояснили. Біля мазепинської церкви, що світила ганьбою-руйнуванням, було відправлено панахиду. І старі, й малі слухали вперше Службу Божу рідною мовою. А концерт-мітинг у Будинку культури пройшов при переповненому залі. А «вранці до намету прийшов дідусь пригостити нас свіжим молоком, він приніс свою пожертву — 10 карбованців».[14] Сказавши при цьому: «На самостійну Україну!» До її проголошення залишалося трохи більше місяця.

Весь похід знову йшов під покровительством і хоругвами УАПЦ: в Комані, де загинув козацький полковник Іван Богун, справлено панахиду, а в Батурині відкрито і освячено першу в Україні плиту пам'яті гетьмана І. Мазепи. Вона була виготовлена і встановлена просвітянами Бахмача при сприянні голови селищної Ради Батурина Олександра Згурського. Два священики УАПЦ—секретар Патріархії о. Петро Бойко (відомий як диктор Українського радіо) та благочинний о. Семен Первак благословили молодят біля плити Мазепі та відслужили там Службу Божу.[15]

Ці масові заходи сприяли доброму розголосу про незалежну Українську Православну Церкву. І тому владою було кинуто в бій не тільки метод заборон, але й контрпропаганду. Так, помітну реакцію викликала публікація «Деснянської правди» «Хто вони, автокефали?» Олександра Добриці. Відповідь на неї могла з'явитися, ясна річ, тільки в неофіційній пресі. Газета «Громада» (редактор і видавець Віталій Москаленко) вмістила відповідь Юрія Соболя під заголовком «Майор КДБ чи краєзнавець?». Оскільки О. Добриця, будучи керівником прес-групи управління КДБ, підписав свою статтю як краєзнавець, це й використав його опонент: «Дозвольте запитати вас, з яких пір в КДБ працюють віруючі люди? Паскільки відомо, в Чернігівському управлінні КДБ трудяться виключно члени КПРС. А ви в своїй статті так «щиро» згадуєте Господа нашого на кшталт: «Та хай буде Бог йому суддею». Нагадаю, що за свідченням правозахисника, священика, народного депутата СРСР Гліба Якуніна, церква в Росії завжди була під контролем бсріївської держбезпеки, а генерал-майор НКВС Карпов був призначений головою Ради у справах релігій і керував зовнішньою, внутрішньою і кадровою політикою церкви. Тобто Московська патріархія довгий час була філіалом 5-го управління КДБ. А от УАПЦ на таку роль не погоджується.[16] Ю.

Соболь говорить також про причетність сучасного КДБ до розпалювання міжконфесійної ворожнечі.[17]

Чітко висловлювався на цю тему і В. Логін у заяві на ім'я начальника управління КДБ УРСР по Чернігівській області Ю. Чернікова з приводу тієї ж статті О. Добриці: «...Заяви співробітників КДБ, не обізнаних у релігійних канонах і рідній історії, що навмисно загострюють релігійну ситуацію, можуть привести до загострення відносин між народом і КДБ УРСР. Тому пропонуємо Вашій організації вибачитись перед віруючими УАПЦ».[18] Політична наївність такої пропозиції пояснюється християнськими засадами автора відкритого листа.

Районні газети теж ішли в руслі компартійного ставлення до Української Церкви. Газета «Радянський патріот» — орган Сосницького райкому Компартії та районної Ради (редактор Борис Некоз) вмістила цілий ряд наклепницьких публікацій, що й спричинило появу на сторінках газети статті-відповіді автора цих рядків під грубуватим, але промовистим заголовком «...Бо язик тобі всохне».[19] Щоправда, цього вдалося добитися тільки після погрози звернення до суду. Наведу кілька рядків зі статті, як відгомін аргументів компартійної сторони: «Багато брехні чіпляє зараз на цю церкву-мученицю (УАПЦ — В. Ч.) компартійна преса. В тому числі і про «агента абверу» С. Скрипника (патріарха Мстислава). В «Комсомольському гарті» я був запитав у працівників Комітету державної безпеки — чи є якісь докази? Відповіді нема».[20]

Один із небагатьох прикладів поважливого ставлення до УАПЦ проявила міська газета «Чернігівські відомості», опублікувавши статтю доктора сільськогосподарських наук В. Канівця «До національної згоди».[21] Для нас вона цікава не тільки викладом історії незалежної Української Православної Церкви, але й виявом релігійної та національної свідомості чернігівської інтелігенції: «Не може сприяти злагоді, наприклад, рішення Чернігівської обласної Ради про передачу Борисоглібського собору РПЦ. Адже в ньому похована людина, яка принципово відстоювала незалежність Київської метрополії від Московського патріархату, підтримувала українських козаків в їх боротьбі за права, за попрані царизмом статті Богдана Хмельницького — чернігівський архієпископ Лазар Баранович».[21] І дійсно, тільки завдяки посиланню на поховання Л. Барановича вдалося припинити виконання рішення облвиконкому про передачу цього древнього українського храму змосковленій Церкві.

Тому-то надзвичайно важливою подією стало освячення першого в краї діючого українського храму — церкви святої великомучениці Параскеви-П'ятниці 21 вересня 1991 року. «Мов зітхнула у ці дні чернігівська П'ятницька церква, збудована на кошти ремісників, купців у XII столітті і названа на честь Параскеви П'ятниці — покровительки торгівлі, — писав Сергій Павленко у газеті Верховної Ради «Голос України», — атож, така благодать Божа — нарешті з неї знято заіржавілий замок і лине у древніх стінах молитва рідною мовою: — Боже великий, єдиний, нам Україну храни...».[22] Наступні дні по освяченню у храмі вже проходили перші хрещення.[23]

Доля цього храму унікальна. Відбудований після війни у первісному давньоруському стилі відомим реставратором Барановським, він у 1960-і роки був під загрозою знищення. Влада зруйнувала дзвіницю і вже підняла руку на храм, плануючи збудувати на тому місці громадський туалет. Але владу зупинив мужній голос протесту Євгена Сверстюка, який повідомив про чернігівських вандалів на весь світ в передачі радіостанції «Свобода». Не випадково відомий філософ і правозахисник був громадою запрошений на освячення П'ятницької церкви. А віруючим УАПЦ храм був переданий поза офіційною владою, шляхом підписання орендного договору із архітектурно-історичним заповідником, у

віданні якого був храм. Далі військовою владою було передано храм чернігівських святих князя Михайла та боярина Федора, де містився склад, у Ніжині — адміністрацією представника Президента Покровську церкву. Але то вже подальші роки. Та й по сьогодні віруючі Української Православної Церкви Київського патріархату (правонаступниця УАПЦ) добиваються передачі Катеринінської церкви у Чернігові, якого-небудь храму у Прилуках, Мені, Козельці. Мушу зазначити, що ставлення влади до незалежної Української Православної Церкви і сьогодні мало чим відрізняється від часу описуваних подій. Але це вже тема іншої розмови.

... Воля народу до самостійності — незнищена. І так як існування окремішності націй є промислом Божим, так і воля їх до своєї, незалежної від закордонних центрів Церкви є богоугодною справою. Послухаймо ще раз першого Патріарха України Мстислава: «Ми дбаємо, щоб суверенітет нашої Церкви був не лише звуком, а й дією. Ми не хочемо, щоб нами керували й торгували інші Церкви, як це було сотні років. Нашу Церкву продавали, нашу Церкву денаціоналізували. Ми хочемо, щоб нашим життям керувала свята Премудрість Божа, Боже провидіння...».[24]

Джерела та література

1. Мстислав — Патріарх Київський і всієї України. Великодпе патріарше послання до всечесного духовенства і побожних вірних УАПЦ на Україні і в діаспорі — по всьому світі розсіяних. // Українське православне слово. — 1991. — № 4—5. — С. 2.

2. Володимир Ярема. Третє відродження УАПЦ // Там же. — С. 9.

3. Біографія святійшого Патріарха Київського і всієї України Мстислава // Наша віра. — 1990. — № 7. — С. 1.

4. Антін Кузеля. Патріарх у Києві // Зелений світ. — 1990. — № 14. — С. 4—5.

5. Раїса Дерба. Нотатки з приводу // За незалежність. — 1991. — № 29. — 13 липня. — С. 3.

6. Інформаційний листок — видання крайових організацій Народного Руху і Української Республіканської партії // 1990. — № 5. — 27 листопада. — С. 1.

7. Заява чернігівського міського Товариства української мови імені Тараса Шевченка // 1990. — 6 грудня. — Особистий архів автора.

8. Інформаційний листок — видання крайових організацій Народного Руху і Української Республіканської партії // 1990. — № 6. — 9 грудня. — С. 1.

9. Данильченко В. По кому дзвонить «Дзвін-90» // Деснянська правда. — 1990. — № 142. — 25 липня. — С. 4.

10. Там же.

11. Там же.

12. Там же.

13. Черняков С. А по-під горою, яром-долиною козаки йдуть // Приборостроитель. — 1991. — № 26. — 7 серпня. — С. 4.

14. Там же.

15. М. В. Дні незалежності на Чернігівщині //Громада. — 1991. — № 4. — С. 3.

16. Соболь Ю. Майор КДБ чи краєзнавець? // Громада. — 1991. — № 4. — С. 4.

17. Там же.

18. Логін В. Заява начальнику управління КДБ УРСР по Чернігівській області тов. Чернікову // 1991. — 18 червня. — С. 2 // Особистий архів автора.

19. Чепурний В. ...Бо язик тобі всохне // Радянський патріот. — 1991. — № 87. — 15 серпня. — С. 2.

20. Там же.

21. Канівець В. До національної згоди. // Чернігівські відомості. — 1991. — № 28. — 12—18 липня. — С. 4.

22. Там же.

23. Павленко С. Під захистом Параскеви // Голос України. — 1991. — № 224 за 20 листопада. — С. 9.

24. Самовидець В. Радість повернення до храму // Чернігівські відомості. — 1991. — № 39. — 27 вересня — 3 жовтня. — С. 4.

25. Відбудовча місія Патріарха Мстислава // Наша віра. — 1991. — № 3. — С. 2.

Марина Васильєва

●

ГУТТЕРІВСЬКЕ БРАТСТВО НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Серед численних пам'яток гончарства, що зберігаються у Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарновського, одразу не впадає у вічі колекція світло-сірих полив'яних посудин, прикрашених рослинним орнаментом. За своєю формою, кольором, технологією виготовлення вони принципово відрізняються від традиційних виробів місцевих майстрів, хоча й походять з території сучасного Коропського району Чернігівської області. Справа в тім, що тамтешні гончарі скористалися досвідом і виробничими секретами німецьких колоністів — членів гуттерівського братства, які оселилися у цьому куточку Придесення ще наприкінці XVIII ст. Хто ж вони такі — гуттерівські братчики? Яким чином опинилися на Чернігівщині? Який слід полишили в історії краю? Спробуймо відповісти на ці питання й відтак заповнити ще одну «білу пляму» на історичній карті України...

Гуттерівське братство,[1] представники якого в наш час утворюють на території Канади єдину конфесійну організацію — «Об'єднану гуттерівську братську церкву», має багатющу історію, яка викликала і викликає живий інтерес з боку багатьох західних дослідників,[2] але зовсім незаслужено обійдена увагою у вітчизняній історіографії.

Становлення братства відбувається у другій половині 20-х — першій половині 30-х рр. XVI ст. Воно було утворено в Моравії німецькими, австрійськими і швейцарськими біженцями-анабаптистами,[3] які були змушені переховуватися на цій території від переслідувань як з боку світської влади, так і з боку католицької та протестантської церков. Назва братства, що закріпилася за ним до середини 30-х рр. XVI ст., походить від прізвища уродженця Тіроля Якоба Гуттера (найактивніший період його діяльності в Моравії припадає на 1533—1535 рр., у 1536 р. його спалили на вогнищі інквізиції в Інбруці), який зіграв визначну роль в об'єднанні і організаційному зміцненні анабабтистських общин в Моравії[4]. Достатньо своєрідний устрій життя членів гуттерівського братства, що грунтується на тих принципах віросповідання, які були опрацьовані ще в другій чверті XVI ст., до наших днів є їхньою головною відмінною рисою з-поміж низки інших, багато в чому подібних до них релігійних об'єднань (перш за все, це стосується менонітів). Справа в тому, що для гуттерівців характерне докладне теоретичне опрацювання і багаторазові спроби втілення на практиці принципу спільності майна. Все це грунтується на прагненні організувати життя всередині общин у відповідності з їхніми уявленнями про те, що в своєму повсякденному житті вони насправді повинні наслідувати приклад Христа, і для порятунку душі необхідна не тільки глибока особиста віра, але й цілком конкретні вчинки, які знаходять свій вираз, зокрема, в прагненні створити в образі гуттерівських общин деяку подобу царства Божого на землі і таким чином сприяти його дійсному настанню (мова йде про своєрідний «практичний» хіліазм). На різних етапах історії гуттерівського братства принцип спільності майна реалізувався з різною мірою послідовності. Вважається, що найбільшої повноти його втілення досягло в Моравії в другій половині XVI ст. (особливо протягом так званого «золотого віку» гуттерівців).[5] Ідеальний варіант здійснення принципу спільності майна у гуттерівських братів передбачав безумовну відмову від будь-якої власності на користь общини, яка в свою чергу повинна була забезпечувати членів братства всім необхідним для

життя. Характерною рисою гуттерівської теології є заперечення постулатів про таїнства, що дають порятунок. Як і інші анабаптисти, вони не визнають хрещення немовлят, бо вибір віросповідання повинен бути, на їх думку, вільним і усвідомленим актом. Євхаристія, у відповідності з гуттерівською вірою, є діянням, що символізує єдність «общини Бога» (земного «тіла Христа»),[6] нагадуванням про спокутну жертву, а не приєднанням до Христа шляхом куштування втілених в хлібі та вині його тіла і крові. Одним із постулатів гуттерівської теології є визнання війни і застосування насильства такими, що суперечать «християнському законові», а, отже, — неприйнятними. Вимогам влади члени братства вважали можливим підкорятися лише в тих випадках, коли вони не суперечили їх поглядам. Тому для гуттерівців характерна відмова від участі в будь-яких формах державного управління, сплати воєнних податків, прийняття присяги, служби в армії тощо.

Зневага до влади (захисниці «людських», а не «божих» законів), запровадження гуттерівцями спільності майна і комунального способу життя грунтувалися, перш за все, на їх уявленні про боговибраність членів братства і володінні ними божою істиною. З цієї ж причини гуттерівці не вважали Святе письмо абсолютним авторитетом, надаючи перевагу внутрішньому одкровенню і визнаючи пріоритет «живого» слова над «книжним».

Розгром в ході тридцятилітньої війни габсбурзько-католицькою армією чеських збройних сил у битві біля Білої гори (8 листопада 1620 р.) різко змінив політичну ситуацію в Моравії. Її територія була окупована військами Фердінанда II (1578—1637, австрійський ерцгерцог із династії Габсбургів, з 1619 р. імператор «Священної Римської імперії», згідно з мандатом якого, оприлюдненого в 1622 р., гуттерівці були вигнані з місць свого майже столітнього перебування). З цього часу ті їхні представники, що залишилися вірними своїм переконанням, зосереджуються в угорських землях, що теж знаходилися під владою Габсбургів, головним чином в Словаччині і на території Трансільванського князівства. Політика рекатолізації, яку проводили щодо них в добу правління Марії Терезії (австрійська ерцгерцогиня із династії Габсбургів, 1740—1780), активізація діяльності єзуїтів на цих землях привели до того, що більшість гуттерівців зреклася віри батьків.[7] Уникнути переслідувань і зберегти свою віру вдалося лише незначній частині братів (всього декілька десятків чоловік), через Карпати вони перебралися до Валахії, яка перебувала в цей час під владою Оттоманської імперії, і поселилися поблизу Бухареста. Кістяк цієї групи складали члени гуттерівської общини Алвіца (чи Вінца) — трансільванської гуттерівської колонії, заснованої в 1621 р. угорськими і моравськими анабаптистами, а також біженці-лютерани із Карінтії, що приєдналися до них в 50-х роках XVIII століття. Зав'язавши контакти з гуттерівською общиною в Алвінці, ознайомившись з її життям, вони віддали перевагу гуттерівському віровченню і на початку 1760-х рр. заснували братські поселення в Штайні та Кройці поблизу Алвінца.[8] У Валахії гуттерівців застала російсько-турецька війна 1768—1774 рр., їх майно було пограбовано. Пробуючи врятуватися, вони вирушили до Молдавії. По дорозі вони потрапили до резиденції генерала фельдмаршала графа П. О. Румянцева-Задунайського (1725—1796), який виявив таку велику прихильність до гуттерівських братів, що вирішив виділити для їхнього поселення землю в своєму маєтку Вишеньки (тепер с. Вишеньки Коропського р-ну Чернігівської обл.), де в ті часи не вистачало робочих рук, і забезпечити колоністів будівельними матеріалами, зобов'язавши їх навчити місцевих селян тим ремеслам, якими вони уславилися.[9] Як відомо, на той час уже був оприлюднений маніфест Катерини II «О дозволении всем иностранцам, в Россию въезжающим, поселиться в которых губерниях они желают» (1763 р.), тобто даний крок графа не виходив за річище державної по-

літики, яка заохочувала іноземну колонізацію окремих територій Російської імперії.

Гуттерівці скористалися пропозицією графа на початку 1770-х рр., вони спорудили братерський двір у Вишеньках. Життя колоністів у ньому організовувалося за принципом спільності майна. Протягом короткого часу вони змогли досягти значного поліпшення свого матеріального становища.[10]

Одним з найцікавіших джерел, що містить відомості про перебування гуттерівців на території Чернігівщини, є «Мала історія гуттерівських братів». Вона була підготовлена до друку професором германістики із США А. Й. Фрідріхом Цигльшмідом (1903—1955 рр.) і вийшла в 1947 р.[11] В основі книги лежить манускрипт одного із визначних гуттерівських діячів цієї доби Йоханнеса Вальднера (1749—1824). Його батьки належали до карінтських емігрантів, про яких уже йшла мова, в Алвінці вони прийняли гуттерівське віровчення. Разом з ними він пройшов весь шлях переселення із Трансільванії до України.[12] У 1782 р. П. Вальднер став «служителем слова» (виконував функції проповідника гуттерівського віровчення), а у 1794 р. — керівником общини у Вишеньках. Варто відзначити, що «Мала історична книга гуттерівських братів» містить не тільки мемуари Вальднера (він довів свою оповідь до 1802 р.), але й висвітлює період гуттерівської історії з 1802 по 1947 рр. Цей матеріал був систематизований самим видавцем, який супроводив книгу також багатим науковим апаратом. Крім того, в ній викладено концентроване узагальнення раннього періоду історії гуттерівських братів.

Із «Малої історії гуттерівських братів» видно, що община у Вишеньках у першій половині 1780-х рр. поповнилась новими членами, які в більшості своїй були втікачами із словацького Сабатиша (в джерелі перелічені імена всіх переселенців загальною кількістю 56 душ, причому підштовхнули їх до втечі і допомогли вислизнути від пильного католицького духовенства брати, що спеціально прибули з України.[13] Значним впливом серед переселенців користувався син останнього керівника гуттерівської общини в Сабатиші Якоб Вальтер, який відвідавши в 1782 р. Вишеньки, наступного року повернувся до Сабатиша за своєю родиною. Його син в майбутньому сприяв руйнуванню традиційного життєвого устрою гуттерівських колоністів на Чернігівщині, активно виступаючи за відмову від принципу спільності майна.[14] Контакти з угорськими хабанерами[15] вишенські колоністи підтримували приблизно до середини 90-х рр. XVIII ст.

По смерті графа П. О. Румянцева-Задунайського ситуація змінилася. Не знайшовши належного розуміння своїх проблем з боку сина покійного графа С. П. Румянцева (1755—1838), і потерпаючи від малоземелля, колоністи, що мешкали у Вишеньках, в 1799 р. направили свого представника до Санкт-Петербурга з проханням про переселення на державні землі. У відповідь на їх «прошение» в травні 1801 р. Олександр I видав іменний указ «О переселении менонистов с земли графа Румянцева на казенную землю в Малороссийской губернии и о предоставлении им прав, пожалованных новороссийским менонистам» (мались на увазі привілеї, про які йшла мова в жалуваній грамоті, даній новоросійським менонітам імператором Павлом I, «О подтверждении обещанной им свободы в отправлении вероисповедания по церковным их установлениям и обычаям» від 6 вересня 1800 р., в якій підтверджувалися і розвивалися основні положення указу Катерини II від 7 вересня 1787 року, згідно з якими колоністам-менонітам була санкціонована низка соціально-економічних привілеїв та пільг.[16]

Нова колонія була заснована на колишніх оброчних землях гуттерівських братів у Радичеві (тепер с. Радич Коропського р-ну).[17] У від-

повідності з указом на кожну сім'ю повинно бути виділено по 65 десятин землі, причому земля передавалася в їхнє «безперечне і вічноспадкове володіння», але без права вільного її відчуження і при умові єдиноспадкування, що в подальшому стало причиною швидкого зростання серед колоністів безземельних.[18] Колоністи сплачували до державної казни по 15 копійок в рік з кожної десятини землі; їх повністю звільнили від інших податків, «казенних робіт» і «всіляких постоїв і квартирування», за винятком утримання мостів, переправ, доріг і пошт.[19]

Згідно з правом володіння їм було дозволено користування на виділених для їх поселення землях «всіма угіддями, ловити рибу, варити пиво і оцет, виробляти горілку як для свого споживання, так і на продаж в роздріб на землях, для них відведених», а стороннім особам заборонялося утримувати тут шинки і продавати вино без згоди на те колоністів.[20] Вони мали право займатися всілякими ремеслами, влаштовувати фабричне виробництво, торгувати, вступати до гільдій та цехів. Колоністам, крім того, було обіцяно, що ніхто з них чи їхніх нащадків «ні в який час на військову чи цивільну службу без їх власного на те бажання взятий і записаний не буде» і дозволено буде «в судових місцях присягу приймати від тих, коли з'явиться така потреба, згідно їхнього звичаю в усному викладі».[21]

Спочатку після переселення до Радичева гуттерівці продовжували жити, базуючись на принципах спільності майна. Колоністи не мали приватної власності. Всім їхнім майном, прибутками, землею порядкувала община. Під її контролем знаходився обробіток землі, який гуттерівці здійснювали спільними зусиллями, ремесло, торгівлю, духовне та особисте життя членів братства. Спосіб життя гуттерівців грунтувався на старих традиціях, що брали початок в XVI ст. У відповідності з ними радичівські колоністи побудували братський двір з громадськими ремісничими майстернями, численними господарчими будівлями, школою, спільними їдальнями і приміщенням для відправлення релігійного культу. Традиційне помешкання гуттерівців мало високий дах, завдяки чому горище використовувалося як спальні для одружених членів общини. Вони розташовувалися по обидва боки коридору, що ділив горище навпіл. Парубкам та дівчатам, що досягли 15-річного віку, а також хлопчикам та дівчаткам теж виділялися окремі приміщення.

Породіллям відводилася окрема кімната, де вони після пологів, спільно з іншими матерями доглядали за немовлятами, доки їм не сповниться півтора року. Після цього дітей переводили до іншого приміщення, де їх доглядали няньки і літні вдови до 4-х років. Їхні матері до участі у вихованні не допускались. Наступна вікова група, яку виховували окремо від інших, — діти у віці від 4-х до 6-ти років. З семи років хлопчики і дівчатка виховувалися і навчалися окремо. З цього часу головним завданням ставало навчання дітей певним ремеслам. Система виховання у Радичівській колонії базувалася на правилах, вироблених гуттерівцями ще в XVI ст. Характерною її відзнакою була увага до здоров'я і особистості дитини, а також відсутність будь-яких тілесних покарань.[22]

Життя колоністів було суворо регламентовано общинними законами. Вони прокидалися о 5 годині ранку, протягом дня кожний виконував роботу, доручену общиною. О 12 годині всі спільно обідали (кожна статевовікова група харчувалася окремо), о 20 годині вечеряли, о 21 годині лягали спати. У неділю гуттерівці займалися відправленням значно спрощеного, у порівнянні з католицьким, релігійного культу. Вони дотримувалися принципу, згідно з яким всі істинно віруючі мали право відправляти службу, а тому релігійним життям общини керували спеціальні посадові особи, що обиралися з їхнього середовища. У членів общини особистої власності не було, ніяких коштів на особисті витрати

вони не отримували. Одяг колоністи одержували із общинних фондів згідно з встановленими нормами і тільки строго визначеного зразка.

Їжа та одяг гуттерівців були невибагливими, що відповідало їхньому аскетичному способу життя в цілому.[23]

До середини 1810-х рр. у питанні щодо спільності майна серед радичівських колоністів все більш чітко стали виявлятися розбіжності. Спостерігалися факти ухилення від спільної праці, привласнення окремими братами коштів общини. Частина колоністів відкрито виступила проти старих порядків, за поділ общинного майна та землі між окремими родинами. На цьому грунті стався розкол общини: у другій половині 1810-х рр. 28 гуттерівських родин на деякий час залишили Чернігівщину, але незабаром повернулися і заснували нову колонію Нейдорф, що ввійшла до Радичівської «менонітської» округи.[24] Остаточна відмова радичівських колоністів від дотримання принципу спільності майна пов'язана з пожежою, що виникла на братському дворі у 1819 р. і знищила значну частину общинної власності.[25] Аж ніяк не всі гуттерівці позитивно сприйняли відхід від старих общинних традицій. Так, Й. Вальднер твердив, що волів би краще піднятися на вогнище, ніж відмовитися від них. Працюючи над своїм відомим історичним твором, про який йшлося вище, він вбачав свою мету не лише в збереженні для нащадків фактів гуттерівської історії, але і духовному відродженні братства та поверненні до колишнього способу життя. Спільність майна була відновлена в деяких гуттерівських общинах вже після його смерті, у другій половині 1850-х рр.[26]

Чернігівські колоністи займалися хліборобством, скотарством, садівництвом, різними промислами та ремеслами. З-поміж них були висококваліфіковані ткачі, столярі, ковалі, чинбарі та представники інших спеціальностей. Згідно з даними Міністерства державного майна у 1841 р. колоністи Радичівської округи мали 19 коней, 137 овець, 927 фруктових дерев, 4 млини, 22 ткацьких верстати, 49 жилих приміщень.[27]

Дякуючи старанності гуттерівців, місцевість поблизу Радичева невдовзі набула слави як центр шовківництва (згідно з різними даними у громадському шовковичному саду налічувалось від однієї до десяти тисяч дерев).[28] Великим успіхом користувалося гуттерівське гончарне виробництво (їх знаменита хабанер-кераміка).[29] Колоністи, використовуючи місцевих жителів як найману робочу силу, водночас ділилися з ними своїми виробничими ескретами. Так, коропський міщанин Мусій Пузир запозичив у них технологію виготовлення керамічних виробів і заповідав її своїм синам Григорію та Лаврентію. Гончарний завод Мусія Пузиря, який був розташований поблизу урочища Шовковиця (тепер Коропський район), функціонував навіть у кінці XIX ст., причому тут застосовувався лише той спосіб поливи кераміки, який був перейнятий у гуттерівців на початку 1840-х рр.[30] Вироби саме цього майстра тепер виставлені в експозиції Чернігівського історичного музею.

Поряд з цим варто відзначити, що незабаром після поділу землі між окремими родинами, серед радичівських колоністів став гостро відчуватися її брак: згідно з даними Міністерства державного майна в 1841 році в двох колоніях Радичівської «менонітської» округи на кожну з сімей, що мали наділи, припадало всього по 15 десятин придатної землі (774 десятини на 50 родин), 19 сімей, крім того, взагалі були безземельними.[31]

Господарство радичівських колоністів поступово почало занепадати. Щоправда, середній чистий прибуток на кожну гуттерівську сім'ю залишався у порівнянні з багатьма іншими іноземними колоніями достатньо високим: у 1841 р. він складав 92,2 крб. сріблом (головний прибуток отримували від продажу хліба та продуктів вівчарства).[32] Але молочанські та хартицькі колоністи, переважну частину яких становили

меноніти, по цьому показнику значно перевищили гуттерівців.[33] Враховуючи це, стає зрозумілим, чому у 1842 році 69 гуттерівських родин вирішили переселитися на територію Молочанської менонітської округи і заснували поблизу Мелітополя колонії Гуттерталь і Йоганіеру. Дещо пізніше неподалік Хортиці ними були засновані колонії Нейгуттерталь, Гуттердорф і Шеромот.[34]

У зв'язку із запровадженням у Російській імперії закону про загальну військову повинність та поширенням його дії, хоча із суттєвими застереженнями на іноземних поселенців, а також у зв'язку із введенням з червня 1871 р. нових, по деяких пунктах неприйнятних для гуттерівських братів, правил про влаштування селян-власників, до яких від цього часу стали зараховувати колоністів, гуттерівці, втративши довіру до російського уряду, у 1874 році емігрували до Північної Америки.[35]

Отже, період перебування гуттерівців на українській землі знаменний, перш за все, тим, що саме тут невеликій групі гуттерівських братів вдалося сховатися від переслідувань і, дякуючи цьому, зберегти віру своїх батьків, що в свою чергу дозволило такому в багатьох відношеннях унікальному історичному соціальному явищу, як гуттерівське братство, зберегтися до наших днів. Разом з тим слід відзначити, що гуттерівці справили перший позитивний вплив на розвиток місцевих продуктивних сил. Таким чином, порушений в статті історичний сюжет, безумовно, заслуговує на подальше поглиблене вивчення.

Джерела та література

1. У німецькомовній літературі використовується декілька варіантів написання терміну «гуттерівські брати».

2. Див.: Райлі М. П. Гуттерівські брати: Анотована бібліографія зі спеціальним посиланням на гуттерівські колонії Південної Дакоти. — Бруклінз, 1965. — 188 с. (англ.).

3. «Анабабтисти» (буквально «перехрещені») — представники одного з провідних напрямів народної Реформації XVI ст., вони не визнавали, зокрема, хрещення немовлят. Практика повторного хрещення дорослих пояснює походження терміну «аннабаптизм».

4. Про Я. Гуттера див: Фішер Г. Якоб Гуттер: Життя, благочестя, листи. — Ньютон (Кан.), 1956 (нім.).

5. Див.: Гросс Л. Золоті роки гуттерівців. — Скотдейл (Па.), Кітченер (Окт.), 1980. — 263 с. (англ.).

6. Під общиною Бога гуттерівці розуміли своє братство. Див., наприклад: Свідчення віри верхньонімецьких поборників хрещення / Л. Мюллер. — Лейпціг, 1938. — С. 110—112 (нім.).

7. У кінці XVII ст. під владою Габсбургів опинилася і Трансильванія.

8. Мюллер Л. Комунізм моравських перехрещенців. — Лейпціг, 1927. — С. 107—111 (нім.).

9. Липский В. Приходская летопись села Вишенок Кролевецкого уезда // Черниговские епархиальные известия. — 1875. — № 4. — Часть неофициальная. — С. 115.

10. У зарубіжній історіографії датою заснування гуттерівської колонії у Вишеньках прийнято вважати 1770 р. (Див., наприклад: Хепе Ц., Хейн Г. Вишенька // Менонітський лексикон (далі — МЛ). — Карлсрус, 1967. — Т. 4. — С. 547). У деяких російських виданнях фігурує 1772 р. (Див.: Бондарь О. Д. Секта меннонитов в России, — Пгр., 1916. — С. 6; Описание меннонитских колоний в России // Журнал Министерства государственных имуществ. — СПб., 1842. — Ч. 4. — Кн. 1. — С. 2). Докладніше про колонію у Вишеньках див.: Липский В. Приходская летопись села Вишенок... — С. 115—116; Клаус А. Наши колонии. — СПб., 1869. — С. 32—33.

11. Мала історія гуттерівських братів / А. Я. Ф. Цигльшмід. — Філадельфія, 1947 (нім.). Про А. Я. Ф. Цигльшміда див.: Фрідман Р. Цигльшмід А. Я. Фрідріх // М. Л. — 1967. — Т. 4. — С. 601—602 (нім.).

12. Фрідман Р. Вальднер Йоганес // МЛ. — 1967. — Т. 4. — С. 457 (нім.).

13. Мала історія гуттерівських братів... — С. 373—374 (нім.).

14. Фрідман Р. Вальтер // МЛ. — 1967. — Т. 4. — С. 462 (нім.); Фрідман Р. Сабатиш // Там само. — С. 2—3 (нім.).

15. «Хабанери» — термін словацького походження. Так називали колишніх гуттерівців, які перейшли у католицтво.

16. Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ). — СПб., 1830. — Т. XXVI. — № 19546. — С. 286—287; № 19 887. — С. 656. У більшості офіційних документів Російської імперії гуттерівців називали «меноністами» (менонітами), віросповідання яких, як уже зазначалося, багато в чому було подібне до гуттерівського, а докладніше влада їхнім вченням не цікавилася. Використовуючи цю обставину, гуттерівці дістали можливість користуватися пільгами, що їх російський уряд надав менонітам.

17. ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. XXVI. — № 19 887. — С. 656.

18. Слід відзначити, що реально у розпорядженні радичівських колоністів землі було набагато менше. Див., наприклад: Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО). — Ф. 128. — Оп. 1. — Спр. 6798. — Арк. 4—4 зв.

19. У 1824 р. іноземні колоністи у виплаті податей були прирівняні до селян (Велицин А. А. Иностранная колонизация в России // Русский вестник. — 1889. — Т. 202. — С. 205). Про те, які податі, окрім поземельних, стягалися з гуттерівців у 1840 р. див.: ДАЧО. — Ф. 128. — Оп. 1. — Спр. 6798. — Арк. 4—4 зв.

20. ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. XXVI. — № 19 546. — С. 286—287.

21. Там само.

22. Бондарь О. Д. Секта меннонитов в России... — С. 8—9; Описание меннонитских колоний в России... — С. 41; Бендер Г. С. (ред.) Дисципліна в гуттерівській школі в 1578 році та звернення Пітера Шерера до директорів шкіл 1568 року // Меноністський щоквартальний огляд. — 1931. — Т. V. — С. 231—244 (англ.).

23. Бондарь О. Д. Секта меннонитов в России... — С. 8—9; Описание меннонитских колоний в России... — С. 40—42; Клаус А. Наши колонии... — С. 35—37.

24. Описание меннонитских колоний в России... — С. 41.

25. Мюллер Л. Комунізм моравських перехрещенців... — С. 112 (нім.); Кларк Б. В. Гуттерівські общини. — Фульда, Лейпціг, — 1929. — С. 31 (нім.).

26. Фрідман Р. Вальдер Йоганес... — С. 457 (нім.).

27. Велицын А. А. Иностранная колонизация в России... — С. 214—215.

28. Див.: Голосов Н. А. Остатки гончарства и шелководства бывшей немецкой колонии в с. Радичев // Земский сборник Черниговской губернии. — 1892. — № 10. — С. 32—33; Россия: Полное географическое описание нашего отечества / Под ред. В. П. Семенова. — СПб., 1903. — Т. I. Малороссия. — С. 344; Велицын А. А. Иностранная колонизация в России. — С. 214.

29. Про хабанер-кераміку див., наприклад: Фрідман Р. Раннє анабаптистське мистецтво: «Гуттерівське гончарство або хабанер-кераміка» // Життя менонітів. — 1958. — Жовтень. — Т. 13. — С. 147—152, 182 (англ.); Фрідман Р. До питання про хабанер-гончарство // Там само. — 1959. — Липень. — Т. 14. — С. 129—130 (англ.).

30. Голосов Н. А. Остатки гончарства и шелководства бывшей немецкой колонии в с. Радичев... — С. 32—35.

31. Велицин А. А. Иностранная колонизация в России... — С. 213.

32. Там само. — С. 218.

33. Там само.

34. Кларк Б. В. Гуттерівські общини... С. 31—32 (нім.).

35. Див.: Велицин А. А. Немецкие колонии на юге России // Русский вестник. — 1890. — Т. 206. — Кн. 2. — С. 282—299.

Це дослідження виконане при підтримці Центрально-Європейського університету.

ПОЛЕМІКА

Людмила Студьонова

ГЕНЕРАЛ, ПРО ЯКОГО ГОВОРЯТЬ...

Ця стаття — скромна спроба накидати штрихи до портрета популярної і суперечливої людини, навколо якої і сьогодні точаться розмови, чутки і навіть плітки. Ім'я цієї людини — Олексій Федорович Федоров, колишній перший секретар Чернігівського підпільного обкому партії, командир Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання, двічі Герой Радянського Союзу.

Олексій Федорович Федоров народився 30 березня 1901 р. в м. Дніпропетровську. Своїх батьків ніколи не знав. Його залишили на сходинках дитячого притулку. Тут він виховувався, поки хлопчика не забрав до себе лоцман Максим Трохимович Костиря із приміського села Лоцманська Кам'янка.[1] Олексій Федорович набував знань у чотирикласній школі. Коли коштів у названого батька не було, йшов наймитувати.

Біографи Федорова стверджують, що він брав активну участь у громадянській війні рядовим кіннотником, командував взводом. Правда, не дуже довго. Сам же Олексій Федорович про цей період свого життя згадував, що в армії його «більш за все приваблював матеріальний фактор: одежа-взуття, гарні харчі».[2] Його військова кар'єра обірвалася 1924 р.

Комуністом став 1927 року. Доля закинула до Чернігова. Тут 1932 р. закінчив технікум залізничного будівництва. За спеціальністю не працював. На нього звернули увагу як на потенційного партійного керівника. Партійна робота подобалась Федорову, і він поринув у справи з головою. А в 1938 р. його обирають першим секретарем Чернігівського обкому партії. То був складний час випробування Федорова перш за все як людини, а не партійного діяча.

Чернігівський архів СБУ зберігає сотні його підписів як члена сумнозвісної трійки під смертними вироками людям, яких без особливого слідства у плановому порядку за незначні провини або за наклепами-доносами оголошували ворогами народу. Федоров міг, звичайно, не робити цього. Але, ясна річ, тоді б він автоматично зарахував себе до кандидатів на знищення репресивною машиною, яка карала безжально за будь-який сумнів щодо існуючої системи. Можливо, як «гвинтик»-партієць він і не дуже-то сумнівався у вірності лінії партії, наказах Сталіна, результатах попереднього слідства органів безпеки. Однак тягар розстрілів, смертей сотень безневинних жертв, безперечно, не міг не вплинути на стан його душі. У пильних очах Олексія Федоровича

з'явилась настороженість. Мабуть, з тих пір він навчився вміло ховати свої справжні наміри.

У липні 1941 року ЦК КП(б)У призначив Олексія Федоровича першим секретарем Чернігівського підпільного обкому партії, начальником обласного штабу партизанського руху. Другим секретарем і заступником Федорова став Микола Попудренко.

У серпні сорок першого, коли фашистські загарбники вдерлися на Чернігівщину, обком партії виїхав у с. Лукашівку Чернігівського району. Звідси останніх двадцять шість партизанів на чолі із М. Попудренком вирушили в с. Гуліно Корюківського району, де вже перебував обласний партизанський загін. А Федоров разом із В. Л. Капрановим, М. О. Петриком та І. Д. Компанцем вирушив у інспекційне відрядження в південні райони області — Прилуцький, Яблунівський, Варвинський, Срібнянський. Мета інспекції — простежити за евакуацією матеріальних цінностей та організацією підпілля. Саме цей крок Федорова і сьогодні викликає недовіру до нього як з боку деяких колишніх партизанів, так і читачів «Підпільного обкому». Навіть існують припущення, що Олексій Федорович у районі Пирятина намагався перейти лінію фронту з тим, щоб не повернутися на окуповану Чернігівщину. Та оскільки гітлерівські війська оточили там значні військові підрозділи Чорвоної Армії, Федоров не зміг здійснити своїх таємних намірів. Ось чому він загубив Капранова, Петрика і Компанця.

Настав вересень 1941 року. Партизани на чолі із Миколою Попудренком завдавали ворогові відчутних ударів. «Радінформбюро, — записував Микола Микитович у щоденнику 3 жовтня 1941 року, — повідомило про дії чернігівських партизанів. Зроблено багато, але передано не все»[3]. У цьому ж місяці розвідники доповіли Попудренку, що сліди Федорова з'явилися у Малодівицькому районі. На зустріч із Олексієм Федоровичем Микола Микитович послав Петра Марковича Працуна — командира роти.[4] У січні 1942 р. він стане зв'язковим обкому із підпіллям Чернігова.

18 жовтня 1941 р. М. Попудренко робить такий запис у щоденнику: «Винятковий день. 1. До нас прибули Капранов, Герасименко, Дружинін. Як оповідають, їх розбили в Пирятині, вірніше буде — вони пішли з Пирятина. Погано, що нема тут тов. Федорова і його друзів. Тим гірше, що невідомо взагалі про їх долю»[5].

О. Ф. Федоров дістався обласного партизанського загону через місяць. М. Попудренко записує у щоденнику: «Вранці 17 листопада прибув тов. Федоров, чого і треба було чекати. Я не одразу його впізнав, неголений, у драному піджаку, в паршивих штанцях навипуск, в подертих чоботях, вуса як у Тараса Бульби... Думаю, що життя буде більш повнокровним»[6]. Чи здійснилися сподівання Миколи Попудренка?

У перші години свого перебування в обласному партизанському загоні Олексій Федорович прискіпливо поставився до всього, що пов'язано було з іменем Миколи Попудренка. Адже великий його авторитет серед бійців загону здався Федорову результатом панібратства, яким грішив, на думку Федорова, Попудренко. Опереткový образ другого секретаря підпільного обкому партії і заступника начальника обласного штабу партизанського руху виник на сторінках мемуарів О. Федорова «Підпільний обком діє» ще 1949 р., коли московське видавництво «Советский писатель» здійснило перше видання книги.[7] Мемуарист малює образ Попудренка театрально-карикатурними фарбами: це і вираз обличчя, і манера триматися, і шкіряна куртка та папаха, як у Чапаєва, і два пістолети з гранатою за поясом, що

так і впадають у вічі. Та й говорив Попудренко тоном мітингового промовця.

На першому після повернення Федорова засіданні обкому Олексій Федорович з'ясував, що у Попудренка немає радіозв'язку з армійським командуванням і радянським тилом. Пишучи книгу, Федоров не спростував згаданого вище повідомлення Радінформбюро від 3 жовтня 1941 року про бойові справи партизанів Чернігівщини, хоч насправді все було дещо інакше. Перше засідання обкому обірвалося повідомленням чергового: з Новгород-Сіверського напрямку у бік Холмів просуваються німецькі частини. На машинах і на конях. Попудренко викликав командирів, наказав бойовому складу загонів прийняти бій. У першому виданні мемуарів Федоров пише: **«Товариші, що прибули сьогодні, на операцію не пішли, вирішили з дороги відпочити, помитись у лазні.** В таборі залишилось лише чоловік тридцять п'ять. Помився, відпочив і вирішив пройтись по табору»[8]. Через тридцять сім років цей епізод Федоров описує так: **«Нас, прибулих сьогодні, на операцію не взяли. Вирішили, що нам необхідно відпочити.** За нас вирішили. Скоромовкою. Як належне. **Дійсно, які ми, втомлені з дороги, бійці!** Раптовий відхід Попудренка був дещо театральний, начебто раніше підготовлений, хоча і схожий на необхідні дії»[9].

На думку Федорова, в той день Попудренко провів бездарну операцію. Але звернімося до «Щоденника» Миколи Микитовича. Ось запис від 19 листопада 1941 року: «Вдруге ходили в погоню за німцями. Вперше вони з'явилися 15.XI в Холмах. Вранці ми вийшли, але вони за дві години до нашого прибуття виїхали з Рудні. Сьогодні вийшло те саме. Втекли від нас за одну годину до нашого прибуття, тобто ми в Рудню прибули о 16 годині, а вони виїхали о 15 год. Важко ганятися за машинами. Цілу ніч сиділи в засідці, — сволоти не було. Ми знищили зрадника, який водив німців до наших людей. О. Ф. Федоров прийняв командування загоном»[10].

Коли партизани на чолі із Попудренком ганялися за німцями, помитий, поголений і чисто вдягнутий Федоров здійснив опитування тих, хто залишився у партизанському таборі, на тему: як справи у загоні? Виявилося, що Попудренко їм подобався, як і решта керівних товаришів. Але було щось в Миколі Микитовичу таке... Ну, наприклад, призначив начальником штабу Кузнецова, а він пиячить, з підлеглими поводиться грубо, а головне — в справах нічого не тямить. Це варіант першого видання «Підпільного обкому», а в 1986 р. поруч із Кузнецовим з'являється постать Демченка, якого Попудренко змістив з посади начальника штабу. У книзі видання 1986 р. є діалог між двома партизанськими ватажками. Розмова йде про Миколу Григоровича Демченка. Попудренко, якого Федоров малює збудженим і дещо переляканим, намагається пояснити свою позицію[11]. Роздратований перший секретар обкому говорить Попудренку, що так робити не можна було. Але на засіданні обкому колишні справи розбиратись не будуть. У мемуарах видання 1986 р. з'явився якісно новий розділ «Із післявоєнних розповідей партизанів». Першому надається слово М. Г. Демченку, який розкрив хиби і вади, що мали місце в роботі Попудренка[12]. Не зміг Микола Григорович простити Миколі Микитовичу такий запис у щоденнику: «25 серпня 1941 р. прибув у Корюківку. Зі мною — Новиков, Яременко, Демченко М. Г., останній хандрить. 20 вересня 1941 р. Демченка М. Г. відпустив із загону. Увесь час скиглив»[13].

У цьому факті виявилась суперечливість натури О. Ф. Федорова. Хочеться вірити, що Попудренко був об'єктивнішою людиною. Адже 25 грудня 1941 р. він записав у щоденнику: «З приїздом О. Ф. Фе-

дорова і за його ініціативою створили, вірніш, відновили, розпущену кінну групу, зробили загін більш рухомим і маневроздатним».[14]

4 січня 1942 р. партизанські розвідники привели до загону С. В. Григоренка — військового радиста. Пізніше він став командиром загону ім. Чапаєва і в лютому 1944 р. загинув. А тоді Григоренко зв'язав федорівців із Південно-Західним фронтом. О. Федоров передав М. Хрущову відомості про дії підпільного обкому партії і партизанського загону, який нараховував на той час 450 чоловік. На радощах організували самодіяльність. Хором співали, а Попудренко і Федоров грали на гребінцях.

Неабиякі здібності керівника та організатора допомогли О. Ф. Федорову об'єднати всі загони, розташовані на півночі Чернігівщини, в обласний загін, налагодити друкування листівок і газети «Більшовик», об'єднати зусилля з Климівським та Злинківським загонами Орловської області. У березні 1942 р. спільними діями партизани знищили гарнізон окупантів у с. Гуті Студенецькій та Іванівці.

18 травня 1942 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР за відвагу і мужність, виявлені в ході партизанської боротьби в тилу проти фашистських загарбників, О. Ф. Федорову присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Звичайно, це була приємна звістка для партизанів. Але деякі з них і сьогодні не розуміють, чому серед відзначених не було Попудренка. Адже в найскладніші дні серпня—вересня 1941 р. він очолив обласний партизанський загін, дії якого проти загарбників стали відомі всій країні завдяки повідомленням Радінформбюро.

28 липня 1942 р. утворилось Чернігівське партизанське з'єднання на чолі із О. Ф. Федоровим, яке неодноразово вступало у кровопролитні бої із гітлерівськими військами. Були і втрати, були і перемоги. Радувало, що з'єднання встановило постійний контакт із Українським штабом партизанського руху. 10 листопада 1942 р. О. Ф. Федоров і група поранених вилетіли літаком в радянський тил на «Велику землю».

І от Олексій Федорович у Москві! Відвідує редакцію газети «Комсомольская правда». Знайомиться із журналісткою Лілією Кара-Стояновою, яка висвітлюватиме на сторінках «Комсомолки» бойові дії чернігівських партизанів. Л. Кара-Стоянова залишила цікаві щоденникові записи, в яких вимальовується образ Олексія Федоровича без нашарувань, що з'явились у післявоєнні роки.

«Поїхала у «Москву», — записувала Л. Кара-Стоянова 17 грудня 1942 р. — У номері суєта. Тепер я вірю — ми летимо. Прийшов командир (О. Ф. Федоров — Л. С.), замовляє обід. Шампанське довго не несуть. Він таке сказав по телефону директору, що шампанське принесли через три хвилини, а мені хотілося вийти з номера і заплакати. Звичайно, я знаю, що він не грубий, але... Шампанське піниться. Грубі руки підіймали бокали. Близько від мене партизани. Прийшов Всеволод Іванов. «Я написав про вас статтю для англійської газети, — говорить він командиру. — А днями буде в «Известиях» стаття...». «Добре», — каже командир і менш за все думає про це. По його обличчю я бачу, що він спостерігає, як говорить Іванов, оцінює його (він дуже спостережливий і витончений, наш командир, але не любить показувати цього). Ми йдемо униз, і командир говорить: «А хороша він людина, цей Іванов».[15]

Л. Кара-Стоянова разом із Федоровим іде на аеродром. Нарешті всі в літаку. Журналістка спостерігає за командиром. Він зібраний. Сидить нерухомо. Мабуть, закреслив Москву і вже цілком вирішує лише питання, пов'язані із загонами. Коли наблизились до лінії фронту, літак обстріляли німці. Федоров виявив стриманість, і це вплинуло

на пілота. Повернули не пошкодженими на Москву. Лише 29 грудня 1942 р. прилетіли до Лісограду.

До самої загибелі Л. Кара-Стоянова з великою шанобливістю ставилася до О. Ф. Федорова.

З літа 1942 р. партизанське з'єднання переживало тяжкі моменти. Чернігівці, опинившись у ворожому оточенні, змушені були відійти у Клітнянські ліси. У березні 1943 р. кільце блокади вдалося розірвати. З'єднання розташувалося в Єлінських лісах. Тоді ж О. Ф. Федоров повернувся з Москви з наказом начальника Українського штабу партизанського руху про поділ з'єднання. Близько трьохсот чоловік під командуванням М. М. Попудренка залишились на Чернігівщині. Велика кількість партизанів на чолі із О. Ф. Федоровим вирушила у західні області України на Волинь.

Розлучаючись із Попудренком, Федоров не передбачав, що бачиться з ним востаннє. Микола Микитович загинув у бою в ніч на 6 липня 1943 р. Посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Гадки не мав Олексій Федорович у хвилини прощання, що через багато років між ним і мертвим Попудренком почнеться протиборство. Це виявилося не тільки в написанні відповідних розділів у книзі «Підпільний обком діє», які викликали обурення партизанів з'єднання Попудренка, а й у негативному ставленні Федорова до відкриття меморіальної дошки на будинку колишнього обкому партії, де до війни працював Микола Микитович. Не схвалював він і спорудження пам'ятника своєму побратимові на подвір'ї цього ж будинку. (Тепер тут ОУНБ ім. В. Г. Короленка).

А тоді, у весняні дні сорок третього, О. Ф. Федоров створив Волинське партизанське з'єднання. Разом зі своїми соратниками розробив операцію «Ковельський вузол» і тим самим ще раз вписав яскраву сторінку в історію Великої Вітчизняної війни. «Ковельський вузол» — це знищення на лініях Ковельської залізниці ворожих ешелонів. Ще цю операцію називають битвою партизанських підривників на рейках ворога. За успіхи в операції «Ковельський вузол» Олексій Федорович Федоров вдруге удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

У кінці березня 1944 р. Чернігівсько-Волинське партизанське з'єднання зустрілося з передовими частинами Червоної Армії. Війна для Федорова закінчилася. Його викликали до ЦК КП(б)У. І знову партійна робота: секретар Херсонського, Ізмаїльського, Житомирського обкомів партії. Потім двадцять два роки очолював Міністерство соціального забезпечення України. Багато робив, аби допомогти матеріально колишнім чернігівським і волинським партизанам. Був уважний і щедрий. З роками ставав жорсткий і неприступний. Давав зрозуміти, що державна кишеня не бездонна. Така позиція подобалась не кожному.

Останні десять років життя О. Ф. Федоров очолював Комісію у справах колишніх партизанів і підпільників при Верховній Раді України. Партизанські спогади, документальні і художні твори письменників про партизанів і підпільників, перш ніж бути виданими, переглядалися в очолюваній Федоровим Комісії. Їх рецензували довірені люди колишнього партизанського генерала. Такі, як поет М. Шеремет. Рецензії здебільшого були негативні. Від авторів вимагалось багато чого виправити, додати, викинути взагалі, аби не розходитись з точкою зору Федорова. На схилі літ Олексій Федорович сам, чи, може, хтось у цьому переконав його, відчував у собі людину, єдину людину, яка керувала всім партизанським рухом в Україні. Він уважно стежив, аби його ім'я було відображено в кожній книзі про війну в Україні. Під час роботи над багатосерійним телефільмом «Підпільний об-

ком діє» Федоров вимагав від режисера-постановника А. С. Буковського відходити від затвердженого худрадою кіностудії сценарію, вносячи свої корективи. У сценарії, написаному Е. Митьком під впливом Федорова, виявилось багато перекручень, які викликали незадоволення колишніх партизанів та родичів загиблих бійців. Листи-скарги посипались до ЦК Компартії України. А. С. Буковський міняв копей на переправі. Як наслідок — фільм не мав успіху.

У 1983 р. автору цих рядків пощастило зустрітися з Олексієм Федоровичем у неофіційній обстановці. Попри свій вік (йому тоді було 82 роки), нежить з ангіною, він виглядав бадьорим і енергійним. Коротке модне пальто, шарф, що пасував до його сивого волосся, робили зовнішність Олексія Федоровича привабливою. Так було в його кабінеті при очолюваній ним Комісії. А в домашній обстановці — це була втомлена роками і хвора людина. Він згадував партизанські роки. У його очах був сум і щось невловиме, чого не можна було спочатку визначити. Коли ж Олексій Федорович заговорив про талант і подвиг Попудренка, про власну совість, яка у нього, комуніста, чиста, незважаючи на окремі помилки, стало зрозуміло: в його очах застиг докір самому собі за свій невиправданий гонор, за свої таємні наміри. Ось що засмучувало Федорова все життя, ось в чому він не міг зізнатися навіть собі.

Олексій Федорович мріяв видати документальну книгу «Їх було 186». Про тих, хто започаткував партизанське з'єднання в серпні сорок першого. Але не судилось. У Комісії у справах колишніх партизанів і підпільників України, завдяки Федорову, накопичилось багато унікальних документів, пов'язаних з Чернігівщиною. Де зараз цей фонд і чи буде колись опублікований?

Олексій Федорович Федоров помер 9 вересня 1989 року від невиліковної хвороби нирок. З його смертю відійшла в небуття ще одна доля людини, вихованої тоталітарним режимом. Як би там не було, О. Ф. Федоров залишиться у вітчизняній історії партизанським генералом, внесок якого в перемогу над гітлерівським фашизмом, як на нашу думку, переважує всі суперечності його натури, його гонору. І про це не слід забувати.

Література та джерела:

1. Павлов В. Генерал Орленко. — К., 1970. — С. 5.
2. Федоров А. Ф. Подпольный обком действует. — К., 1986 . — С. 26.
3. Попудренко М. Щоденник. — К., 1949. — С. 40.
4. Там само. — С. 37.
5. Там само. — С. 41.
6. Там само. — С. 45.
7. Федоров А. Ф. Подпольный обком действует. Кн. I и II. — М., 1949. — С. 187—195.
8. Там само. — С. 191.
9. Федоров А. Ф. Подпольный обком действует. — К., 1986. — С. 193.
10. Попудренко М. Щоденник. — К., 1949. — С. 45.
11. Федоров А. Ф. Подпольный обком действует. — К., 1986. — С. 204—206.
12. Там само. — С. 207—213.
13. Попудренко М. Щоденник. — К., 1949. — С. 35, 37.
14. Там само. — С. 51.
15. Бразуль И. Высота идей, сила чувства: (Доч. болгар. революционеров) // Прометей. — М., 1968. — Т. 6. — С. 172—173.

КРАЄЗНАВЧА МОЗАЇКА

ТАК ПОЧИНАЛАСЯ ЗАЛІЗНИЦЯ

Сьогодні нашу країну важко уявити без залізниці. Вантажні й пасажирські, міжнародні й приміські, потяги міцно увійшли в наше життя. Чільне місце в Україні займає Південно-Західна залізниця, яка цього року відзначає своє стодвадцятип'ятиліття. І, певне, більшість пасажирів цієї залізниці добре знають станцію Конотоп, без якої важко уявити і цю магістраль, і її історію. Тому, мабуть, варто пригадати, як починалося її будівництво.

Після селянської реформи 1861 року в Російській імперії почав швидко розвиватися капіталізм. Зростали міста, з'являлись заводи і фабрики, що потребувало розгалуженої мережі шляхів сполучення. І якщо на кінець 1860 року довжина залізниць ледве перевищувала 1600 кілометрів, то за наступні 20 років вона збільшилася майже в 15 разів. Хоча будівництво залізниць було справою приватних осіб, проте велику роль у фінансуванні грала держава — це здійснювалось за рахунок збільшення податків та іноземних позик.

24 грудня 1866 року цар Олександр II затвердив концесію на будівництво залізниці від Курська до Києва. Засновники концесії князь С. А. Долгоруков, П. Г. фон Дервіз і К. Ф. фон Мекк отримали дозвіл від уряду ввозити з-за кордону без мита рейки, паровози, вагони, обладнання, чавун, залізо та інші матеріали, а також безкоштовно отримувати будівельні матеріали і безоплатно користуватись казенними землями.

Маршрут залізниці неодноразово зазнавав змін. Цікаво, що в початковому варіанті Конотоп не планувався на шляху. Але відомий винахідник вулика з рамкою, бджоляр з села Митченків П. І. Прокопович дізнався, що прокладання залізниці планується по старому Московсько-Київському тракту, що пролягав тоді через Глухів, Батурин, Борзну і далі на Київ. Виявилося, що на цій території знаходилися пасіки вченого. П. І. Прокопович відразу ж надсилає на ім'я уряду прохання з такими словами: «Прошу отвесть железную дорогу от моих пасек, так как пчела боится лишнего шума, запаха гари и копоти. Все издержки по переработке проекта и по удлинению железной дороги я беру на себя». Прохання Петра Івановича задовольнили і вирішено було будувати колії через Ворожбу, Конотоп, Бахмач.

Роботи по будівництву Курсько-Київської залізниці розпочались 30 квітня 1867 року. У них брали участь майже 15 тисяч селян з навколишніх населених пунктів, а також багато вихідців зі Смоленщини. 17 грудня 1868 року було відкрито рух поїздів по станції Конотоп. З цього приводу міністр шляхів сполучення надіслав царю доповідь № 265. На оригіналі доповіді власною Його Імператорської Величності рукою написано: «Очень рад». Що ж доповів міністр?

«Верноподданейшим докладом 21-го минувшего ноября я имел счастие довести до Высочайшего Вашего Императорского Величества сведения об открытии 20-го ноября первого участка Курско-Киевской железной дороги, именно от Курска до станции Ворожба на 165 верстах.

Ныне открыт и второй участок упомянутой дороги от Ворожбы до Броваров на протяжении 258 верст, так что регулярное движение может производиться по всей Курско-Киевской линии, кроме последних 18 1/2 верст от Броваров до Киева. Инженер генерал-лейтенант Мельников».

Через 8 місяців пішли поїзди на дільниці Бровари — лівий берег Дніпра. А повністю рух на магістралі було відкрито після спорудження залізничного мосту через Дніпро 14 лютого 1870 року.

Цікаво, що серед станцій на лінії Ворожба—Київ першого класу була лише одна — станція Конотоп. Це була цегляна споруда з імператорськими кімнатами і пасажирська платформа довжиною 90 саженів, а також цегляне локомотивне депо на 12 паровозів.

Варто також зазначити, що спочатку по всьому шляху збудували лише одну колію, а лише в 1891 році розпочали укладку другої. У тому ж році розпочалось будів-

ництво залізниці від Курська до Воронежа. Після того, як у 1895 році була збудована залізниця Москва—Конотоп, Курсько-Київська залізниця була перейменована в Московсько-Києво-Воронезьку.

У зв'язку з розширенням залізниці значно зріс її рухомий склад. Якщо спочатку він нараховував усього 38 паровозів, 96 пасажирських і 600 товарних вагонів, то після відкриття другої колії Курсько-Київської залізниці він налічував 64 паровози, 97 пасажирських і 880 товарних вагонів, 100 платформ.

Одночасно з будівництвом залізниці розпочалось будівництво Конотопських головних залізничних майстерень (нині — вагоноремонтний завод), в яких повинен був здійснюватись капітальний ремонт паровозів і вагонів. У 1868 році закінчилось будівництво кам'яної будівлі майстерні площею 1137 квадратних саженів, тракційних колій довжиною 1792 сажені і приміщення матеріального сховища площею 38 квадратних саженів. У зв'язку з затримкою поставок устаткування і відсутністю кваліфікованих кадрів майстерні розпочали роботу лише 1 липня 1869 року.

Сьогодні більшість цих фактів здатна викликати лише усмішку. Але саме тоді було покладено початок формуванню залізничного вузла, який тепер є гордістю міста.

Ігор ЛИСИЙ,
вчитель історії школи № 4 м. Конотопа.

СТАНОВЛЕННЯ ЗЕМСЬКОЇ МЕДИЦИНИ НА СЕЛІ

Навколишній світ, що оточував наших предків, приносив численні захворювання, і іноді боротьба з ними була жорстокою — до останнього живого в населеному пункті. Протягом тисячоліть турбота про здоров'я була суто особистою справою кожної людини, її особистою радістю або лихом. Саме життя підштовхувало людей до створення системної боротьби з лютими хворобами за допомогою спеціалістів.

Професія лікаря відома з давніх часів. Але були вони частіше вихідцями з далеких країн, жили у великих містах та лікували здебільшого знатних осіб. Переважна ж більшість населення протягом сторіч користувалася послугами знахарів.

У середині XIX століття настав час практичного розв'язання наболілої проблеми. У 1864 році царський уряд змушений був провести реформу, згідно з якою було організовано земську медицину для обслуговування сільського населення. Спадщина, що її отримала земська медицина від приказів громадського піклування (створені ще в середині XVIII ст.), була мізерною. Найкращі представники земської медицини, передова громадськість доклали багато зусиль до того, щоб домогтися деяких зрушень в організації медичної допомоги сільському населенню, зокрема заміни розв'язаної системи на стаціонарну, будування лікарень з амбулаторіями та відокремленими інфекційними відділеннями, влаштування фельдшерських пунктів, укомплектування їх медичними працівниками тощо.

Численні епідемії підштовхували до дій, бо значне поширення мали інфекційні хвороби, зокрема холера і віспа, від яких була дуже велика смертність серед сільського населення, особливо дитячого віку (на початку XIX ст. до шести років доживала ледве половина дітей). У 1882 році на з'їзді лікарів делегат В. М. Ільїн казав: «В Черниговском уезде земская медицина ведет свое начало, собственно говоря, только с 1874 года. До 1873 года земская медицина в Черниговском уезде совсем не была организована и потому, во время появившейся в 1872 году эпидемии холеры, управа встретила громадные затруднения в приискании медицинского персонала».[1] Чернігівський повіт на той час був у санітарному відношенні поділений на чотири лікарняні дільниці — в с. Козел, с. Грабове, с. Роїще, заштатному містечку Березна.[2] Земство створювало по волостних селах фельдшерські пункти. Так, в с. Пакулі Пакульської волості фельдшерський пункт згадується в 1888 році.[3] Що собою являв він, дізнаємося зі слів лікаря Константиновича на з'їзді лікарів 1897 року: «Ну и Пакулы! В буквальном смысле нет никакой возможности работать: очень часто являешься связанным по рукам и ногам. Верх неблагоустройства, нет даже амбулатории в участке, ибо не могу же я назвать таким именем ничтожную, темную, низкую, грязную, холодную и притом единственную конуру, где поставлены 2 аптечных шкафа, служащую и аптекой, и комнатой врача, и местом ожидания больных».[4]

Як бачимо, умови для діяльності, щоденної роботи перших земських лікарів були нелегкими. Але люди працювали і віддавали навіть своє власне життя заради здоров'я простих сільських людей. Жертвою епідемій дизентерії став 41-річний фельдшер Пакульської волості Козлянської медичної дільниці Андрій Олександрович Проворов.[5] Слід згадати добрим словом й інших лікарів, які працювали в Пакульській волості. Це — фельдшер Яковлев (1885—1897),[6] фельдшер Петро Тарасович Лук'яненко,[7] лікар Григорій Миколайович Вербицький та фельдшер (колишній фельдшер військового госпіталю, унтер-офіцер) Гнат Данилович Постол[8] (1898—1913), лікар О. П. Гладкова (1913—1916).[9]

Хвилі епідемій «находили» на села повіту. У 1876—1878 роках розпочалась епідемія дифтериту з скарлатиною.[10] Потім з 1885 року почалась дизентерія, а згодом додалась малярія та кашлюк.[11] Початок XX століття люди зустріли з епідеміями скарлатини, малярії, дизентерії, грипу та ін. Земський лікар В. М. Ільїн, виступаючи на екстренному з'їзді лікарів 1880 року, розповідає: «Эпидемия дифтерита и скарлатины проявилась в Черниговском уезде еще в 1876 году и занесена была, вероятно, с юга России (Таврическая и Херсонская губ.), где она прежде стала свирепствовать. Скарлатина же в нашем уезде появилась в сентябре месяце 1876 года в селе Козле, куда она была занесена в еврейское семейство из города Чернигова; отсюда она распространилась в деревню Жеведь, в с. Слабин, Карховку и другие... в середине 1878 года снова появилась скарлатина во всей Пакульской волости... Затихнув в одном месте, она снова спустя некоторое время прокидывалась в другом. Заболевали преимущественно дети до 10 лет, заболевания взрослых попадались только изредка, при чем вся почти смертность от эпидемии (25%) падает на возраст до 10 лет. Для прекращения эпидемии санитарных мер принято не было». - Ось така печальна картина тодішньої дійсності.

Після утворення в с. Пакулі фельдшерського пункту жителі села та навколишніх сіл дістали змогу не лише звертатися до лікарів, а й сподіватися на певну допомогу під час хвороби. У фельдшерському пункті працювали лікар, фельдшер та санітарка. Сьогодні ми можемо, оглядаючись назад, казати, що значна допомога людям прийшла тоді від дуже освічених і небайдужих кваліфікованих спеціалістів. Їх професія та умови роботи вимагали знати і вміти все: виправляти вивихи, лікувати злоякісні пухлини, приймати пологи та проводити хірургічні операції тощо. Наприклад, в 1905 році лікар Вербицький надав допомогу 4402 хворим, а фельдшер — 4253. З кожним роком ці цифри зростали, зростала довіра селян-хліборобів до людей у білих халатах.

Земство вдавалося до різних заходів, щоб якось зменшити зростання захворювань. У с. Пакулі, наприклад, відкрили приймальні покої, де перебували хворі з навколишніх сіл.[14] Тяжко хворих відправляли до Чернігова. Для підтримки медицини коштами вирішено було ввести плату за лікування. Але в Пакульській волості такий захід земства не підтримали селяни. «Отрицательно отнеслось население и к попытке земства ввести плату за лечение. С ее введением врачи констатировали уменьшение амбулаторных больных: население отказывалось пользоваться платной медицинской помощью. Пакульская волость самая бедная в Черниговском уезде, и потому, вероятно, наиболее нуждающаяся в медицинской помощи, категорически заявила, что не будет ею пользоваться, если будут требовать плату, и таким образом, заставила земское собрание отменить эту меру (взымание 10 коп. за каждый рецепт».[15]

Багато літніх жителів Пакуля згадують добрим словом лікаря Вербицького. Мешканець Пакуля А. К. Гаркуша, якому 75 років, переповідає розмову старих людей: «Кажуть, приїхав мужик із Пакуля до міста, а там, бачить, мерця везуть. Мужик дивиться на це і каже: що, мовляв, це за діло, що людина померла? Ви приїздіть у Пакуль, до лікаря Вербицького, так він тяжко хвору людину вилікує, і вона буде бігати і сміятися через три дні!».

Саме так пакульські люди й досі говорять про колишнього земського лікаря по Пакульській волості Григорія Миколайовича Антіоха-Вербицького.

Небагато вже залишилось людей на селі, які б могли докладніше розповісти про лікаря. Але на допомогу прийшли син лікаря — Гліб Григорович Антіох, який мешкає у Москві, та родичка Олена Михайлівна Вербицька з Чернігова. Завдяки їх щирості сьогодні ми можемо теплим словом згадати людину, яка доклала багато зусиль, аби захистити наших предків від лютих хвороб.

Г. Г. Антіох згадує про свого батька: «Родился он 13 октября 1874 года, окончил мужскую Черниговскую гимназию, а затем два факультета Киевского университета— медицинский и биологический. Примерно в 1899 году получил назначение в качестве земского врача в Пакуль Пакульской волости Черниговской губернии.

Женился он на Марфе Григорьевне, подруге его сестры Ольги Николаевны, и вместе с ней выехал к месту работы. Марфа Григорьевна работала в сельской школе. В 1910 году Марфа Григорьевна была избрана попечителем Пакульской школы.

Помню рассказы отца о том, что участок, который он обслуживал, был глухой, бездорожный, большой, а медицинский персонал был немногочислен: один врач, один фельдшер и две сестры милосердия (или как теперь называют медицинские сестры) и кучер. Отец здесь был универсалом. Он был терапевтом, невропатологом, отоларингологом, хирургом, инфекционистом, венерологом, дерматологом, урологом, зубным врачом, акушером-гинекологом, педиатром.

Приходилось ездить ночью и днем в любое время года, в любую погоду к тяжело больным, нередко на далекие расстояния. Летом он ездил на дрожках, а зимой на санях. Нередко застревал в непролазной грязи или попадал в метели и снежные заносы, подвергался нападению волков, в связи с чем и брал с собой в поездки охотничье ружье. Носил высокие яловые сапоги. Увлекался в свободное время охотой.

При участке было небольшое стационарное помещение для размещения тяжело больных и то в самых неотложных случаях — перед срочными операциями или в послеоперационные периоды. В основном же тяжело больных отправляли в Черниговскую больницу. Здесь в Пакуле отец проработал 15 лет, примерно до 1913 года.

В Пакуле отец, очевидно, пользовался большим авторитетом, так как в 1907 году его избрали попечителем Пакульской школы.

Жизнь с Марфой Григорьевной у них не сложилась. К тому же брак был бездетным, и отец начал бракоразводный процесс. Хотя добиться развода в то время было не просто. Но как только было получено положительное решение, отец уехал сначала в Тифлис, а затем во Владикавказ».

Слід додати, що Г. М. Антіох-Вербицький походив з дворянської сім'ї. В родині Антіохів-Вербицьких були сотники, герої 1812 року, декабристи, народники. Батько — Микола Андрійович — український і російський письменник, народник, поет та прозаїк, педагог і мати — Катерина Федорівна Рашевська — з давнього дворянського роду, мали велику сім'ю. Від батьків дітям передалися здібності до малювання, музики, літературної творчості. У цій сім'ї частенько бували Гліб Успенський, Михайло Коцюбинський, Марко Вороний. Батько Вербицького брав участь у написанні П. Чубинським тексту гімну «Ще не вмерла Україна».

Після закінчення Київського університету Григорій Миколайович мав всі можливості працювати в місті. Але виховання в сім'ї, де з давніх часів стало традицією служити і зброєю, і знанням людям, привело цю благородну людину у далеке і глухе на той час село Пакуль.

Найстаріша жінка в Пакулі — Мотрона Митрофанівна Невкрас, 1896 року народження, згадує лікаря Вербицького, як добру та чуйну людину. Лікар з повагою завжди ставився до простих людей, всіляко їм допомагав, навіть давав гроші на ліки. Кажуть, що більше лікував добрим словом. Житель села В'ячеслав Григорович Каранда також згадує, що старі люди казали про лікаря: «Безвідмовна він людина, добрий лікар, універсал».

Все своє життя Григорій Миколайович присвятив служінню простим людям, 20 лютого 1949 року Григорій Миколайович помер і був похований у Владикавказі.

Згадуючи сьогодні Г. М. Антіоха-Вербицького, хочеться навести таку буддійську мудрість: «Трудно найти благородного человека: не везде он рождается. Но где рождается такой мудрый, там процветает счастливый род».

Слід згадати ще про одну добру справу земської медицини (ветеринарії) — її боротьбу з епідеміями великої рогатої худоби. Велась вона складно, бо боролися не тільки з епідеміями, а й перемагали опір селян, які не розуміли необхідності деяких потрібних заходів. Ось про що розповідав ветеринарний лікар Плущевський, котрий працював у Пакульській волості у 1875—1876 рр.: «с. Навозы. Эпизоотия продолжалась в этом селе около года до моего приезда. Собрав сход и разъяснив ему, в чем будут состоять меры, предложенные мною сходу, я намеревался приступить к постройке загонов для помещения туда заболевших животных. Но крестьяне отказали мне в выдаче материала для постройки вышеупомянутых загонов, объявив, что они не намерены ни отделять больной скот от здорового, ни помещать его в особо устроенные для больных животных загоны. Во всех этих командировках я, принимая все зависящие от меня меры к прекращению эпизоотии, назначал лекарства, где это требовалось: при чему же преимущественно ограничивался принятием ветеринарно-полицейских и дезинфекционных мер».[16]

Перша світова війна внесла серйозні корективи в діяльність земських лікарів: багато з них пішли на фронт, справа медичного обслуговування сільського населення почала занепадати. Але, незважаючи на економічну скруту в суспільстві, що з'явилась внаслідок війни і діяльності царського уряду, мережа медичних установ в країні не скорочувалась. Кошти знаходились і для ремонту помешкань фельдшерських пунктів,[17] і для проведення протиепідемічних заходів.[18]

Історія учить — знаючи минуле, поважно стався до сучасного, щоб в майбутньому зберегти та примножити кращі надбання своїх предків. Сучасна медицина має тисячолітні коріння в історії розвитку суспільства. Будемо вдячні сьогодні всім поколінням лікарів, що надихали здоров'я та сил нашим батькам на нелегких шляхах життєвої долі.

Андрій КУРДАНОВ.
с. Пакуль Чернігівського району.

Джерела та література:

1 Земский сборник Черниговской губернии. — 1882. — № 10. — С. 116.
2 Там же. — С. 122.
3 Земский сборник Черниговской губернии. — 1888. — № 9—10. — С. 163.

4 Земский сборник Черниговской губернии. — 1897. — № 8—9. — С. 58.
5 Отчет Черниговской уездной земской управы за 1885. — С. 186.
6 Там же. — С. 112.
7 Метрическая книга Троицкой церкви с. Пакуль за 1897. — С. 352.
8 Метрическая книга Троицкой церкви с. Пакуль за 1895. — С. 428.
9 Отчет Черниговской уездной земской управы за 1913. — С. 9.
10 Земский сборник Черниговской губернии. — 1880. — № 1—4. — С. 119. 1882. — № 10. С. 140.
11 Отчет Черниговской уездной земской управы за 1885. — С. 186.
12 Земский сборник Черниговской губернии. — 1880. — № 1—4. — С. 119—120.
13 Отчет Черниговской уездной земской управы за 1905. — С. 2—3.
14 Там же. — С. 82.
15 Земский сборник Черниговской губернии. — 1907. — № 5. — С. 79.
16 Земский сборник Черниговской губернии. — 1876. — № 9—12. — С. 215, 218
17 Чернігівський облдержархів. — Ф. 145. — Опр.. 3. — Спр. 966. — С. 39.
18 Черниговская Земская Неделя. — 1916. — № 5.

ЦЕГЕЛЬНЕ ВИРОБНИЦТВО НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У XIX—НА ПОЧ. XX СТ.

Клеймована цегла XIX сторіччя — чи може це питання зацікавити дослідників? Без сумніву.

Цегла, як відомо, основний будівельний матеріал мурованих будівель Чернігова протягом століть. Тому Чернігівський архітектурно-історичний заповідник вже понад 20 років колекціонує цеглу різних періодів існування обласного центру, в тому числі і клеймовану цеглу XIX — поч. XX ст.

Найвагоміший внесок до колекції ЧДАІЗу зробив відомий краєзнавець архітектор А. А. Карнабед.

Інтерес до цегли XIX сторіччя не випадковий: в Україні це був час значного зростання як промислового, так і житлового мурованого будівництва. Тому, визначивши дату виготовлення цегли та її належність до певного конкретного заводу, можна встановити, коли побудовані ті чи інші споруди.

Сьогодні це питання майже не досліджено. І перед кожним фахівцем чи ентузіастом відкривається широке коло пошуку.

Своє особисте клеймо (тавро) мав чи не кожний приватний і державний завод. Досліджуючи колекцію ЧДАІЗа, вдалося з'ясувати, що клейм, якими таврували цеглу, — безліч.

Одні з них достатньо зрозумілі, бо являють собою прізвища власників: «Демо-рень», «Хавинь», «Денисовъ» тощо. Те ж саме можна сказати про тавро державного цегельного заводу, що був тоді під орудою міської управи. Його клеймо — «одноголовий орел».

Однак інші клейма піддаються розшифруванню дуже нелегко. Вони або у вигляді літер (ми припускаємо, що це — ініціали власників заводів), або у вигляді різноманітних знаків-символів.

Деякі свідчення старожилів Чернігова вдалося підтвердити розшуканими в архіві документами.

Наприклад, у поданому в Департамент Поліції списку — «свединяхъ о фабрикахъ и заводахъ, находящихся въ Черниговской губернии» від 12 жовтня 1902 року,[1] ми знаходимо перелік цегельних заводів Чернігова:

«Алексея Мехеденко съ числом рабочихъ		11 чел.
Черниговской Городской Управы	—»—	44 чел.
Александра Тищинскаго	—»—	8 чел.
Николая Де-морена	—»—	22 чел.
Эли Шильмана	—»—	6 чел.
Гирши Гинзбурга	—»—	68 чел.
Шульмана съ числомъ рабочихъ	—»—	23 чел.»[1]

Розповіді старожилів і документи дали можливість зробити деякі висновки та припущення.

Так, клеймо у вигляді літери «Т», напевно, належало заводу відомого земського діяча та губернського секретаря Олександра Амфіановича Тищинського. Завод був розташований за Казанською церквою, в кінці Сіверянської вулиці, на садибі.

Завод Миколи Івановича Д/Морена, напевно, містився в районі Землянок, біля Воскресенської церкви.[2]

В яру № 3 (під Болдиною горою, де сучасна вулиця Межова) працював завод козака Олексія Павловича Мехеденка.

Щодо продукції останнього зазначимо: у нашій колекції багато різноманітних клейм із зображенням літери «М». Вони різні за розмірами і способами виготовлення, вірогідніше клеймо цього заводу — «АМ».

Відомому у Чернігові заможному купцю Гирші Мойсейовичу Гінзбургу належав і цегельний завод. Він був розташований, як свідчать, у районі Чорториївських Ярів (на виїзді з міста). Клеймо цегли цього підприємства — велика друкована врізна літера «Г».

Власником цегельного заводу був і шурин Гінзбурга — Мойсей Мордухович Хавін. У нашій колекції є цеглини, тавровані великою врізною друкованою літерою «Х» за прізвищем власника.

Серед 6 заводів, названих у відомості за 1901—1902 роки, вказані ще 2 заводи: Елі Ізраїлевича Шильмана та Ізраїля Шульмана.

Цікаво, що в колективі ЧДАІЗа є цегла з тавром у вигляді літери «Ш», але якому з цих заводів вона належить — це поки що питання відкрите.

Завод Шильмана був розташований у районі т. зв. Землянок й існував протягом тривалого часу. Підтвердження цьому — декілька архівних документів: матеріали справи, що з'явилася після «Височайшого затвердження «Правил выдълки кирпича» 1847 р. / під назвою «О нарушении арендаторами кирпичных заводов, находящихся возле Чернигова-городского, в оброчном содержании Саца и Аринштейна, завода купеческого сына Шильмана и завода Иоахима Тишкина»[3] за 1859—1860 рр.; матеріали справи «О вьетхости кирпичного завода купца Шильмана»[4] від 1867 р.; деякі відомості того часу.

Таким чином, незаперечно, що завод Шильмана існував у Чернігові не менше півстоліття.

Останні 20 років XIX століття та перші роки XX сторіччя — час, коли будувалось особливо багато приватних цегляних заводів. Про це свідчить безліч клопотань із Ніжина, Новгорода-Сіверського та інших міст та містечок Чернігівської губернії «разрешить строительство завода в удобном для того месте».[5]

Яскравий приклад — клопотання купецької удови Марії Пригоцької «о дозволении ей построить кирпичный завод около Воскресенской церкви во рву в г. Черниговъ».[6] Вона обурюється: «...явная несправедливость отказа мнъ в такой просьбъ свидетельствуется тъмъ, что вся окружность моей мъстности застроена подобными заводами частныхъ лицъ, даже гораздо ближе къ населеннымъ мьстамиъ города и здьесь существуетъ кирпичный заводъ, принадлежащий городу».[6]

Тут необхідно пояснити, що цегельні були офіційно віднесені до так званої III категорії (розряду); ці будівлі заборонялося «устраивать в городах по причине возможной опасности отъ огня в непосредственной близости к заселенным кварталам.»[7]

Один з документів початку XX сторіччя чітко вказує, що «въ Подусовской дачъ по Козлянской дорогъ вблизи г. Чернигова» був побудований «кирпичный заводъ жены статского советника Марии Андреевны Якимовой».[8] У колекції заповідника є цеглини з клеймами-літерами «П» і «Я».

1883 року в Чернігові була проведена промислова виставка. Цікаво, що в опису експонатів наявні вироби деяких цегельних заводів Чернігова, розташованих поблизу міста: заводу дворянина Н. П. Добронізського, який у той час був «один из самыхъ крупныхъ въ губерніи...»[9]; 2-х заводів с. Шестовиці (власники: г. Берман і відомий у той час виноторговець П. П. Цвет); заводу с. Якубівки, який належав землевласнику В. І. Дорошенку.[10]

Оскільки у колекції ЧДАІЗа є цегла з тавром «Ц», «Б», «Д», треба перевірити, чи належить вона вищезгаданим заводам Чернігова.

Отже, сьогодні ми можемо з упевненістю зробити висновок, що у колекції Чернігівського архітектурно-історичного заповідника репрезентована клеймована цегла з 15 заводів, які існували у Чернігові протягом другої половини XIX — початку XX сторіч.

Дослідження щодо цегли цього часу тривають.

Олена СТЕПАНОВА.

Використана література:

1. Державний архів Чернігівської області. — Ф. 127. — Оп. 1. — Спр. 9064.

2. Список домовладъльцевъ гор. Чернигова, съ указаніемъ валовой и чистой доходности имуществъ ихъ какъ основи для взимания въ 1908 году государственного налога и сбора въ доходъ города».

3. Державний архів Чернігівської області. — Ф. 179. — Оп. 2. — Спр. 339 і 432.

4. ДАЧО — Ф. 127. — Оп. 2б. — Спр. 148.

5. ДАЧО. — Ф. 127. — Оп. 32б. — Спр. 243, 338; Оп. 35б. — Спр. 150, 199; Оп. 37б. — Спр. 47, 53 і т. п.

6. ДАЧО. — Ф. 179. — Оп. 2. — Спр. 316.

7. ДАЧО. — Ф. 128. — Оп. 1. — Спр. 3291.

8. ДАЧО. — Ф. 127. — Оп. 34б. — Спр. 130.

9. Чернігівська державна обласна універсальна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка. «Оценка недвижимыхъ имуществъ Черниговской губерніи». — 1886 г. — С. 204.

10. ЧДОУНБ ім. Короленка В. Г. Земскій сборникъ Черниговской губерніи. — 1885. — №№ 5-й — 8-й. — Май-Августъ. — С. 105—179.

ЧОРНОБИЛЬСЬКА АЕС: 26. 04. 1986–28. 11. 1986

Олександр Каранда

●

У К Р И Т Т Я
ХРОНІКА ПЕРЕМОГИ

Ця споруда на території Чорнобильської атомної електростанції зовні мало чим й відрізняється від інших об'єктів енергосистеми — хіба що незвичайною конструкцією даху та кольором покрівлі. Зовні — звичайна споруда промислового призначення, а між тим, вона — символ. Символ трагічного і героїчного водночас двобою людини й атома — двох величних начал в історії земного буття. Це — саркофаг. Це те, що було енергоблоком № 4 до 26 квітня 1986 року, а 28 листопада того ж таки 1986-го року стало об'єктом «Укриття» — сльозою України, її болем і... перемогою її над знавіснілим ядерним драконом.

Так! Над об'єктом «Укриття», доки й житимуть люди, тяжітиме не лише знак трагедії, але й знак героїчного подвигу тих, хто слідом за чорнобильськими пожежниками, прийшов і переміг розбурхану ядерну стихію, приборкав і упокорив надлюдську, титанічну, хижацьку силу вибуху вогню і радіації. Їх були тисячі. Робітників і воїнів, учених та інженерів, молодих і літніх, знатних і маловідомих, чоловіків і жінок — усі разом вони явили усьому світові такий сплав людської енергії, мужності і самопожертви, котрому не змогла протистояти енергія розпаду... Взята у вічний полон, вона назавжди щезла у надрах цієї шістдесятиметрової залізобетонної і крицевої споруди з інженерним іменем — Укриття.

Але до дати його народження був шлях довжиною в 206 днів і ночей, коли зусилля, творчий пошук учених, трудова доблесть робітників і воїнів, організаторський хист інженерів, найновітніші досягнення вітчизняної і світової науки і техніки з'єдналися в потужну цілеспрямовану силу на ядерному плацдармі зруйнованого вибухом четвертого енергоблока і секунду за секундою, хвилину за хвилиною, добу за добою, місяць за місяцем відвойовували в розкутої ядерної стихії людське право на життя, спокій не лише в зоні аварії, не лише в Україні, а й далеко за її межами. І вони, всі, хто був причетний до унікального по своїй суті двобою з атомом, здобули перемогу, а з нею і право на подальше життя Чорнобильської атомної, використання її необхідних Україні ресурсів і потужностей, атомної енергетики загалом. Світ за історію існування АЕС не звершував подібного, але світ міг зітхнути з полегшенням, коли голові Урядової комісії СРСР, заступнику Голови Ради Міністрів СРСР Івану Степановичу Силаєву було вручено «Акт

робочої комісії по перевірці готовності системи ядерної безпеки об'єкта «Укриття». Датується цей історичної важливості документ 27 листопада 1986 року. Ось лаконічний зміст документа: «Робоча комісія в складі:

Штейнберга Н. А. — головного інженера ЧАЕС (голова) і членів комісії
1. Карпана Н. В. — заступника головного інженера;
2. Райхтмана Г. І. — начальника РЦ-4;
3. Свдєєва Б. Д. — начальника ЛВХТ;
4. Кононка Г. К. — в. о. начальника ЛВХТ;
5. Парашина С. К. — начальника ВТО;
6. Стеценка В. Д. — начальника інспектора ДАЕНа
7. Єгорова А. К. — заступника начальникка ОЯБ і КМ
перевірила готовність ядерних систем ядерної безпеки, представлену документацію і відзначає наступне... Системи ядерної безпеки готові для технічного обслуговування об'єкта «Укриття».

Печатки. Підписи.[1]

І ще один документ — «Акт № 5 від 28 листопада 1986 року «Про готовність і приймання на технічне обслуговування законсервованого енергоблока № 4 ЧАЕС». Процитуємо сам висновок цього Акту: «...Комісія вважає, що... стан комплектуючих і підготовки персоналу забезпечують приймання законсервованого енергоблока № 4 ЧАЕС на технічне обслуговування з 1 грудня 1986 року».[2]

Печатки. Підписи.

Через два тижні, а саме 13 грудня 1986 року, відбулося спільне засідання ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР. У підсумковому протоколі засідання говорилося:

«На Чорнобильській АЕС в результаті здійснених крупних наукових, технічних й інших заходів завершено особливо важливий етап робіт по ліквідації наслідків аварії. Державною комісією прийнято в експлуатацію комплекс захисних споруд пошкодженого енергоблока. Зруйнований реактор перестав бути джерелом радіоактивного забруднення навколишнього середовища. Після проведення усіх необхідних заходів по забезпеченню безпеки введені в дію перший і другий енергоблоки електростанції.

Завершення цього етапу, виконання в стислі строки крупномасштабних завдань по ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС стало можливим завдяки самовідданій героїчній праці робітників, інженерів і техніків, вчених і спеціалістів, воїнів Радянської Армії.

У важких умовах проведені найскладніші, такі, що не мають аналогів, роботи по консервації зруйнованого енергоблока. Ця унікальна споруда, запроектована радянськими ученими і спеціалістами, устаткована необхідним обладнанням, діагностичною апаратурою і засобами контролю...»[3] 16 грудня 1986 року орган ЦК КПРС газета «Правда» вийшла з передовою «Подвиг Чорнобиля», в якій вистачало славослів'я на адресу «керівної і спрямовуючої» ролі Компартії і, звичайно ж, трудового ентузіазму виробничників, кинутих з усіх-усюд Союзу в жерло катастрофи. Однак у «Правді» — була не вся правда. Ні словом не було обмовлено, якою незмірно дорогою ціною життів і здоров'я, покладених на вівтар 4-го енергоблока, було сплачено оті «стислі строки», «надійний захист, що відповідає нормативам».

Ця навіть неуявна для усього світу ціна, сплачена за надійне укриття наслідків катастрофи, варта того, щоб сьогодні окремі політичні і економічні кола перестали розігрувати в своїх намірах «чорнобильську

карту», перестали і далі постійно таврувати трудовий колектив ЧАЕС, тисячі і тисячі ліквідаторів аварії і саму незалежну тепер Україну тавром катастрофічності, власне, лише заради вдоволення своїх політичних і економічних амбіцій, заради здобуття свого верховенства у використанні атомної енергетики, а з тим і упослідження наукового і технічного потенціалу незалежної держави. Ні, по суті оновлена, вдруге народжена, ЧАЕС жива і має право на те, щоб і далі ритмічно билося її енергетичне серце, бо підмурівки її ядерної безпеки скріплені унікальним розчином безкорисливої самопожертви тисяч і тисяч людей, незнаним у світі досвідом учених, інженерів, будівельників, ядерників—фізиків, медиків, робітників і техніків, — сконцентрованим в єдине ціле, — ім'я якому надійність енергосистеми. І коли те, за що плачено найдорожчою ціною людського досвіду та інженерної практики, кинути під ноги, переступити через нього, щоб нібито іти далі, воно не простить, а відгукнеться «чорнобильським дзвоном», якщо й не тепер, то завтра, через вік і через тисячоліття на будь-якому терені нашого спільного дому — Землі.

Одноразово відкривши вогонь, людство не перестає випікати на ньому свій хліб насущний, хоча й попіл пожеж супроводжує повсякчас людський історичний поступ. Так і атомна мирна енергетика — подарована природою людині, вона залишиться з нею, як джерело енергії, уже назавжди. У просторі і в часі. У цьому ж бо логіка і діалектика людського буття...

А втім залишимо ці гіркі розмірковування і повернемося до витоків другого народження ЧАЕС, його об'єкта «Укриття» — в травневі дні року 1986-го: до свідчень очевидців і ліквідаторів аварії. Непересічними в цьому зв'язку будуть спомини колишнього заступника міністра енергетики і електрифікації СРСР по атомній енергетиці (експлуатації) Г. Шашаріна, в липні 1986 року звільненого із займаної посади з накладенням партійного стягнення «за крупні недоліки в підборі кадрів для АЕС і помилки персоналу на Чорнобильській АЕС». Колишній заступник міністра і член однієї з численних груп по ліквідації аварії, Г. Шашарін зазначає, що «пропрацювання конструкції майбутнього укриття, саркофага почалося з найперших днів».[4] Однак проектно-кошторисна документація Проектного рішення по укриттю 4-го енергоблока була схвалена рішенням Урядової комісії від 28 серпня 1986 року за № 124.[5] Завдання на проект по укриттю і дезактивації енергоблока № 4 було дано Урядовою комісією, очолюваною тоді заступником Голови Ради Міністрів СРСР Б. Є. Щербиною, одному з найавторитетніших проектно-наукових інститутів — Всесоюзному науково-дослідному і проектному інституту енерготехнологій Міністерства середнього машинобудування СРСР (ВНДІПЕТ). Але і тому одному було не під силу справитися з обсягом і, головне, неординарністю і значимістю різнопланових інженерних і наукових проблем, які до того ж мали вирішуватися «з коліс», негайно.

В архіві об'єкта «Укриття» це засвідчує «Перелік субпідрядних, проектних, науково-дослідних і пошукових організацій», задіяних ВНДІЕТом до процесу укриття 4-го енергоблока і його дезактивації. Були залучені інститут «Агробудпроект» Мінсередмашу СРСР, «Промбуд НД проект», НІКІМТ того ж таки Мінсередмашу Союзу, інститут «Гідропроект» імені С. Я. Жука, ЦНДІ «Проектстальконструкція» при Держбуді СРСР, УкрНДІ «Проектстальконструкція» при Держбуді УРСР. Підписано перелік відповідальних за реалізацію проекту організацій і наукових установ заступником головного інженера проекту А. А. Бицьким.[6]

Однак «розгортання» наукових сил «на марші» відбулося паралельно з безпосередніми роботами по укриттю і дезактивації об'єкта.

2 травня зону відвідує член Політбюро ЦК КПРС, Голова Ради Міністрів СРСР М. І. Рижков. Його супроводжували перший секретар ЦК КПУ В. В. Щербицький, Голова Урядової комісії, заступник Голови Ради Міністрів СРСР Б. Є. Щербина, Голова Ради Міністрів України О. П. Ляшко, перший секретар Київського обкому КПУ Г. І. Ревенко. Не в добрий час вибралися на ЧАЕС «високі гості» — коли 1 травня викид з реактора нарешті стабілізувався, то якраз 2-го він почав зростати і до 5 травня сягнув 70 відсотків від початкового.[6]

Багато хто із спеціалістів сьогодні пояснює це непотрібною засипкою жерла реактора піском, доломітом, свинцем, борною кислотою та іншими матеріалами...

Так, першу «гамівну сорочку» на зруйнований реактор і його ядерні викиди почали «одягати» військові льотчики — зокрема вертольотчики ВПС Київського військового округу під командуванням генерал-майора М. Антошкіна. Як засвідчує одна з копій рішення Урядової комісії, уже 27 квітня 1986 року вертольотчики скинули в кратер реактора 65 тонн вантажу, зробивши 45 вертольотовильотів. Ось що пише про ці найперші вильоти заступник начальника головного виробничого управління Міненерго СРСР в широковідомому тепер читацькому загалу «Чорнобильському зошиті»: «Першим на «бомбування» вів вертоліт військовий льотчик 1-го класу полковник Нестеров. По прямій, зі швидкістю 140 кілометрів на годину йшли до 4-го блока. Орієнтир — зліва дві стоп'ятдесятиметрові труби АЕС. Зайшли над кратер ядерного реактора. Висота... сто десять метрів. На радіометрі 500 рентген за годину. Зависли над щілиною, утвореною напіврозвернутою шайбою верхнього біозахисту і шахтою. Щілина метрів з п'ять завширшки. Треба вцілити. Біозахист розпечений до кольору диска сонця. Відчинили двері. Знизу тягнуло жаром. Потужний потік радіоактивного газу по вихідній... Вертоліт не захищений знизу свинцем. До цього додумались пізніше, коли сотні тонн вантажу було вже скинуто... У наступні дні пілоти вже самі здогадалися класти під сидіння свинцеві листи і одягати респіратори...[8]

Протоколи засідань Урядової комісії засвідчують, що Щербина вимагав різко збільшити засипку жерла реактора.[9]

І день за днем збільшувалися обсяги сипучих матеріалів, що «проковтував» реактор і було йому все мало. Тоді Антошкін організував польоти вертольотів за стислим графіком, за принципом «каруселі». Вертольоти кружляли над розпеченим реактором з ранку до вечора. І коли генерал доповідав 1 травня про «підсумки роботи за день, то всупереч традиції члени Урядової комісії аплодували героям. Серед кращих авіаторів відзначено Пузіна, Нестерова, Серебрякова, Кушніна, Касьяненка, Благодатного, Білогана, Яковлєва, Волкузова, Юрко».[10]

Як би не сперечалися сьогодні спеціалісти про доцільність засипання ядерного кратера сипучими матеріалами, факт залишається фактом: 30 квітня — 1 травня радіоактивні викиди з реактора стабілізувалися— «гамівна сорочка», «зіткана» з піску, доломіту, глини і свинцю, свою справу зробила. Тому блокування викидів реактора в атмосферу закономірно слід вважати одним з перших етапів процесу «Укриття 4-го енергоблока». Однак в перші ж дні травня в членів Урядової комісії виникли небезпідставні побоювання, що нижній ярус будівельних конструкцій не витримає температурних навантажень від розпеченого апарату і додаткового тиску від насипаних вертольотами 5-ти тисяч тонн матеріалів. Ось міркування з цього приводу колишнього генерального директора ВО «Комбінат» Є. І. Ігнатенка.[11] «Ніхто не міг знати точно: скільки залишилося ядерного палива в реакторі. Та всі висловлювали побоювання, що, провалившись вниз, воно (паливо) призвело б до радіоактивного забруднення грунтових вод. Ось тоді й виникла необхід-

ність спорудження так званої подушки — великого залізобетонного монолітy, котрий, на випадок руху палива вниз, перепинив би йому шлях.

Ця «подушка» повинна була стати не лише ніби фундаментом підреакторної зони, але й холодильником, бо всередині її передбачалося розмістити труби для подачі води з метою охолодження простору під реактором. Тут же розміщали й різного призначення вимірювальну апаратуру...

Хоча сьогодні спорудження бетонної плити-теплообмінника деякі спеціалісти й розглядають як надмірну перестороrу, але в той час небезпека, яку вона повинна була попередити, вважалася цілком реальною.

З травня для спорудження «подушки» прибула перша група гірників — почався ще один з підготовчих етапів спорудження «Саркофага».

Про той період ліквідації наслідків аварії, приборкання викидів і радіаційного випромінювання з РЦ-4 писало чимало засобів масової інформації. Газета «Правда» в кореспонденції «Сувеніри з-під реактора», в ті дні повідомляла, що штаб оперативної групи Міністерства вугільної промисловості СРСР очолив міністр вугільної промисловості України М. Сургай.

Колектив шахтарів-прохідників в кількості 388 чоловік, з яких 154 гірники були з Московського вугільного басейну і 234 — з Донбасу, мав передусім, перш ніж вийти під землею до основи реактора, пробити штольню під фундаментом 4-го енергоблока діаметром 1,8 метра і 135-метровий тунель, по якому провести комунікації і залізничні рейки. З-під плити реактора було вибрано грунт, укладена арматура для подальшого бетонування. Найперші, найважчі, найнебезпечніші метри пройшла тоді наскрізна комплексна бригада М. Швеця.[12]

Пригадує колишній заступник начальника штабу, керівник «Укршахтобуду» Р. Тюркян: «Роботи велися цілодобово. Зодягнені в білі шапочки і костюми, шахтарі під'їжджали до котлована на бронетранспортерах. Кріплення штольні забезпечувалося спеціальною залізобетонною сорочкою із тюбінгів. Вийняту породу вручну відвозили до котлована, а там бульдозером і екскаватором, зверху захищених свинцем, відгортали піщаник...

Зміни тривали по 3—4 години під суворим дозиметричним контролем. Слідом за шахтарями пішла бригада бетонників Г. Пупова, що прибула з будівництва Рогунської ГРЕС...

До початку спорудження власне об'єкта «Укриття», керівництвом реалізації проекту, яке було покладено на заступника міністра середнього машинобудування СРСР А. Н. Усанова, передбачалось здійснити ще один, по суті, найнебезпечніший і найскладніший вид підготовчого процесу — дезактивацію найбільш забрудненої в радіаційному плані покрівлі 3-го блока. Це ж бо на неї впали осколки ядерного палива, уламки конструкцій, радіоактивна пилюка, шматки графітової кладки. Саме тут «жив» той високий радіаційний фон, що не дозволяв почати заключний етап захоронення 4-го енергоблока і його зруйнованого реактора.

Ось «Технічне вирішення по дезактивації покрівлі зон «Н», блока № 3 ЧАЕС»

Мета і завдання роботи

— Проведення II-го етапу дезактивації за рахунок:

1. Видалення механічним способом залишків руберойдно-бітумного покриття з тими, що є на його поверхні і в середині, залишками високоактивних викидів у вигляді шматків, елементів, вкраплень тощо;

2. Нанесення на очищену покрівлю ізолюючого силікатно-алюмофосфатного покриття.

Засоби технічного оснащення робіт (ЗТО):

— шахтні скрепери, лебідка (ДГІ, КГІ);
— робото-технічні прилади ЗТР (ВНІІ-трансмаш), мобот (МВТУ);
— маніпулятор-навантажувач «Фарестері» і захват-навантажувач;
— кран «Демаг» (УБ-605);
— маніпулятор МГ-3 (ПРП Белатоменерго ремонт);
— телскамери (ПТУ);
— освітлювальні прилади;
— контейнери для збирання відходів.

Допоміжні засоби технічного забезпечення:

— пилососи, монтовані на СТР і ТРН («Комплекс»);
— засоби для виготовлення і подачі ізолюючого покриття (ІХПАНУРСР) ВНПАЕС, СП «Комплекс»;
— засоби для транспортування контейнерів з відходами до могильника (МОСРСР).

Практичне здійснення робіт провадиться згідно з технічним регламентом, розробленим ВНДІ АЕС, науковим центром МОСРСР, ІАЕ імені Курчатова, ІХПАНУРСР, погодженим з усіма зацікавленими організаціями і затвердженим головним інженером ВО «Комбінат» і начальником ОГ ЦО.

Захоронення відходів провадити в могильнику «Підлісний». При завантаженні в могильник необхідно контейнери з потужністю дози 50 р/г розміщувати по його центру і в міру заповнення провадити пошарове омонолічування цементним розчином». Підписаний документ від ВНДІАЕС Єліним В. А., від ОГІАЕ імені Курчатова Усатим В. Ф., від в/ч 19772 Мелечихіним, від Академії наук України Моревим А. В.[13]

Цей документ свідчить, наскільки масштабною і унікальною була виробнича операція, до того ж вона мала бути проведена практично лише механізмами з дистанційним управлінням, з мінімальним залученням до неї людей, внаслідок високого радіаційного забруднення. Треба сказати, що радіаційний стан на дахах 3-го блока і суміжного з ним розвалу 4-го вивчався ще й до цього різноманітними способами: з повітря, з допомогою робототехнічних засобів. Але на одну з найбільш складних ділянок даху Урядова комісія вирішила послати людину. Вибір, як свідчить протокол її засідання, упав на підполковника медичної служби з Ленінграда А. Салєєва. Враховувались його знання, міцне фізичне здоров'я, психологічна готовність виконати завдання. «Розвідника» готували в «дорогу» передусім медики і фізики. Його буквально закували в броню, обвішали численними приладами, які зафіксували б найбільш небезпечні ділянки. Це дозволяло потім точно розраховувати дії тих, хто піде слідом.

Організацією робіт по очищенню дахів від радіоактивного забруднення займався заступник головного інженера по ліквідації наслідків аварії Ю. Самойленко. Ось його спогади про ті тривожні дні: «Сам я прибув в Чорнобиль 29 травня. Коли мені доручили очистити дах, то найперше, що зробив, це створив штаб, до якого увійшли не лише працівники станції, але й військові. Працювали на даху в основному військовослужбовці. Їх робоча зміна тривала від 20 секунд до однієї хвилини. Люди лише встигали вийти з забетонованого бункера, добігти до радіоактивного уламка, скинути його вниз і знову ж бігом повернутися в укриття. Ні один з військовослужбовців не посилався на дах за наказом — лише добровольці».

Їх ще називали «фантоми» і головним завданням для них стало звільнити 1500 квадратних метрів покрівлі від крупних уламів. На відкритих ділянках покрівлі тільки й можливим було застосувати робототехніку, та й та не витримувала — ламалася, радіація псувала електроніку, виводила з ладу, здавалося б, найдосконаліші механічні пристосування.

Але «фантоми» В. Голубов, М. Тараканов, Н. Єрохін, Н. Саєнко, А. Сущенко і десятки, десятки інших зробили необхідну і вкрай небезпечну для здоров'я справу безвідмовно. Справді людська воля виявилася міцнішою від криці, броні, електроніки...

Так, основне навантаження в чорнобильській ситуації лягло на частини і підрозділи хімічних військ генерал-полковника В. Пікалова, особовий склад з сотень і тисяч рядових, сержантів і офіцерів, воїнів запасу.

На заключному етапі ліквідації аварії на ЧАЕС, в період, коли споруджувався об'єкт «Укриття», директором ЧАЕС було призначено Е. Н. Поздишева. Ось що він пригадує про ті дні. «Впадала в очі незвичайність обстановки. З колективу понад 6 тисяч чоловік в зоні контролю залишилося лише 1300. Після евакуації вони зосередилися в основному в Іловниці. Решта роз'їхалася. Керівники з різних причин були відсутні. На «господарстві», як прийнято говорити, залишався секретар парткому ЧАЕС С. К. Парашин.[14] Він і вирішував усі поточні питання».

Робочі документи реалізації проектного завдання «Укриття» засвідчують, що однією з найбільш складних проблем при будівництві «Укриття» було створення надміцної, непроникної для радіації стіни поміж 3 і 4-м зруйнованими нергоблоками. Це повинна була бути суцільна перегородка, яка складалася б з покритих у визначених місцях свинцем металевих секцій, заповнених бетоном.

Будівництво стіни і самого «Укриття» було покладено на управління будівництвом № 605. В архіві об'єкта «Укриття» зберігається «Перелік субпідрядних будівельно-монтажних організацій Управління будівництвом № 605 Міністерства середнього машинобудування СРСР. Ними були спеціалізовані МБУ-10, МБУ-5, МБУ-109, МБУ-12, СМБУ-80, МБУ-45, МБУ-16 — одне слово, монтажно-будівельні, спеціалізовані монтажно-будівельні, крупні будівельні об'єднання. Керував цією армадою будівничих Геннадій Дмитрович Липов, головним інженером був Л. Л. Бочаров.[15]

При всьому цьому цей величезний обсяг найскладніших будівельних і монтажних робіт намагалися вести з мінімальною присутністю в «радіаційнобрудних» місцях людини. Укрупнені конструкції виготовлялися на безпечних майданчиках і установлювалися на місця за допомогою механізмів з дистанційним керуванням.

Згадує керівник одного з будівельних колективів управління будівництва № 605 І. Дудоров:

— Найефективнішими при монтажі були спеціальні потужні крани на гусеничній ході — кранівники-оператори за допомогою телекамер керували ними з кабін, захищених свинцевими листами. Цими кранами ми могли монтувати конструкції до 40 м³. А ось, наприклад, сталева рама для основи даху «Укриття» важила 165 тонн. І вся ця сталева громада піднімалася одночасно. Та й покласти її треба було з ювелірною точністю. То була, без перебільшення, історична подія в історії світового будівництва. Для подачі рідкого бетону в опалубку використовували керовані на відстані бетононасоси. Їх «хоботи» витягувалися до відміток на 60, 65 і навіть більше метрів.

Роботи не зупинялися і вночі. Для освітлення нашого гігантського будівельного плацдарму використали аеростат, на якому було змонтовано потужні ліхтарі...».

І все ж таки записи робочих планірок підрозділів будуправління № 605 засвідчують, що в окремі дні будови на горішню частину об'єкта піднімалися спеціалісти.

Піднімалися в своєрідному батискафі — кабіні, обшитій зусібіч свинцем. Людина забиралася всередину, кран чіпляв кабіну і піднімав на гору. Усіх, хто «літав» таким чином на вершину стіни, на будові називали космонавтами, присвоюючи їм відповідні номери. Чорнобильських «космонатів», можливо, було менше, ніж справжніх, але роботу вони здійснили не менш відповідальну, ніж на орбіті. Правда, без зірок Героїв.

Темпи були ударні. Якщо перший кубометр бетону в першу «сходинку» каскаду (таке інженерне ім'я стіни з боку реактора) було покладено в другій половині червня, то наприкінці жовтня «вливалися» бетонні розчини в останню сходинку.

Бетону було використано дуже багато — 300 тис. кубічних метрів, понад 6 тисяч тонн — металевих конструкцій. У районі Чорнобиля було змонтовано три бетонні заводи, пісок, щебінь і гравій для них підвозили баржами через Чорнобильський річковий порт.

До того ж, бетон постачали на цю гігантську новобудову не «прямим ходом», а через спеціальний бункер, звідки його вже забирали безпосередньо «чаесівські» вантажівки-міксери. Так попереджували «розкид» радіоактивного забруднення.

На цій будові всього було багато — бетону, ризику, справжнього героїзму і справжньої «штурмівщини», справжнього творчого пошуку і кар'єристської «сіросте», злетів людських устремлінь і злетів номенклатурної корисливості. Але 12-метрові «сходинки» росли, піднімались, а з ними піднімалась і людська впевненість, що «саркофаг» таки навіки сховає «ядерного дракона», замурованого в надміцні сітни «Укриття».

Наприкінці жовтня воно щільно запечатало те, що було РЦ-4, реакторним цехом 4-го енергоблока...

Залишалось прийняти «Укриття» державною комісією і взяти його на технічне обслуговування.

З цих документів в історії «Укриття» ми і починали свою розповідь про найбільш трагічні і найбільш героїчні дні і ночі в історії ЧАЕС.

Післямова

Минуло майже десятиріччя, як стихла, вгамувалась надлюдська напруга, що панувала отут впродовж надто довгих і надто тривожних восьми місяців року 1986-го... Та не вгамувався і не вщух наш біль за тими, хто щез в палаючому ядерному вогні роз'ятреного реактора. Про них пам'ятають і будуть пам'ятати ті, хто сьогодні заступає на атомну мирну вахту, хто ліквідовував аварію, хто організовував титанічний труд і подвиг людський заради життя людського ж і заради нового життя Чорнобильської атомної. Сьогодні її серце б'ється ритмічно, без перебоїв. Та не вщухають пристрасті, схрещення думок і оцінок, позицій і висновків довкола вже зарубцьованих ран АЕС. Одні кажуть, що «пораненний» має бути відправлений в довічний запас, інші — що мирний атом ЧАЕС ще здатний служити Україні, забезпечити надійний захист її енергетичних плацдармів, а отже, її індустріальної честі і економічної незалежності. Суперечливих, протилежних думок вистачає, бо

саме від «чорнобильського порога» пішли у світ не лише нові герої, учені, конструктори, організатори виробництва, але й ті, хто сповна використав мужність і біль Чорнобиля для власної популярності чи кар'єри, знаходячись від нього на відстані. Таких теж вистачає, як вистачає у Чорнобильської АЕС і претендентів на вершительство її долі.

...А їй своє робити—продовжувати свою небуденну історію в завтрашньому дні України, зігрівати і наснажувати її життєдайною енергією.

Джерела та література.

1. Див. Архів об'єкта «Укриття» ЧАЕС — Доповнення до Акту Державної комісії по прийому на технічне обслуговування законсервованого енергоблока № 4.
2. Там же.
3. «Известия» ЦК КПСС. — 1986. — № 12.
4. «Звезда полынь...» // Новый мир. 1991. № 9.
5. Архів об'єкта «Укриття» ЧАЕС.
6. Архів ВО ЧАЕС.
7. Там же.
8. Див. «Чорнобыльская тетрадь» // Новый мир, 1989. № 6.
9. Архів ВО ЧАЕС.
10. Там же.
11. Чорнобиль: уроки і події. Під загальною редакцією Є. І. Ігнатенка, М., 1989 р.
12. Див. «Правда». — 1986. — 27 червня.
13. Архів об'єкта «Укриття» ВО ЧАЕС.
14. Прим. автора. Нинішній директор ЧАЕС.
15. Див. Архів об'єкта «Укриття» ВО ЧАЕС.

ЩОДЕННИК ІНЖЕНЕРА

Незабаром — чергова річниця аварії, глобальної катастрофи, забути яку людство зможе не скоро. Минуло 9 років. Ядерна енергетика всього світу пройшла сувору перевірку за чорнобильськими критеріями. У нашій країні особливо. Від принципу «план за будь-яку ціну» ми перейшли до принципу «надійність — насамперед». Ідуть роки і, здавалося б, навіщо чіпати старі рани? Що можна додати до вже написаного? Але, щоб не притлумлювалося почуття відповідальності у людей, що стоять біля пультів ядерних процесів, про цю рану треба нагадувати. Надто вже велика ціна благодушності і забуття.

Пропоную вперше для опублікування витяги зі свого щоденника, який я вів, починаючи від 4 травня 1986 року. У ньому ви побачите здивування і гіркоту, страх перед скоєним на Чорнобильській АЕС. Перечитуючи його зараз, я бачу, як багато пройшло повз мій погляд. І все ж мої замальовки — лиш мізерно мала суб'єктивна деталь загальної картини. Наслідки і масштаби трагедії ще не були відомі.

Роберт СТУРОВ,
інженер ЧАЕС із 1977 року.

● ● ●

4 травня 1986 р. Село Іловниця, наметовий табір «Казковий»
Штаб ліквідації аварії на ЧАЕС.

11-а година. Тільки що поїхали в резервний табір друзі Є. Баранкевич, А. Варицький та інші. Від цеху тут зосталася група чергових по змінах і декілька ремонтників. Резервний табір обладнаний у селищі Тетереві. Через два тижні ми маємо помінятися місцями. Штаб знаходиться тут, у тому числі і В. Брюханов, Н. Фомін та інші офіційні особи. Вранці о 8.45 нас зібрав начальник цеху і зробив деякі повідомлення. Обстановка на четвертому блоці така. Зростання температури в зоні реактора за непрямими вимірами і за оцінками спеціалістів вийшло на пологу ділянку в районі двох тисяч градусів за Цельсієм. Очікується поступове прогорання опорних елементів конструкції і можливий незабаром новий вибух, якщо розжарена маса реактора провалиться в розташований нижче басейн-барбатер, наповнений водою. Даних про кількість води в басейні немає. Нижче басейну на відмітці 5 метрів є бокси, які залиті водою. Для попередження вибуху треба випорожнити басейн-барбатер у ці бокси, попередньо відкачавши з них воду. Вода у барбатері має активність порядку 1 кюрі на літр. Викликані фахівці із Мосметро для проробки варіанту проходження тунелю до стіни барбатера.

Державна комісія вперто шукає причину катастрофи, але жодна версія не підтверджується документально. Останнє, що видрукували чергові телетайпи: АЗ-5.* За даними очевидців, СІУБ** крикнув СІУРу***: —Дави АЗ-5». Обоє вони у Москві в клініці, оскільки отримали великі дози, і відповіді на ті питання, які цікавлять комісію, прийшли від них тільки сьогодні.

Треба описати, поки не забув, події в хронологічному порядку приблизно з того моменту, коли в місті стало відомо, що на станції сталася серйозна аварія.

---

*АЗ — аварійний захист.
**СІУБ — старший інженер управління блоком.
***СІУР — старший інженер управління реактором.

Отже, я пам'ятаю те питання, що так мене хвилювало: чи вцілів реактор? Тепер я розумію, що у таких випадках треба координувати свої дії, виходячи з найгіршого... А в місті ішло нормальне життя. Скрізь 26 квітня гуляли люди, возили коляски з немовлятами, у піску гралися малята, на дачах загоряли люди. У будинках мили вікна. Ішли заняття в школах. А в цей час за три кілометри від них лежав у руїнах потужний реактор, де на відкритому повітрі ішла ядерна реакція. Загальна безпечність діяла заразливо. Тому сприяла і ласкава весняна погода. Не хотілося вірити в гірше.

Будинок, у якому ми ще тиждень тому жили, був на околиці міста Прип'яті і од прямого бачення четвертого блока його закривало ще одне житлове приміщення. Я вирішив вилізти на дах і подивитися, чи не видно якихось руйнувань. Люк на дев'ятому поверсі був відчинений, і я легко опинився на даху, де бігало кілька хлопчаків. Але даремно вдивлявся я в знайомі контури станції: різь в очах і викликані нею сльози не давали можливості розгледіти деталі. Було видно тільки рідкий дим і серед нього відблиски полум'я. Прогнавши хлопчаків з даху, я закрутив дротом люк, так і не збагнувши масштабів того, що сталося.

Місцеве радіо у мене вдома, як і в багатьох у місті, було відімкнене і демонтоване через непривабливість розеток, які чомусь були розташовані на місцях, які відразу кидалися в очі. Але зараз було не до естетики. Я терміново під'єднався до дротів. У суботу ми вже слухали радіопередачі, сподіваючись на інформацію, яка прояснила б обстановку. Але перше повідомлення вийшло в ефір тільки о 12 годині 30 хвилин у неділю, 27 квітня. Жіночий голос повідомив:

«До уваги мешканців міста Прип'яті! У зв'язку з аварією на Чорнобильській атомній електростанції і в інтересах турботи про здоров'я громадян, у першу чергу дітей, оголошується тимчасова евакуація в розташовані поблизу населені пункти Київської області. Із собою взяти тільки найнеобхідніші предмети і добовий запас харчів. Автобуси будуть подані до під'їздів будинків о 14.00». Ось тут серця здригнулися, мабуть, уже у всіх. Надзвичайних заходів з доброго дива не вживають.

Я сказав дружині: «Значить все-таки реактор, а це надовго. Забирай найцінніше: документи, скрипку, гроші. Не повернемося, може, і через рік. Якщо реактор, то це важкі елементи розпаду, які живуть десятиліттями».

З мого вікна було видно міст, по якому спускалася до міста довга вервечка автобусів і лаштувалася вряд біля узбіччя. Певна річ, хотілося б поїхати на своїй машині: все-таки власна маленька хата. Вибіг на вулицю, аби довідатись, чи випускатимуть на власному транспорті. Кругом ходили патрулі із співробітників міліції та військ МВС. Запитавши у двох чи трьох і почувши категоричне «ні», повернувся до свого будинку. Біля нього побачив поважного підполковника. Задавши йому те саме питання і одержавши негативну відповідь, усе-таки перепитав: «Це остаточне рішення?» — «Так!». З цим і повернувся додому.

Поки дружина упаковувала валізи, я почав заклеювати газетою щілини у балконних дверях на кухні, щоб радіоактивна пилюка під час нашої відсутності менше проникала до квартири. У цей час на порозі з'явився начальник лабораторії, у якій я працював, і оголосив, що я повинен зостатися. Жінка почала благати, аби я провів родину, а повернувся потім. Він погодився і пішов шукати і попереджати інших працівників. Я встиг побачити, що в списку були старші майстри, майстри, СДІВТи і ДЕСи.

У цей час по радіо оголосили про дозвіл евакуюватися особистим транспортом. Що ж, це вже краще. Ми з дружиною прикинули, що треба заїхати за моєю двоюрідною сестрою, у якої троє дітей, і за донькою

дружининої сестри, котра вчилася в Києві, а до Прип'яті приїхала на вихідні дні. Побіг до них...

Моя сестра з дітьми і чоловіком уже сиділи в автобусі. Серед пасажирів не було ніякої паніки — хіба що легке збудження. Не було й великих пакунків, чемоданів. Дехто навіть усміхався. Діти взагалі щиро раділи майбутній мандрівці, зустрічі з невідомими місцями. Сестрин чоловік сходив додому за велосипедом, і я поїхав у гараж.

Біля багатьох під'їздів стояли гурти людей. Чувся і сміх, і — хоча й рідше — плач. Якісь хлопці з дівчатами на проспекті Леніна поставили біля лавки ящик з пивом, яке пили прямо з пляшок. Одна з дівчат, обіймаючи хлопця, щось говорила йому крізь сльози. Ці розслаблені пози і сльози — хай навіть трохи п'яні — справляли гнітюче враження: надто молодими були ці хлопці і дівчата. Вони, здається, розуміли, що можуть не побачитися більше ніколи. А вони ж росли, вчилися, кохали одне одного у цьому прекрасному місті — їхньому домі.

У кінці алеї я побачив майстра СУЗ* четвертого блока і поспішив запитати те, що хвилювало всіх: «Чи цілий реактор?». Його відповідь містила слова, які передавати на письмі не прийнято: «Реактору... Кранти. Ех...» — і, махнувши безнадійно рукою, наче побитий, пішов далі. Так я одержав перше більш-менш вірогідне повідомлення про суть аварії. І відразу щось змінилося для мене у цьому світі. Стало очевидним, що усе не дуже і дуже серйозно.

На перехрестях з'явилися регулювальники. Із міста виїздили перші автобуси. Я продирався своїм легковичком назустріч потокові, який, злившись із живих людських ланцюжків, що народжувалися між будинками, кварталами, на вулицях, рухався в напрямку Поліської траси.

Під'їхавши знову до будинку, в якому мешкала дружинина сестра, я побачив майже заповнене людьми подвір'я і знову звернув увагу на повний спокій як серед цивільних, так і серед міліції. По сходах назустріч мені спускався п'яний парубійко в розхристаній сорочці. Його «водило». Дивно було бачити таке серед безлічі міліції у рік чи не піку спущеного згори «тверезого способу життя». Правоохоронці «не помічали» порушника, наче його оточувала невидима сторонньому оку стіна. У мене мимоволі виникла асоціація з бурхливою повінню чи страшною лісовою пожежею, коли поряд біжать вовк і заєць...

У нашому районі уже було порожньо. Ми взяли валізу з продуктами і чемодан, перевірили, чи вимкнені електроприлади, присіли на дорогу — і швидко вийшли. Усі сіли в машину, я повернув ключ запалювання...

Біля круга регулювальник показав праворуч — в'їзд на міст було заборонено. Згодом я довідався, що викид при вибухові реактора спрямувався на ВРП*і в бік села Чистогалівки, тобто впоперек дороги на Чорнобиль. Вікна в автомашині (я наполіг) зачинили. Було жарко, скло запітніло. Біля хлібозаводу довелося довго стояти, пропускаючи транспорт з боку вулиці Курчатова. Повз нас ішла довга колона автобусів. Вантажівка тягла на буксирі «Жигулі» без переднього колеса. Трос був прив'язаний до старого диска, і «Жигулі», спираючись на нього передньою підвіскою, тяглися в буквальному розумінні цього слова. Такого в мирний час бачити не доводилося...

Перед переїздом на узбіччі стояв знайомий і сумно споглядав потік автомашин і автобусів, що проїздили повз нього. Я пригальмував: «У чім справа?» — «Акумулятор не тягне. Не можу стареньку запустити. Смикни, якщо можеш!».

---

*СУЗ — система управління захисту.
*ВРП — відкритий розподільчий пристрій.

Я з'їхав на узбіччя, прив'язав трос і ледве втиснувся в колону. «Москвич» завівся. Шофер з радощів гальмонув. Почувся скрегіт — і в мене відірвався бампер. Вибіг і якось його прилаштував. «Нічого, якось приваримо разом», — крикнув мені знайомий і ми кинулися до своїх машин. Потік із різних видів транспорту був нескінченним. Він розтягнувся на кілька кілометрів. Всмоктані ним, ми часто спинялися, самі не розуміючи чому. А рухалися на Поліське.

Назустріч нам за узбіччям, підіймаючи хмари піску і пилу, ішли військові всюдиходи. Піт струмував по наших обличчях: через лобове скло нас обпалювало сонце. Але вікна ми розчинили лише через кілька кілометрів.

Перед Поліським колона усе частіше зупинялася. Частина автобусів звертала на сільські дороги. На перехрестях стояли машини державтоінспекції, які регулювали потоки. Здається, усе це море техніки із тисяч автобусів, військових вантажівок, приватних легковиків, прийшло на землю із якогось фантастичного сновидіння. Мешканці сіл, що стояли біля парканів, проводжали нас мовчазними поглядами.

Дивні почуття володіли мною. Мені було і соромно за те, що, приїхавши на землю цих людей, ми побудували страховисько, яке потім випустили на волю, і водночас... Так-так, адже не кожен мав владу над чудовиськом. І про те, що мали її ми, ніхто не здогадувався. Тепер усі бачать справжніх господарів, про яких раніше ніхто не знав.

А люди дивилися на цю втечу, і в їхніх поглядах відчувалися і жаль, і здивування, і повага. Хоча, може, мені це здавалося.

У деяких селах уже траплялися таблички з покажчиками: «Евакопункт». Сам їхній вигляд мимоволі приводив до відчуття чогось подібного до військової обстановки. Ми були однією ногою в мирі, а іншою — в ядерній війні.

За Іванковим колону, що значно «розрідилася», повернули на Бородянку. Ми довго їхали розбитою бруківкою, кружляли передмістями і, нарешті, в районі Буди в'їхали до Києва. Він, як завжди, був прекрасним. Молода зелень, чисті вечірні вулиці. Але тривога в серці не дозволяла милуватися столицею так, як раніше, — безоглядно і з насолодою. Погляд мимоволі тягнувся у небо — загрозливе небо Чорнобиля. Якщо, не доведи Господи, людям випаде колись пережити атомну війну, вони лютою ненавистю ненавидітимуть небо.

СЬОГОДНІ 6 ТРАВНЯ 1986 року.

Учора видали бланки обліку працівників цеху. Де знаходиться людина, чи брала участь у ліквідації аварії, де родина — живе у родичів, знайомих, незнайомих людей? Вік дітей. Партійність. Мені доручили заповнити анкети на всіх 500 чоловік із нашого цеху. Учора і сьогодні до 18.00 займався цим. Намагався бути точним і справедливим. Особливо з приводу участі. Що не кажи, а обстановка тут дуже тривожна.

Реактор начебто застабілізувався на двох тисячах градусів, але тих, хто на вахті, пригнічує думка: раптом провалиться в барбатер з водою і тоді...

Ми сидимо далеко — кілометрів за тридцять, але у нас свої печалі. У мене, наприклад, лейкоцити у першому аналізі упали до 3,9, у другому — до 4,9 при нормі 4—9. Не знаю, наскільки це небезпечно, але приємного мало. Є аналізи і 2,2. Сам бачив, коли шукав свої. Учора здавали аналізи ПТЕМівці.* Вони завантажували вертольоти піском і

* Працівники тресту «Південтеплоенергомонтаж».

свинцем. Од вертольотів дуже сильне випромінювання. Із п'ятьох у одного аналізи погані.

Учора ж завершила роботу комісія з розслідування. Зроблено попередній висновок — винен персонал. Але персонал виявляє масовий героїзм. Якщо обставини вказують на можливість розвитку аварії і треба відімкнути небезпечне обладнання, на завдання ідуть без попередньої розвідки через потужні поля в сотні рентгенів.

СЬОГОДНІ 7 ТРАВНЯ 1986 року.

Учора ввечері дивилися по телевізору прес-конференцію Б. Є. Щербини**. В основному усім сподобалося. Оголошені дози приблизно відповідають дійсності. А взагалі потужність дози в різних точках місцевості різниться на порядок і вище, хоча оголошено 15 мілірентгенів на годину у тридцятикілометровій зоні. На території «Казкового» радіоактивність поступово падає, сьогодні вона становила 5 мілірентгенів на годину. Оголошено про те, що в Прип'яті максимальний рівень радіації був 27 квітня.

Персонал на станцію і в місто доставляється на БРРМ — бойовій розвідувально-радіаційній машині. Індикатор на ній показує велику дозу на мосту. Сьогодні вранці на оперативці начальник цеху оголосив, що по території станції прокладені струби для відкачування води з барбатера в басейн шламу.

СЬОГОДНІ 8 ТРАВНЯ 1986 року.

Вранці група на чолі з Антонченком відправилася на дезактивацію АПК — 1*. Аж до 20-ї години мили перший і другий поверхи. На першому переодягалися солдати. Офіцер, відправляючи їх на дезактивацію території, говорив, що радіація складає один рентген на годину.

Мене призначили черговим по зв'язку у штабі. Працівник ЦК комсомолу диктував звідси у Київ телефонограму про стан справ. Медик вимагав у Москви п'ять тисяч разових шприців і прохав «прибрати» зайвих начальників. У Кривій горі зосталася одна бабуся — повідомили в район. Начальник управління «Спецодяг» підтвердив відвантаження п'ятисот тисяч комплектів, зателефонував у Ленінград і довідався, що дружина і донька у Військово-медичній академії...

На дошці оголошень біля штабу висить перелік станцій, куди можна виїхати з родиною і одержати кімнату і тимчасову роботу.

Сьогодні о 4-ій ранку три працівники відчинили засувку барбатера. З'явився наказ: «...за самовідданість і наполегливість... подяка... 100 карбованців премії».

На ранковій оперативці запропонована вельми розлога анкета, де описується поведінка працівника від моменту аварії і оцінюється його дозове навантаження.

9 ТРАВНЯ 1986 року.

Вранці о 9.00 на піонерському вогнищі відбувся мітинг. Промовляли С. Парашин, хтось із ветеранів і В. Брюханов. Гості із Києва дали маленький концерт. Виступили В. Талашко, якийсь штукар із циркового училища і ще один артист кіно. Талашко жартував, що коли він їхав до нас, дівчата в автобусі його вже не хвилювали. Жарт зустріли з розумінням. За обідом випили по склянці, увечері повторили — за Перемогу.

**Борис Євдокимович Щербина — на той час заступник Голови Ради Міністрів СРСР, голова урядової комісії з ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС.

*Адміністративно-побутовий корпус № 1.

10 ТРАВНЯ 1986 року.

День народження дружини. Вранці здав кров на аналіз. Діймали сильний кашель та біль у трахеях. Професор видав таблетки від кашлю. Аналіз показав лейкоцити — 6,6. Стало веселіше.

Розвал реактора підгрібається танковими бульдозерами. Доставили японський бульдозер з дистанційним управлінням. Максимальна дистанція — 100 метрів.

Ходять чутки про очікувану компенсацію за хатнє майно в розмірі не більше 10 тисяч карбованців і про разову допомогу по 500 карбованців на кожного члена сім'ї. Брюханов підготував проект наказу про залучення на військову службу осіб, що ухиляються від дозових навантажень....

ПРИДЕСНЯНСЬКА КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

ДО ДЖЕРЕЛ ДУХОВНОСТІ

Нашому товаришу краєзнавцю, заслуженому учителю України з Березни Менського району Борису Семеновичу Драпкіну при допомозі місцевих спонсорів удалось видати другу книжку з досвіду організації краєзнавчої роботи в Березнянській середній школі.

Перша називалась «По следам героев войны», видана в дружній Башкирії. Вона розповідала про пошук воїнів 16 гвардійської Чернігівської кавалерійської дивізії, яка звільняла наш край від фашистів. Друга — «До чистих джерел духовності» (Чернігів, 1994 р.).

Ця книжка розповідає про багаторічну діяльність самого автора— керівника краєзнавчих шкільних об'єднань: «Юні слідопити», «Придеснянські орлята» і «Перша Березнянська сотня юних козаків».

Мова йде про творчу пошукову роботу, її методику, процес її організації, поетапні результати і кінцеві наслідки духовного зростання і збагачення учнів.

У названій книжці виділяються розділи: «Кобзарськими стежками», «Вивчаємо спадщину славетного земляка Григорія Верьовки», «Павло Тичина в Уфі», деякі нововведення в зв'язку з курсом «Історії України в 5 класі». Автор також популярно пише про події на Чернігівщині в період Великої Вітчизняної війни. І все це на документах, місцевих матеріалах і власних наукових дослідженнях з залученням учнів.

Читач довідається багато про що. Професор І. К. Матюша у передмові пише: «В цілому книга читається з інтерссом. Вона насичена цінним і багатим фактичним матеріалом, який може бути успішно використаний іншими школами нашої області. Актуальність змісту книги не викликає сумнівів».

Цікавим є відгук Олеся Гончара про працю Б. С. Драпкіна, який описав пошук Л. Юткевича — студентського друга письменника, доцента з Казані.

О. Гончар відзначає в листі, що книжка «не лише цікава, але й дуже потрібна, бо йдеться в ній про підвищення духовності наших людей. Зараз це, я гадаю, найважливіше, бо від цього залежить усе інше». Він підкреслив, що висока духовність «здобувається тільки конкретними і добрими справами».

Саме так працює Б. С. Драпкін. Досить сказати, що з його ініціативи в Березні були створені кімната бойової слави, історико-краєзнавчий музей і музей Григорія Верьовки. Все на добро людям.

Автор книжки не соромиться говорити про необхідність військово-патріотичного виховання, поваги до інших народів. Виступає за правдиве висвітлення історії.

Краєзнавець націлює на більш серйозне і систематичне запровадження краєзнавства і народознавства в навчально-виховний процес освіти і просвіту.

Книжка Б. С. Драпкіна стане корисним посібником для вчителів, любителів-краєзнавців — всієї культурної громадськості.

Дмитро КАЛІБАБА.

СИЛУЕТИ 1937-го

Нещодавно побачила світ повість «1937 рік», написана В. П. Манойленком і видана редакційно-видавничим відділом комітету у справах преси та інформації.

Книжка написана емоційно, та головне, що вона об'єктивна, правдива, бо Володимир Павлович свідок тих подій. Справді, 1937 рік був страшним роком. Він став чорною плямою в історії нашої країни, адже мільйони кращих синів і дочок були безвинно репресовані, піддані тортурам і розстріляні або заслані в далекі табори півночі та Сибіру, звідки мало хто з них повернувся. У тюрми тоді відправляли робітників, селян, службовців, військових. Заарештовували й старих більшовиків — учасників революції та громадянської війни. Потім, на XX з'їзді партії, М. С. Хрущов скаже, що Сталін опустив меч на партію, якою керував. Вже у перших розділах повісті, ми бачимо, як Сталін розправився з старими, видатними членами ЦК партії Каменевим, Зінов'євим, П'ятаковим, Радеком, Сокольниковим, Риковим, Бухаріним. Не порахувався вождь навіть з улюбленцями народу Кіровим, Орджонікідзе, Фрунзе, Горьким, а невзабарі дійшла черга до командного складу нашої Армії. Були заарештовані й розстріляні маршали Тухачевський, Блюхер, Єгоров, командарми 1-го та 2-го рангу Якір, Уборевич, Корк, Ейдеман, Путна.

Розстріляні тоді і наші земляки Юрій Коцюбинський та Віталій Примаков. Знищено з 57 комкорів — 50, з 186 командирів — 154, з 16 армійських комісарів — всіх, з 28 корпусних комісарів — 25, з 64 дивізійних комісарів — 58, з 456 полковників розстріляють 401. Ворошилов хвалився, що з травня 1937 до жовтня 1938 року в армії знешкоджено 40 тисяч ворогів народу.

Тепер названо винуватців репресій. Це — Сталін, Молотов, Ворошилов, Мехліс, Щаденко. Вони підрубали сук, на якому сиділи, підготували поразки Червоної Армії в сорок першому і сорок другому роках, що призвело до захоплення ворогами величезної території нашої країни і знищення фашистами міст і сіл, до загибелі мільйонів людей на окупованих територіях, військовополонених.

Автор використав у повісті факти з життя своєї сім'ї, членів якої бачимо в образах батька Павла Запорожця, матері Марії Петрівни, брата, студента індустріального інституту Михайла, і Вадима, учня 7-го класу. Показано друзів Павла Запорожця — директора великого заводу Марка Терена, директора інституту археології Федора Козуба, підполковника Миколи Петренка. Вони — активні учасники громадянської війни, старі комуністи. Терен і Козуб були знищені, Запорожець висланий на 10 років на північ, Петренко виїхав воювати в Іспанію, що й збегло йому життя. Слід сказати, що було репресовано й 50 тисяч чекістів, лояльних до репресованих.

У повісті показано і голодомор 33-го року, і колективізацію, ганебне явище в історії нашої країни розкуркулювання, коли виселили зі своїх хат і розорили три мільйони трудолюбивих сімей селян, а це майже 15 мільйонів чоловік, розгром церков у 30-ті роки. У передмові до книжки автор каже: «Не знаючи лихого минулого, не збудуєм хорошого майбутнього, а народ, який не знає своєї історії, приречений знову її пережити».

Хочеться кілька слів сказати й про автора В. П. Манойленка. Учасник, інвалід Вітчизняної війни, учитель історії. За участь у війні і педагогічну роботу нагороджений 18 урядовими нагородами, пенсіонер, живе в Чернігові. Друкувався в журналах «Київ», «Дніпро», «Піонер», «Радянська школа». 1991 року в Чернігівському облполіграфвидаві вийшла його документальна повість «Олена Білевич».

Зараз Володимир Павлович закінчує повість «1941 рік» про оборону Києва, в якій він брав участь, про підпілля і партизанський рух на Чернігівщині. Брат В. П. Манойленка Михайло партизанив у з'єднанні М. Попудренка і загинув в бою з німцями в 1943 році. Побажаємо В. П. Манойленку творчих успіхів.

Микола ЯРКОВИЙ.

«ТУДИ, ДЕ СЛЬОЗИ ФАЕТОНА...»

На віях — осінь, в косах — перший сніг,
А кроки прагнуть молодого літа.
Хотіти — гріх. І не любити — гріх.
І гріх любити — неталановито.
Пречиста осінь, твій опальний друг
Цю старість приміряє лицемірно.
Одна метагалактика — покірна:
Космічний біль. І безконечний круг.

Це — Сергій Дзюба. Щойно у видавництві «Смолоскип» вийшла в світ збірка його поезій «Колись я напишу останнього вірша». Голова творчої асоціації «500» Максим Розумний та відомий літературознавець Роксана Харчук відібрали до книжки близько 200 Сергійових віршів. Р. Харчук написала післямову. С. Дзюба жартома називає збірку «першим вибраним».

До книжки не увійшли поезії Сергія на національну тематику, написані у 80-ті роки. «Тоді вони справді звучали доволі гостро. А зараз і без мене вистачає політичної кон'юнктури», — вважає автор.

У збірці є верлібри, римовані та білі вірші, катрени, стилізовані хоку... В основному, це — інтимна лірика, написана для друзів та дружини Тетяни (їй і присвячена книга), поезія кохання, болю, світлого смутку і якогось «четвертого виміру», що існує в уяві, але обов'язково мусить бути — поруч:

Я люблю день, коли до мене прийшов Чюрльоніс
І простягнув сльозу Фаетона,
Настояну на мелодіях зірок.
І я, що звик висмоктувати час
з пальця,
Захворів на Всесвіт.

Зараз не стихають суперечки з приводу авангарду і неавангарду, модернізму і постмодернізму. С. Дзюба перебуває поза цими літературними «бурями». Свій стиль він називає «фантастичним реалізмом», то-

му що «просто реалізму» в поезії не існує. Копіювання дійсності не є мистецтвом. Це можна назвати «римованою публіцистикою» — у кращому випадку. А поезія? Поезія — це:

Білі вірші мої, ви — березовий сік,
Що по краплі в слова — знов зі свіжої рани...

С. Дзюба — переможець минулорічного літературного конкурсу видавництва «Смолоскип». Дещо раніше він виграв «Конкурс надій наших», організований Спілкою письменників. Друкувався в багатьох українських та закордонних виданнях. У Чернігові та Києві (в СПУ) відбулись його авторські вечори. Також у Чернігові він організував презентацію антології української поезії «Молоде вино», започаткував літсторінку «Фаетон»; вів проблемний семінар на нараді молодих літераторів в Ірпені...

Кажуть, що митець починає з поезії, продовжує прозою, а закінчує критикою. Недавно Сергій взявся за прозу. Але, думаю, для літератури буде все-таки краще, якщо й через двадцять років чернігівський лірик писатиме вірші про кохання, присвячені... поетесі Тетяні Дзюбі. Наприклад, такі:

Колись я напишу останнього вірша
І не доживу до старості:
Впаду собі на дорогу осіннім листям
І мені буде легко.
Не хвилюйся: я все одно
Прийду на побачення з тобою,
Звабленний тоненькою свічкою
У храмі.

Андрій КОКОТЮХА.

У ПОШУКАХ МАТЕРИНСЬКОЇ ЗЕМЛІ ГЕНІЯ

Майже 200 років досліджується шедевр культури Київської Русі «Слово о полку Ігоревім». Представниками різних наукових дисциплін — від астрономів та біологів до мовознавців та археологів — зроблено надзвичайно багато. Окреслився цілий науковий напрямок — словознавство. Проте величний твір містить ще багато нез'ясованих, суперечливих питань, а подекуди, взагалі, «темних місць».

Однією з головних проблем словознавства є пошуки Автора твору, встановлення його імені. Це проблема кардинальна, адже від її вирішення залежить трактування тих чи інших місць твору, наше сучасне розуміння та оцінка подій, описаних у ньому. Справа в тім, що «Слово», як, мабуть, ніякий інший твір, все зіткане з численних паралелей, асоціацій, ремінісценцій. Воно неоднозначне як у цілому, так і у деталях— в конкретних інтонаційних забарвленнях та акцентах. Зрештою, це і є тим головним, що різнить справжнє високохудожнє явище від сурогату, підробки під продукт творчості. Звідси і нагальна необхідність підходів до «Слова» не лише як до об'єкта суто наукового дослідження, а й як до твору. Отже, і сам підхід має поєднувати в собі такі, на перший погляд, антагоністичні риси як науковість та творчість, прагматизм та поезію. Там, де йдеться про творіння геніїв — ці риси не виглядають антагоністичними, навпаки — вони становлять навіть не поєднання, — єдність.

За два століття безліч осіб зверталося до «Слова», і сьогодні ми можемо констатувати — по-справжньому вагомий доробок у словознавстві мають саме ті вчені, які зуміли виробити в собі такий двоєдиний

Отже, 810 років тому з Сіверської землі (Новгорода-Сіверського, Путивля, Курська, Трубчевська) вийшли у половецькі землі полки, очолювані князем новгород-сіверським Ігорем Святославичем. Подія, на перший погляд, тривіальна — походів було багато як і у Степ, так і навпаки — половців у Русь. Але привернув цей факт пильну увагу літописців. Жодний з походів того часу не описали вони так детально. Головне ж — саме ця акція князів опинилася в центрі уваги першого з відомих нам геніїв слов'янського світу, безіменного Автора «Слова о полку Ігоревім».

Що саме прикувало його увагу: трагічний фінал, коли у полоні одразу опинилися всі сіверські князі (випадок нечуваний!)? Розгром військ, внаслідок чого виникла прогалина в системі оборони держави у районі міста Вир (суч. Білопілля), і шлях у Поле, яке вело на Чернігів та Київ, залишився відкритим для половців? Надзвичайна, стратегічна мета походу, що був спрямований до далекої чернігівської дідизни Ольговичів Тмуторокані? Збіг обставин суб'єктивного характеру, той рідкісний випадок, коли в центрі ординарних подій і постатей опиняється неординарна особистість — великий Автор, — і завдяки його таланту все інше набуває яскравих барв? Чи комбінація з кількох названих чинників, чи ще щось, невідоме нам або неспомічене? Питань багато, це далеко не всі.

Наприклад, думки дослідників розходяться в тлумаченні деяких поглядів Автора, його оцінок, симпатій, характеристик. Розходяться навіть в таких питаннях, як погляд Автора на головного героя Ігоря або оцінку діяльності Святослава Київського, нарешті, питання багато в чому актуальне і сьогодні: «Слово» — це заклик до об'єднання удільних князівств навколо Києва чи лише до певного військового союзу проти зовнішньої небезпеки?

Ситуація ускладнюється ще й тим, що проблему авторства маємо вирішувати лише на підставі одного «Слова». Інших пам'яток, які хоча б частково несли в собі ознаки, характерні для нього, поки ще не відкрито. Окремі схожі риси, думки зустрічаємо в письмових творах, але фактично не маємо жодної фрази, щоб її було втілено на такому ж надзвичайно високому поетичному рівні.

Майже одразу з першою публікацією твору (1800 р.) з'явилися версії і про його автора. Висувалися різні ідеї, але всі вони з часом виявлялися хибними. Наука про «Слово» розвивалася, і підходи ставали все суворішими та обгрунтованішими. Останнім часом (з початку 80-х рр.) набули поширення три версії, які дуже різняться між собою. Дві з них, можна сьогодні вже казати, не витримали ні критики, ні випробування часом, хоча термін минув зовсім і невеликий. Це спроба ідентифікувати особистість Автора з київським боярином Петром Бориславичем (версія акад. Б. Рибакова) та з галицьким князем Володимиром Ярославичем, рідним братом Ярославни (версія д-ра Л. Махновця). При цьому наголошуємо, що саме така робота і рухає, живить справжні наукові дослідження. Це той випадок, коли можна стверджувати, що від'ємний результат — теж результат, адже коло пошуків звужується, зменшується кількість можливих «претендентів».

Все більше прихильників набуває версія д-ра П. Охріменка. Вчений підходить до вирішення проблеми авторства з іншого боку — не хто конкретно був Автором «Слова», а якою, ким повинна була бути ця людина. Вчений намагається визначити його соціальний стан та громадський статус. Це теж завдання дуже непросте, адже існували (і існують) думки кардинально протилежні. Автора шукали і серед черців, і князів, і смердів, і воєвод, і бояр, і навіть, княгинь! П. Охріменко дійшов, на наш погляд, досить обгрунтованого і логічного висновку — творцем «Слова» міг бути вчитель, вихователь, згодом порадник Ігоря

Святославича. Лише така особа в умовах давньоруського суспільства мала певний соціальний і політичний імунітет, що дозволяв їй критикувати князів, підказувати, інколи майже повчати, разом з тим щиро вболіваючи за Руську землю, за негаразди і розбрат серед князів. Лише вона могла бути обізнаною у тонких інтригах політично-династивного характеру. Лише людина наближена до князів, зокрема до Ігоря Святославича, могла з явною симпатією змалювати і дружину Ігоря Ярославну, і його брата князя курського Всеволода. Але, і це принципово, коло симпатій Автора виходить далеко за князівське середовище. Серед його героїв і прості ратаї-вої і курські кметі. Це зайвий раз підкреслює приналежність Автора з одного боку до вищих прошарків суспільства, а з іншого до простого люду. П. Охріменко до обгрунтування своєї версії залучає і багато інших факторів, зокрема мовного характеру. Останнє дає змогу говорити, що Автор був сіверянином, тобто народився, або, принаймні, виховувався на Сіверський землі. Аналогічних думок дотримувався і відомий курський дослідник І. Баскевич.

Характерно, що цей письменник і вчений поєднував у собі саме ті «антагоністичні» риси, про які йшлося вище. Це і дало йому можливість виробити свій власний підхід до розуміння багатьох аспектів «Слова», подій, описаних у ньому. Головна ж думка І. Баскевича викладена ним у останній його книзі, яка нещодавно вийшла у Курську («А мои те курянс — опытные воины...» — Курськ. — 1993), зводиться до визначення місця народження або тривалого проживання Автора, тобто до встановлення материнської землі Генія. Цим регіоном, вважає дослідник, була Курщина, або й навіть власне Курськ. Таку Курсько-Сіверську гіпотезу він обгрунтовує цілою низкою логічно збудованих аргументів і висновків, що спираються на аналіз фактично всіх писемних матеріалів, пов'язаних з давньою Курщиною.

Значне місце в книзі займає критика (подекуди досить жорстка, але, зазначимо, — обгрунтована) гіпотези акад. Б. Рибакова, згідно з якою Автор, творивши «Слово», лише виконував замовлення київського князя Святослава. На догоду йому Автор ніби і написав таке-собі дипломатичне звернення до князів з метою надання допомоги Ігорю Святославичу після поразки на Каялі. Важко не погодитись з І. Баскевичем, коли він пише: «І не помітив Б. О. Рибаков, як перетворив геніального поета, полум'яного патріота, виразника народних прагнень, незалежного та сміливого у своїх судженнях — у жалюгідного оформлювача чужих ідей, у виконавця соціального замовлення Святослава, у прислужника при великокнязівському дворі».

Торкається дослідник і деяких інших складних питань словознавства. Зокрема, він детально зупиняється на тлумаченні лексеми «кметі». Так, на його думку, називали «селян та ремісників» і разом з тим досвідчених воїнів. Свій підхід І. Баскевич аргументовував у кількох інших публікаціях, не помічаючи, що це визначення несе в собі певне протиріччя.

Характеристика курських кметів у «Слові» однозначно вказує на іхні суто військові якості, підкреслюючи професіоналізм і перелічуючи фактично повний комплект бойового обладунку ратника XII століття. Останнє могли мати лише воїни-професіонали, як правило, дружинники, що утримувалися коштом князя. До того ж рівень фізичної підготовки і майстерності дружинника вимагав постійного тренування. Все це повністю виключає можливість говорити про реальне поєднання двох несумісних сфер тогочасного життя.

Інше питання, що ці кметі, виходячи з етимології іменника, походили з середовища простого люду, тих же селян та ремісників. І це логічно саме для провінційних Курська, Путивля, Трубчевська, бо тут ще не було сталого прошарку аристократії, як, скажімо, у Києві або Черні-

гові, де на службу до князя йшли діти представників вищих верств городян. Саме на цьому і акцентує великий Автор, відверто захоплюючись майстерністю і хоробрістю курських воїв-кметів. І ця симпатія, поінформованість стосовно курських, як підкреслює І. Баскевич (додамо від себе: точніше, — сіверських) мотивів, явно не є випадковою.

Дещо своєрідно підходить письменник і до визначення жанру твору, що є надзвичайно складним завданням, адже сам Автор називає його то «словом», то «піснею», то «повістю». І. Баскевич в основному погоджується з поширеним поглядом на це питання, згідно з яким «Слово» є «багатоплановим художнім твором, що містить у собі ознаки і риси низки літературних жанрів». Але звідси не випливає, — наголошує дослідник, — що жанр «Слова» якийсь змішаний, еклектичний. Діалектична складність його не означає відсутності жанрової домінанти, якою є його «художність, а отже, — людяність».

Не вдаючись тут до аналізу дсякого змішання підходів і термінологічних дефініцій, якого припустився вчений, зазначимо, що в принципі він має рацію. Не слід на творіння геніїв дивитися як на політичний трактат, наукову розвідку або філософічну вправу. Генії не ходять битими шляхами, не вкладаються у традиційні схеми. Вони самі творять шляхи і напрямки, якими вже після них підуть інші. Тут можна пригадати влучне висловлювання акад. Д. Лихачова, що жанр «Слова» — це саме «Слово».

Отже, на сьогодні можемо говорити про Сіверсько-Курську гіпотезу, що містить в собі версію П. Охріменка з частковим (географічним) уточненням І. Баскевича. Суть гіпотези: Автор був сіверянином, можливо, родом з Курщини, людина світська, наближена до новгород-сіверського князя Ігоря Святославича — його вихователь, вчитель, порадник.

Говорячи про особу Автора, слід підкреслити наступне. На сьогоднішньому етапі сучасної методики досліджень мусимо констатувати: інформативні можливості відомих нам писемних джерел, пов'язаних з походом 1185 року стосовно авторства «Слова», вичерпані. На нашу думку, всі подальші пошуки імені Генія за існуючих обставин будуть зводитися до «кабінетних вправ», коли вирішення проблеми буде підмінятися студіями навколо неї. Тобто, будемо не стільки займатися власне авторством, бо щось справді нове тут вже навряд чи можна сказати, скільки критикою існуючих версій та гіпотез. Тенденція така вже є, існують навіть і приклади.

Ми можемо проводити всілякі експертизи на лексичних та порівняльних рівнях, застосовувати комп'ютерну техніку, створювати фоночастотні словники і т. ін., але вийти на рівень конкретної історичної особи все одно не дасть змоги брак інформації.

Як казав Б. Шоу: «Якщо у мене є яблуко і у вас є яблуко, і ми обміняємося цими яблуками, то в нас залишиться по одному яблуку. Але якщо у вас є ідея і в мене є ідея, і ми обміняємося цими ідеями, то в нас буде по дві ідеї»!

Ми мусимо вийти за межі отого яблука, хай і золотого, вийти на рівень нової додаткової інформації, адже проблема полягає саме в дефіциті джерельної бази.

Але тут нам слід бути оптимістами, для цього є всі підстави. Лише за останній час було зроблено низку відкриттів, що значно поглибили і розширили наші знання про героїв «Слова». Досить лише нагадати про вагомий здобуток С. Висоцького, який опублікував серію графіті зі стін київських храмів з надзвичайно важливою, змістовною і абсолютно достовірною інформацією. А скільки ще невідомих матеріалів мі-

стять рукописні фонди архівів Москви, Петербурга, Туреччини, Ватікану. Там вчених можуть чекати великі відкриття...

«Слово о полку Ігоревім» — творіння Генія. Це так. Але воно не є плодом миттєвого прозріння. Воно могло бути створеним за день, за ніч, але їм обов'язково передували напружена тривала праця мозку, багатолітнє навчання, набуття життєвого досвіду. Поет, перед тим, як стати Великим Автором, існував у певному середовищі, в оточенні конкретних осіб і обставин. Його політичний темперамент та поетичний хист формувалися, визрівали, шліфувалися роками літературної праці, щоб потім в один з трагічних моментів історії його батьківщини блискавично і блискуче вибухнути, злетіти «Словом» і саме ним піднятися над своєю колибою і, зрештою, над часом...

Якщо навіть допустити, що Автор помер одразу після написання свого твору, то все одно той період, у який він жив і творив, до того часу повинен зберегти якісь його ознаки, сліди його могутнього інтелекту та неперевершеного таланту. Ці сліди існують. Їх треба шукати.

Віктор ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

І НЕ ВСІ КОМУНІСТИ МОВЧАЛИ...

Трагедія України в 1932—1933 роках відбувалася на очах усього шокованого народу.

Так, більшість членів ВКП(б) слухняно виконувала вказівки з Москви, про геноцид власних співвітчизників, забираючи останню зернину, приховану матір'ю в дитячу колиску. Але і не всі українські комуністи мовчали, коли творився смертний вирок над рідним народом. Приклад цього — мужність завідуючого оргвідділом Носівського райкому КП(б)У Чернігівської області Яременка, який відмовився бути сліпим знаряддям у руках справжніх ворогів України, що точили свої криваві ножі на всю нашу хліборобську націю.

Комуніст в ідеалі Яременко (документ, на жаль, не називає його імені) знайшов мужність відкрито виступити проти злочинної політики більшовицької партії в українському селі, відмовляючись від партквитка.

Можна лише догадуватися про майбутню долю українського патріота Яременка, слідство в його справі вже оперативно закінчувалося. Але про його вчинок у страшному 1932 мусимо пам'ятати.

Володимир СЕРГІЙЧУК,
доктор історичних наук.

3-е Отделение СПО **СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО**

СПЕЦИАЛЬНОЕ СООБЩЕНИЕ

О ПРАВО-ОППОРТУНИСТИЧЕСКОМ ВЫСТУПЛЕНИИ ЗАВ. ОРГОТДЕЛОМ НОСОВСКОГО РАЙПАРКОМА, ЧЕРНИГОВСКОЙ ОБЛ.

Зав. Орготделом Носовского Райпаркома ЯРЕМЕНКО вышел из партии, сдав в РПК свой партийный билет, мотивируя несогласием с линией партии на селе.

Проведенным следствием установлено, что ЯРЕМЕНКО по постановлению бюро РПК был прикреплен по хлебозаготовкам к селу Лихачево, где проявил полнейшую бездеятельность. **За время его пребывания в селе с 10 по 15.XI был заготовлен только 1 цнт. зерно-хлеба.**

Члены сельсовета в этом селе, за исключением 2—3 чел., не были прикреплены к участкам для работы по хлебозаготовкам; комиссия сельсовета по хлебозаготовкам в составе 16 чел. существовала только формально и совершенно бездействовала. Местная комсомольская организация в работу втянута не была. На комсомольские собрания, куда неоднократно приглашали ЯРЕМЕНКО, последний ни разу не явился. В комиссии по проведению снижения хлебозаготовительного плана, ЯРЕМЕНКО никакого участия не принимал, в результате чего комиссией в число твердосдатчиков внесены бедняцкие и середняцкие хозяйства, а твердосдатчики из этого списка были исключены.

В связи с этим, бюро РПК 9.XI вынесло ЯРЕМЕНКО последнее предупреждение.

19.XI ЯРЕМЕНКО самовольно оставил село Лихачево и явился в райцентр. О причине выезда из села в разговоре с информатором РПК ШЕПЕЛЕМ (ЯРЕМЕНКО) заявил:

«Я сейчас хлеб не заготавливаю, а собираюсь ехать в Обл. КК, с целью сдать свой партийный билет, т. к. в дальнейшем в партии быть не могу. Я убедился, что **проводимая линия партии по крестьянскому вопросу неверна.** Крестьянская масса настроена против нас. **В ЦК сидят контрреволюционеры,** которые ведут политику так, чтобы

вызвать недовольство у крестьян. Действительно крестьяне облагаются непосильными налогами, которые не в силах выполнить. Хлебозаготовки настолько непосильны, что их никакими способами выполнить нельзя. У крестьянина требуешь хлеб, а сам знаешь, что хлеба у него нет. Все это к хорошему не приведет. Я не могу идти против масс. Крестьянство плачет от проводимой политики. Я не хочу отвечать за действия крестьян. После сдачи партийного билета предполагаю уехать в Донбасс и быть простым рабочим. Наши руководящие партийные организации оторваны от масс и они не знают истинного положения на селе».

Через несколько дней ЯРЕМЕНКО в беседе с членами партии директором Бурякосовхозобъединения ТВЕРДОВСКИМ и инженером-экономистом Сахзавода ПРЕПОДОБНЫМ, высказывал свое несогласие с линией партии, при чем ТВЕРДОВСКОМУ он сказал:

«Я не хочу подчиняться директивам партии и Правительства по хлебозаготовкам, особенно о бесспорном изъятии хлеба у отдельных категорий населения. Эти постановления партии нереальны, они не могут быть применены в наших условиях к крестьянству, т. к. последние не только не имеют излишков хлеба, но уже теперь голодают; что будет дальше, неизвестно. Все крестьяне, без исключения, недовольны нами. Проведение в жизнь директив партии по хлебозаготовкам вызовет всеобщее восстание населения против Соввласти. Я не хочу быть виновником народных страданий и по этой причине вышел из партии».

Следствием, кроме того, установлено, что числа 23—24, ЯРЕМЕНКО в разговоре с членом партии ПРИХОДЬКО говорил:

«По моему мнению, Политбюро ЦК ВКП проводит неправильную линию, в результате чего страна приходит в обнищание. Крестьяне стонут от непосильных налогов. Верхи не видят того, что делается на местах. Крестьянам доводятся также непосильные хлебозаготовительные планы и они настроены против власти. Политбюро проводит явно контрреволюционную линию, о чем говорят факты выхода из состава Политбюро ряда лиц, которые действительно проводили верную линию (БУХАРИН и ЗИНОВЬЕВ)».

ЯРЕМЕНКО в своих показаниях отрицает проведение им какой-либо организационной анти-партийной деятельности. Свой выход из партии он объясняет тем, что у него возникли сомнения в правильности политики партии в вопросе хлебозаготовок, в результате неуспешной его практической работы в с. Лихачево.

Относительно своих бесед с рядом членов партии о неправильной линии ЦК и о своих расхождениях с партией, **ЯРЕМЕНКО показывает, что он не имел в виду привлечение этих партийцев на свою сторону, а объяснял им создавшееся с ним положение.**

Следствие по делу заканчивается.

ЗАМ ПРЕД. ГПУ УССР **[КАРЛСОН]**

СПОГАДИ

У ПОШУКАХ ПРАВДИ ПРО БАТЬКА

Спогади, свідчення, документи, які друкуємо нижче, цінні не тільки тим, що розкривають маловідомі сторінки історії підпільної боротьби на Придесенні у 1941—1943 роках, а й показують, як у післявоєння йшла неприваблива фільтрація правди, спекуляція нею, замовчування у зв'язку з цим значних відомостей про багатьох учасників антифашистської боротьби. Виключеному за анонімним наклепом у 1939 році з партії Івану Лукичу Дяченко легко вдалось за завданням підпілля втертися у довір'я гітлерівців, виконати значну роботу у справі повалення окупаційної влади. Після війни ж безпартійність загиблого керівника новобасанського підпілля стала головною причиною замовчування його імені, присвоєння заслуг підпільників іншими особами. Редакція мала намір опублікувати про це спогади сина Івана Лукича — Миколи Івановича. Але, розпочавши їх написання, він раптово у травні 1995 року помирає. Його сестра, Ніна Іванівна, незважаючи на дуже похмурі дні і незагойну рану, згодилася написати власні спогади про нелегкий пошук правди про батька. Ознайомившись з додатковими матеріалами (листом М. Дяченка, свідченнями, які вона нам надіслала), ми прийняли рішення значну частину їх опублікувати. Скорочено в окремих місцях повтори і малозначимі пояснення. Мова і стиль підтверджень, листів збережені.

* * *

Кінець серпня 1974 року. Підготовка до відзначення 30-річчя Перемоги. По всіх селах і містах уже викарбували на граніті імена загиблих під час війни. У селі Новій Басані Бобровицького району до цієї дати теж готувалися.

Закінчувалася моя літня відпустка, яку щороку ми проводили в рідному селі, в рідній хаті, що під лісом.

На декілька днів завітав зі Львова брат провідати маму, рідні місця. Удвох ішли ми до автобусної зупинки, що в центрі села. Прошкували через парк, де уже зробили чимало для відзначення свята. Коля (так ми звикли називати його в сім'ї) запропонував підійти перечитати прізвища на плитах. Імені батька нашого Дяченка Івана Лукича і всіх, хто з ним загинув, не було. Це дуже вразило нас. Чому? Адже ще з малих років від людей у селі ми чули про батька тільки схвальні відгуки, і всім відомо, що він страчений німецьким гестапо за підпільну роботу в період окупації. Важко зітхнувши, задумавшись, Коля запитав мене: «Чому?!». Я стала поряд з ним ображена, розгублена з думкою: «Випадково пропустили». «Тобі, Ніно, з Києва простіше приїхати в робочий час до голови сільради. Приїдеш, з'ясуй...». Голова сільради Василь Савич Цилюрик зустрів мене привітно і сказав, що не знає, чому прізвища батька нема на обеліску.

Він розповів, що знав Івана Лукича ще до війни як мудрого керівника, який непогано справлявся з обов'язками голови райземвідділу, голови колгоспу. Про себе розповів, що був на фронті, а після війни багато років працював у сусідньому селі Піски, звідки О. Є. Кривець — Герой Радянського Союзу. Голова сільради додав, що від пісківців чув про І. Л. Дяченка тільки позитивні відгуки, що під час окупації Лукич (так його звали всі) приїздив у Піски в ролі бургомістра, проводив збори людей, допомагав сім'ям фронтовиків пайками, захищав від угону в Німеччину, виручав від

арештів, рятував... Говорили, що, поки живий був Лукич, Піски і всі села в лісах жили спокійно. А після його арешту і страти через півроку внаслідок провокації були спалені села і ліси Бобровицького району. Я запитала у Василя Савича, куди звернутись і з якими документами, щоб занести прізвище батька і його соратників, загиблих разом з ним, на обеліск. Більше нам нічого не треба. Голова порадив дізнатись у Києві.

Не думали ми, що це, здавалось би, просте і закономірне прохання відкриє багаторічну нерівну боротьбу нас двох з братом (тільки двох!) проти таких могутніх сил у межах колишнього Радянського Союзу. Про всі розмови і реакцію в державних установах я інформувала свого брата, який служив у Львові після закінчення Ленінградської військової академії. Одержувала від нього консультації.

У Києві я спочатку звернулась до Комісії у справах колишніх партизанів при Президії Верховної Ради. На прийомі в той день був не голова (Федоров О. Ф.), а його заступник — Леонід Петрович Дрожжин. Він уважно вислухав, запропонував написати заяву, а через місяць знову звернутися до Комісії. Порадив також, не гаючи часу, зібрати кілька спогадів-підтверджень про патріотичну роботу батька на окупованій території, відвезти їх в сільраду.

Ще у 1944 році мамі (Марії Йосипівні) запропонували взяти такі підтвердження. У неї зберігались 7 підтверджень про патріотичну роботу батька. Взявши ці підтвердження-спогади, я знову звернувся до Комісії у справах колишніх партизанів — до голови Комісії — Федорова Олексія Федоровича. Він вислухав мене, уважно перечитав підтвердження, запитав, для чого це мені треба. Відповіла, що тільки для занесення прізвища батька і тих, хто з ним разом страчений, на обеліск, адже ніхто не повинен бути забутим. Сказав, що вже підведені риски і ніхто нічого робити не буде. А моєму брату, мені і сестрі моїй (нас троє лишилось) запропонував бути вдячними за те, що залишились живими, адже багато дітей такого віку, як ми, під час війни не вижили — померли, загинули. «А ви ще всі троє здобули вищу освіту, живете»,— додав.

Пізніше я зрозуміла, чому зі мною він так говорив.

Про те, що Кривець приписав (присвоїв) рік діяльності загиблих патріотів, Федоров знав, але мовчав, бо йому було, як на мене, це вигідно. Адже підпільна діяльність його, як секретаря обкому, була тільки на крайньому північному регіоні Чернігівщини. Центральну частину Придесення вздовж залізниці Київ—Москва на багато кілометрів на північ і південь займало велике партизанське з'єднання Бовкуна. Федоров не мав з ним зв'язку. А з півднем Чернігівщини — Новобасанським (раніше Бобровицьким районом) — тим більше. Але після війни, коли всі, хто де брав участь у боротьбі на Чернігівщині, писали звіти, за чиїмось наказом вписували в звіти Федорова, секретаря підпільного обкому, від якого нібито йшли всі нитки керівництва. Бовкун категорично відмовився зробити це. За згадане він зазнав багато неприємностей, і його велике партизанське з'єднання не дуже прозвучало в історії. Кривець же написав у звіті, що він відчував керівництво Федорова, мав з ним зв'язок. Таким чином Федоров «охопив» своїм впливом і південь Чернігівщини. Отже, підпільний обком «діяв» по всій Чернігівщині, а керував усією діяльністю Федоров, хоч насправді було не так.

...Через місяць я знову пішла в Комісію у справах колишніх партизанів до Дрожжина Л. П., щоб дізнатись про результати розгляду заяви. Один з заступників — Нижник — заперечливо поставився до її розгляду. Ніхто нічого не розглядав, не винесли ніякого рішення. Я обурилася, заплакала. Дрожжин запропонував взяти мою заяву в архіві, який знаходився поруч. Я вийшла в коридор і опинилася біля дверей архіву. Чекаючи на його порозі, поки відшукали мою заяву, я почула розмову Дрожжина і Нижника. Перший розповідав, що знає: в Новій Басані під час війни діяла підпільна організація, партизанський загін Кулика-Князева, але офіційно вони не визнані, бо майже всі загинули, а Кривець написав уже і книгу «Багряними дорогами», в якій приписав рік патріотичної боротьби загиблих собі. Я зайшла в кабінет, тримаючи в руці листа-заяву. Набравшись сміливості, сказала: «Вибачте, але ви так голосно розмовляли, що я все чула і прошу продовжити цю розмову».

Дрожжин Л. П. запросив сісти і прочитати вголос заяву, яку я принесла. У заяві я просила занести прізвища Дяченка І. Л. і всіх, хто разом з ним страчений німецьким гестапо, на обеліск. Мотивувала я це прохання тим, що в колишньому Новобасанському районі під час окупації діяла підпільна організація на чолі з Дяченком І. Л., партизанський загін Кулика-Князева. Вказувала на зв'язок з Київським підпільним міськкомом. Про цей зв'язок ми знали із підтверджень за 1944 рік, і ще під час війни мама прикопала лист секретаря підпільного міськкому Кулика Геннадія Івановича до Лукича.

Дрожжин уважно вислухав і сказав, що для об'єктивних сторінок історії це дуже важливо, але щоб це зробити, потрібно поламати великий, уже збудований, довгобуд. Потім дістав зі столу книжку О. Кривця «Багряними дорогами» і сказав: «Ось ця книга іменується документальною, але вона на 100% — художня фантазія. Після виходу її в 1973 році в усіх інстанціях з'явилося багато листів про необ'єктивне висвіт-

лення подій. У листах згадували і Дяченка І. Л. як патріота-підпільника, страченого гестапо, але в кінці його не згадали».

Леонід Петрович Дрожжин співчутливо сказав: «Важко вам буде довести це, але знайте, що автор цієї книги не всесильний, і його можна перемогти правдивими спогадами — підтвердженням від тих людей, які працювали разом з батьком або знали його як патріота-підпільника».

Порадившись по телефону з братом і мамою, яка була свідком і учасником тих подій, я надіслала 8 листів з проханням написати спогади про батька його соратників. Незабаром на шість отримала відповіді. З підтвердженнями поїхала в сільраду і подала заяву, щоб занесли прізвища на обеліск.

Це було вже перед 9 Травня 1975 року. Але нічого зроблено не було. На бюро райкому в Бобровиці розглянули мої матеріали, рішення не прийняли, бо, мовляв, Кривець заперечує. Брат, знаючи всі труднощі початої нами справи, пише 15 січня 1975 року листа до редакції газети «Правда», описуючи всю ситуацію з проханням допомогти. Але одержує відповідь:

«Вопрос, поднятый в Вашем письме, довольно сложный. Он требует пристального рассмотрения судьбы каждого подпольщика. Поэтому мы направили письмо в Черниговский обком КПУ. О принятых мерах Вам сообщат дополнительно».

Ми не знали, що раніше, в 1971 р., в газетах «Комсомольская правда» і «Молодой коммунар» письменник Сергій Васильович Гуськов писав про підпільну роботу свого однокласника Миколи Олексійовича Печонкіна, який під час окупації був перекладачем при Бобровицькій комендатурі і мав тісний зв'язок з Дяченком І. Л. Печонкін не знав, що сім'я Дяченка залишилась живою, нам ніхто не повідомив про вихід цих публікацій. Ми дізналися про них вже в 1975 р. (Ці газети у нас зберігаються).

Кривець теж не знав, що в газетах надруковано про патріота Дяченка І. Л. Виписую із газети «Молодой коммунар» за 1971 р.: «...А там, в здании бывшей почты, раньше всех пробуждается безусый переводчик Бибраха... На сердце легла беда: расстреляны богатырь Иван Лукич Дьяченко и с ним десятки схваченных без разбора людей... Бессмертный Дьяченко умер с чистой душой: он сделал для партизан все возможное и невозможное.
...схватили и братьев Рябух, которых навещал Дьяченко. Они и возвратились в село со скорбным и гордым известием:

— Никого не выдал Лукич... Вечная память ему! ...Коварен, выходит, Бибрах, и хватка у него звериная: это он хитростью и арестовал Ивана Дьяченко. Знал, что такого бесстрашного человека так просто не взять: вооруженный, он стоил целого взвода. А Бибрах, назначив на сахарном заводе очередное совещание, переводчиков в то утро спровадил. Дьяченко, приехав из Новой Басани и не найдя Николая на месте, разыскал дома.

— Чего затевается?

— Сказали: совещание.

И Дьяченко в последний раз пожал ему руку. Бибрах объявил приглашенным, что им предстоит принять присягу, а гражданские лица по ритуалу делают это безоружными. Когда все собрались за одним столом, через окна и двери ворвались гестаповцы: они еще с ночи сидели в кустах. Так схватили богатыря Дьяченко».

До 30-річчя Перемоги С. Гуськов підготував уже рукопис книги про підпільників м. Бобровиці. Декілька сторінок в рукописі було і про Дяченка І. Л.

Секретар райкому Іванченко перечитав і дав згоду на вихід у світ цієї книги. Але вирішив повідомити Кривця, оскільки той був основним на той час «контролером» подій до 30-річчя Перемоги. Кривець категорично заборонив вихід сторінок про Дяченка.

Письменник Гуськов приїхав поговорити з ним, з'ясувати причину заборони. Кривець дуже просив викинути матеріали про Дяченка, але Гуськов сказав, що неможливо обминути такого патріота. Кривець, як нам розповідали, вмовляючи Гуськова, сказав: «Поймите, если Вы поднимете имя Дьяченко, перечеркнете всю мою партизанскую деятельность».

Він був уже насторожений тим, що я побувала раніше в райкомі із спогадами-підтвердженнями про підпільну організацію під керівництвом Дяченка І. Л. і партизанський загін Кулика-Князева. Кривець уже об'їздив всіх, хто дав мені підтвердження, залякав, декого змусив написати протилежне під диктовку, що, мовляв, Дяченко — зрадник, служив німцям. Об'їздив і тих, у кого я ще не була, попередив, щоб дітям Дяченка нічого не писали, бо будуть зняті з роботи, не дасть жому із цукрового заводу.

Літом 1975 року мій брат вступив до Ленінградської військової ад'юнктури при військовій Академії. 28 серпня він повинен був виїхати зі Львова в Ленінград на навчання. Не знаючи, що вже затівалось у Бобровицькому райкомі, збирався відлі-

тати. Я була в селі 26 серпня і мені повідомили, що на завтра в райкомі намічено бюро райкому, де повинні бути брат і я. Розповіли, що пройшла вже репетиція скликаних на бюро, дане завдання всім 28 особам, кому що говорити проти нас, щоб вибити особливо брата з колії, довести до такого стану, щоб він зірвався, не володів собою, пришити йому нетактовну поведінку в райкомі і т. д. і т. ін. Мене дуже просили попередити Колю, щоб тримався за будь-яких обставин. Повідомлення про засідання бюро я отримала в другій половині дня 26 серпня. Але ж Коля у Львові і знала, що повинен 26—29 виїхати в Ленінград. Я терміново їду в Київ і телефоную йому, що завтра бюро райкому. Це було ввечері, години о 20-ій. Він сказав, що вже одержав телеграму: «Срочно прибыть пятницу на бюро райкома партии. Секретарь райкома Касьяненко».

...Завтра о 9 годині ранку треба бути в Бобровиці, а телеграма одержана увечері напередодні. По телефону Коля мені сказав, що години о 10 вечора (22 год.) виїжджає на Київ зі Львова машиною. О 5 год. ранку він був уже в мене на квартирі в Києві. Змучений, всю ніч сам в дорозі за кермом, впав, годину заснув. Я не знаходила собі місця, уявляючи те, що вже проведена репетиція 28-ми проти одного, змученого морально і фізично.

О 9 ранку ми були в райкомі м. Бобровиці. На бюро запросили тільки одного брата, мене не пустили. Я сиділа в прихожій під дверима засідання бюро і частково чула цей судовий процес. Як мене і попередили, за розробленим сценарієм всі виступали з брехливими нападками на батька. Пропонували братові тут же письмово зректись свого батька, бо не буде йому місця в Академії, армії. Брат спокійно доводив протилежне про батька, його соратників-патріотів. Кривець вів себе дуже грубо, підтвердивши пропозицію про відречення від батька, адже свідок і активний діяч тих подій він — Кривець, а тобі, Миколо Ів., було всього 6 місяців, як я (Кривець так сказав) руками німців убрав твого батька. Це судилище продовжувалось більше трьох годин. Учасники судилища не вибили брата з рівноваги (це зовні так здавалось), витримав він облогу, а це ще більше роздратувало Кривця і всю його компанію.

О. Кривець відразу пише до Ленінграда в Академію прохання виключити Миколу Івановича Дяченка, а на мене — в Міністерство освіти в Київ, щоб зняли з роботи, бо я, як дочка зрадника Батьківщини, не маю морального права працювати в школі. Та ці листи не вплинули на нас. Брат продовжував вчитися, а я — працювати. Морально, матеріально і фізично стало дуже тяжко. За порадою Л. А. Дрожжина — із Комісії у справах колишніх партизанів ми продовжували пошукову роботу. Микола Іванович писав з Ленінграда листи, а я, працюючи в Києві, не мала ні вихідних, ні відпустки, ні свят. Ніхто нас не забезпечував коштами на відрядження. Я їхала, йшла пішки у рваному взутті або їхала на старому велосипеді, який сама ремонтувала серед поля, в лісі чи в селі. Ходила по селах колишнього Новобасанського району, збирала свідчення. Скрізь, до кого не заходила, зустрічали мене зі сльозами, бо знайомились із дочкою Лукича, якого всі дуже цінували. Говорили, що хоч Кривець і наказав не писати дітям Лукича, не можуть не написати. Дехто, правда, боявся, говорив, що піду на пенсію, напишу тоді, бо Кривець уже декого з роботи звільнив. І мерзла в дорозі, і голодна була, бо нікому нічого не дарувала за свідчення (Кривець говорив, що я всім подарунки давала), ні в кого не сідала за стіл, хоч і запрошували. Не гаючи часу, спішила назбирати свідчень більше. Назбирали ми дуже багато матеріалу про роботу підпільної організації і загін Кулика-Князева.

Але ці матеріали не брались до уваги, скрізь давили на нас так, що не можна передати. Особливо на брата. Зібраний матеріал він впорядкував і писав в усі інстанції: райком, обком, в архіви м. Києва. З усіх інстанцій прийшли відповіді «...Для видачі архівних довідок немає підстав», «...зв'язків Дяченка Івана Лукича з діяльністю партизанських організацій на Чернігівщині не виявлено...» та ін. подібні формулювання. Компрометуючих даних про Дяченка І. Л. в архівах ніде не було. Кривець в усі інстанції пише, що Дяченко — зрадник, націоналіст, служив німцям. Голова сільради Нової Басані зайняв нейтральну сторону, райком повністю підтримав Кривця, обком теж не зацікавлений боротись за правду.

Об'єктивну лінію зайняла завідуюча партійним архівом Чернігівського обкому КПУ — Філіпська Ніна Яківна, яка разом з київською колегою Кременчугською Ольгою Сергіївною відшукали багато архівних документів і допомогли розкручувати цей довгобуд, щоб добратись до правди. Брат пише листи у високі інстанції. (Додаю 1 лист на 33 сторінки). Після цього пише 9 листів у різні партійні установи, 5 листів в органи безпеки, в центральні газети, але.., скрізь товсті бетонні стіни, які лобом не розіб'єш.

26 січня 1977 року Микола Іванович послав колективний лист голові комітету партійного контролю — Пельше Арвіду Яновичу. Під контролем останнього знову пустили по колу всі наші документи, листи. Комітети державної безпеки Чернігова, Києва, Москви взяли в цьому активну участь. По-новому підійшли до розгляду питання і партійні органи. У секретних архівах знайдено багато матеріалів, що компрометували Кривця як тричі дезертира, виявлено його фальшиві документи, за допомогою яких він виліз на таку висоту. Уже коли було розкладено все по місцях трьома кругами (три рази), запропонували письменнику Аркадію Сахніну опублікувати

статті. І в «Литературной газете» вийшли дві статті «Правда о героизме и подлости», «Правда всегда восторжествует». Ці статті прозвучали не тільки по всьому Радянському Союзу, а і в усьому світі. З-за кордону у редакцію «Л. г.» прийшло багато листів. Люди сміливо почали писати спогади про героїзм загиблих патріотів і підлого противника. Я їздила у Москву у видавництво, читала сама цікаві листи.

Після появи публікацій ми одержали архівні довідки про те, що Дяченко І. Л. «признан участником подпольного патриотического движения в период временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками». Перша така довідка за 28 січня 1980 року.

Після того, як Дяченко І. Л. був визнаний як патріот-підпільник, у Кривця забрали звання Героя, позбавили інших нагород, виключили з партії. Він підключив усі свої зв'язки, сили і ін., за допомогою яких зібрав сфабриковані брехливі листи, безсоромних «свідків», яких в голодні роки забезпечував із цукрових заводів і підсобних господарств. Вони нахабно за ним ішли скрізь, їздили в Москву. Знайшов якимось шляхом вхід до Горбачова М. С., і той без ніяких підстав дав дозвіл на повернення йому звання Героя. Всі чесні люди в державних установах були обурені, але ж нічого не зробиш — наказ Горбачова. У Комісії у справах колишніх партизанів були дуже обурені і до цього часу вважають, що цей вчинок Горбачова — негідний щодо чесних людей, які вибороли правду, а він знову все поставив догори ногами.

Ніна ДЯЧЕНКО,

м. Київ.

ЦЕНТРАЛЬНОМУ КОМИТЕТУ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ СОВЕТСКОГО СОЮЗА

г. Москва

Копия: ЦЕНТРАЛЬНОМУ КОМИТЕТУ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ УКРАИНЫ

г. Киев.

ПЕРВОМУ СЕКРЕТАРЮ ЧЕРНИГОВСКОГО ОБКОМА КПУ

г. Чернигов.

ПЕРВОМУ СЕКРЕТАРЮ БОБРОВИЦКОГО РАЙКОМА КПУ

г. Бобровица, Черниговской области.

Я, Дьяченко Николай Иванович, уроженец села Новая Басань Новобасанского (в настоящее время Бобровицкого) района Черниговской области, рождения 5 февраля 1942 года, член КПСС с 1964 года, проживающий в г. Львове по ул. Новоселов, 4, кв. 43, вынужден обратиться к Вам с просьбой защитить доброе имя моего отца, Дьяченко Ивана Лукича, а значит, и имена многих десятков других людей, входивших в возглавляемую им во время Великой Отечественной войны подпольную организацию, действовавшую с самого начала войны, тесно связанную с Киевским городским подпольем и трагически погибшую в августе 1942 года, от клеветы и измышлений лица, именуемого себя коммунистом и занимающего высокий руководящий пост.

Мне стало известно, что бывший командир партизанского отряда им. Щорса, действовавшего на Черниговщине, Герой Советского Союза Александр Елисеевич Кривец обратился с письмом в ЦК КПСС, ЦК КПУ, Черниговский обком КПУ и Бобровицкий райком КПУ, в котором выдвигает обвинения в тяжких преступлениях перед Родиной на моего отца, Дьяченко Ивана Лукича, 1911 года рождения, уроженца села Новая Басань Черниговской области, перед войной работавшего председателем колхоза им. Ленина с. Н.-Басань, а во время Великой Отечественной войны — председателем райуправы этого же села.

Кривец А. Е. распространяет слухи, что Дьяченко И. Л. во время войны был предателем и националистом.

Это он заявил известному подпольщику-разведчику Печенкину Николаю Ивановичу, который был этим поражен, так как отлично знал отца по совместной работе в подполье.

Это же А. Кривец официально заявил в присутствии руководства Бобровицкого района и везде в частных беседах распространяет о моем отце подобные слухи.

Свое письмо с клеветой на отца А. Кривец послал в ЦК КПСС, ЦК КПУ, Черниговский обком КПУ и Бобровицкий райком КПУ. Поэтому и я свое письмо посылаю по этим же адресам.

Письмо будет большим, поэтому очень прошу найти возможность внимательно дочитать его до конца.

Поскольку речь идет об отце, то я и буду писать в основном о нем. Но он работал не один, он не смог бы сам столько сделать. Работала крупная подпольная организация, которую он возглавлял. Им в их благородной работе помогало множество преданных нашей Родине советских людей. Вместе с отцом и по этому делу немцы уничтожили десятки патриотов.

Сообщаю некоторые известные мне сведения из жизни и деятельности отца и прошу принять меры для того, чтобы разобраться в вопиющей несправедливости, чтобы воистину никто не был забыт и ничто не было забыто, чтобы восстановить честные имена не только забытых, но и несправедливо оклеветанных людей.

Дьяченко Иван Лукич воспитывался в бедняцкой семье. Старший брат, Дьяченко Максим Лукич, был одним из первых коммунистов в районе, активным проводником политики партии, вел активнейшую работу по коллективизации крестьянства, по борьбе с кулацкими элементами и бандитизмом, по культурному строительству на селе.

Отец (мой дед), Лука Максимович, одним из первых вступил в колхоз и во всем поддерживал своих сыновей.

Мой отец, Иван Лукич Дьяченко, был одним из активнейших комсомольцев двадцатых годов, оказывал помощь коммунистам в проведении в жизнь политики партии, вел пропагандистскую работу по вовлечению в колхоз крестьянства, участвовал в борьбе с бандами.

Во время учебы в Майновском зоотехникуме отец был комсомольцем-активистом, исполнял обязанности председателя профсоюзного комитета техникума.

После окончания техникума в 1934 году, отец работал на руководящих постах села и района, а в начале 1940 года был избран председателем колхоза им. Ленина с. Новая Басань и вывел его к началу войны из отстающих в число первых в районе.

Газета «Октябрьская заря» — орган Бобровицкого райкома партии и исполкома районного Совета депутатов трудящихся 10 ноября 1966 года в статье «Комсомольцы двадцатого года» писала:

«Давно миновали действия двадцатых годов, но в памяти моей они не стерлись. И поэтому сегодня еще раз хочется вспомнить о тех, кто оказывал помощь в возведении фундамента новой жизни, о тех, чьи сердца бились только для народа, о тех, кого подстерегали бандитские пули из-за угла. Но ничто не могло остановить движения новой истории, потому что эту историю творили на рассвете революции люди с чистой совестью, с орлиными сердцами, с мозолистыми бедняцкими руками.

. . . . . .

Но многих товарищей уже нет среди нас. Погибли в борьбе за новую жизнь, за светлое сегодня Федор Прима, Дмитрий Архипович Сирый, участник гражданской войны, организатор колхоза в селе Николаеве, коммунист Григорий Михайлович Кохановский, Евгений Комарецкий, Иван Лукич Дьяченко...

Светлая память о них всегда будет жить в сердцах благодарных поколений новобасанцев».

Когда началась война, отец ходил в райвоенкомат, чтобы его отправили на фронт, но на фронт его не отправили, а оставили для борьбы в тылу врага.

Отец был включен в состав созданного в селе истребительного батальона.

Когда противник замкнул кольцо вокруг защищающих г. Киев наших войск, село Новая Басань осталось в этом кольце. Оставленные для организации партизанской борьбы руководящие лица района не проявили должной твердости в руководстве, и истребительный батальон, в состав которого входил отец, распался.

15 сентября 1941 г. с. Новая Басань заняли немцы.

23 сентября 1941 года в наш район прибыла отступающая с боями от Киева группа руководства Наркомата внутренних дел во главе с Т. А. Строкачем.

Отец в это время скрывался в лесу, т. к. район был полностью оккупирован немцами.

В своей книге «Наш позывной—свобода», изданной в Киеве в 1964 году в издательстве «Радянський письменник», бывший начальник Украинского штаба партизанского движения генерал-лейтенант Т. А. Строкач писал (перевод с украинского Н. И. Д.): «На рассвете 23 сентября группа оперативного состава Наркомата продолжала выход маленьким отрядом. В селе Рокитное Новобасанского района группа, в которой был и я, установила связь с подпольным районным комитетом КП(б)У, с его секретарями Шинкаренко и Коломийцем.

— До линии фронта Вам не пройти, товарищ Строкач.

Шинкаренко и Коломиец были, конечно, правы. Вечером они пришли к нам с председателем Рокитянского сельсовета Ревицким.

— Эти люди — члены Советского правительства, — сказал Шинкаренко, обращаясь к председателю сельсовета и показывая на меня и моего спутника. — И тебе, Ревицкий, как коммунисту, мы доверяем охранять этих людей... Они же тем временем нам помогут советами в создании подполья и партизанского отряда.

— Я исполню это задание, — сказал Ревицкий. Он выменял у односельчан для всех нас одежду. Мы же дали их группе два автомата, пистолет, два маузера. ...Мы проинструктировали молодых партизан, как они должны действовать, объединив свои группы в отряд. Признаюсь, что у меня было желание здесь и остаться, чтобы заняться партизанской борьбой в тылу врага».

Отец председателя Рокитянского сельсовета Дмитрия Павловича Ревицкого, о котором пишет тов. Строкач, Павел Прокофьевич Ревицкий, работавший до войны председателем колхоза, отлично знал моего отца по совместной работе в районе и познакомил его с Т. А. Строкачем. Товарищ Строкач поставил перед отцом задачу войти в доверие к немцам, устроиться к ним на работу и проводить подпольную деятельность.

Это была сложная задача. Ему было чрезвычайно опасно появляться в селе. Отца все в районе знали как активиста.

В селе в первый же день прихода войск противника местные уголовные элементы во главе с Тимофеем Зубчиком устроили казнь активистов: повырывали им языки, проделывали другие изощренные зверства и лишь после этого убили.

Такая же участь ждала и отца и нашу семью, ведь он этих уголовников как раз перед оккупацией села сдал под суд за воровство и саботаж. Но случилось так, что эшелон, в котором везли заключенных, разбомбили. Уголовники вернулись домой и прятались до прихода в село немцев. Когда же вошли немцы, они из чувства мести жестоко казнили людей, причастных к их аресту.

Приходили и за нашей семьей, но отец был в лесу, а мать с детьми пряталась в другом селе.

Но, благодаря своей находчивости и изворотливости, отцу удалось перейти на легальное положение, избежать мести бандитов, устроиться на работу и вскорости занять пост председателя райуправы.

Заняв этот пост, он начал проводить большую работу по борьбе с существующим немецким режимом. Благодаря своему легальному положению, он практически сразу оказался центром и фактическим руководителем патриотического движения района.

Он делал следующее:

1. Подбирал, готовил к борьбе и вовлекал в борьбу преданных советской власти людей.
(см. подтверждение Тюпы И. А., Ревицкого Л. П., Кияшко В. Г.).

2. Систему работы немецких учреждений переделывал на советский лад.
(см. подтверждение Ревицкого Д. П.).

3. На подавляющее большинство руководящих постов в районе были поставлены преданные Родине люди.
(см. подтверждение Тюпы И. А, Кияшко В. Г. и др.).

4. Военнопленных и попавших в окружение советских военнослужащих регистрировал украинцами (немцы разрешали с лагерей отпускать украинцев по домам) и размещал их по селам, расположенным в лесах, для последующего включения их в партизанский отряд.
(см. подтверждение Тюпы И. А., Рыбина И. А.).

5. Вел пропагандистскую и разъяснительную работу среди военнослужащих и населения, особенно среди молодежи. Подсказывал молодежи и даже требовал «не сидеть сложа руки», а вооружаться и действовать. Прямо в райуправе розмножались листовки и распространялись по селу.
(см. подтверждение Ревицкого Д. П., Герасименко Н. Д., Ерланской М. А.).

6. Оказывал материальную помощь семьям находящихся на фронте военнослужащих, выдавал пайки учителям и др.
(см. письмо учительницы Наумовой Н. И.).

7. Всячески восстанавливал население против существующего режима. Лиц, встретивших захватчиков «хлебом-солью», облагал налогами и поборами, которые спускали немцы, чтобы они почувствовали цену своих «освободителей».
(см. подтверждение Печенкина Н. А.).

8. Всячески срывал планы поставок в Германию. До ареста отца из района насильно никто не был увезен в Германию на работу.

9. Спасал подвергавшихся аресту коммунистов, активистов, евреев, командиров Красной Армии и др. советских людей.
(см. подтверждение Федюк Н. М., Бандуры М. П., Явон М. А.).

Должность председателя райуправы носила чисто хозяйственный характер, он не имел отношения к арестам и другим акциям немецких властей, арестами занимались жандармерия и полиция. Но в случае необходимости отец всегда вмешивался и предотвращал гибель людей.

За время пребывания его на должности председателя райуправы в районе расстрелов коммунистов и комсомольцев не было.
(см. подтверждение Лысенко М. Ф., Озерного И. И.).

Когда зарегистрированных в комендатуре коммунистов и комсостав Красной Армии комендант хотел отправить из Н. Басани (по-видимому, куда-то в лагерь с последующим расстрелом), то отец его убедил, что их, мол, надо заставить работать на месте и восстанавливать то, что «они разрушали» перед приходом немцев и направил их на лесоразработки и насыпать плотику пруда (кстати, плотину отец, будучи председателем колхоза, строил сам и перед приходом немцев разрушил ее, чтобы немцам не досталась колхозная рыба).

Там через бывшего партизана гражданской войны, старого коммуниста, русского рабочего, посланного партией на Украину для установления советской власти, тов. Бегезова Ник., отец выявлял среди работающих лиц, желающих бороться с немцами и вовлекал их в патриотическую борьбу. Отец приезжал к работающим и проводил с ними беседы, направленные на организацию борьбы против немецко-фашистских захватчиков.

Для того, чтобы затянуть работы по восстановлению плотины, ее днем насыпали, а ночью сами разрушали.
(см. подтверждение Тюпы И. А., Бегезовой А. С., Федюк Н. М.).

10. Вел борьбу с буржуазно-националистическими элементами, которых возглавлял бывший член СВУ (Спилка вызволения Украины) Кузьма Егорович Евтушенко.

Евтушенко в середине тридцатых годов, после разоблачения СВУ, эмигрировал за границу и вернулся в село вместе с немцами. По возвращении в район он собрал вокруг себя настроенных против Советской власти людей и начали писать доносы на коммунистов, комсомольцев и беспартийных активистов Советской власти района, в том числе и на отца. Но все их доносы и списки попадали не к коменданту, а к отцу, так как переводчицы и секретари комендатуры и райуправы в то время были доверенные отцу люди. Это бывшая учительница Онищенко Оксана Юрьевна, расстрелянная немцами, Николко Юлия Сергеевна, ныне проживающая в г. Джезказган и др.
(см. подтверждение Бандуры М. П., Путяты Н. А., Федюк И. М., Печенкина Н. А.).

Видя это, предатели начали доставлять доносы в г. Нежин, Чернигов и даже Киев. Несколько раз приезжали гестаповцы из Нежина, Чернигова и Яготина для проверки доносов, но отцу всегда удавалось выйти из положения.

Подпольной организацией было принято решение об уничтожении предателей. Но Евтушенко скрылся и до гибели подпольной организации скрывался в других селах района.

После ареста отца, Евтушенко и его приближенные снова открыто появились в селе. В канун нового 1943 года они совместно с другими предателями обеспечили трагедию села, когда за один раз фашистами было уничтожено 364 мирных жителя, занесенных ими в списки коммунистов и комсомольцев.

Евтущенко К. Е., его соратник кулак Николай Дубина перед освобождением района Советской Армией вместе со своими покровителями сбежали из Советского Союза и после поселились в Англии. Евтушенко до последних лет жизни (умер 2 года назад в Лондоне) вел антисоветскую пропаганду по западным диверсионным радиостанциям. А Дубина и сейчас проживает в Англии.
(см. подтверждение Федюк Н. М., Лысенко М. Ф., Печенкина Н. А.).

11. Для раненых военнослужащих был организован в селе Бирки «подпольный госпиталь», где по селянским хатам лечились десятки военнослужащих. Излечение военнослужащих проводилось и в больницах района.
(см. подтверждение Рыбина И. Л.).

Лекарства и перевязочные материалы получали в аптеке, бинты также изготавливали в ткацкой мастерской, которую возглавляла по заданию отца Лысенко Мария Федоровна.
(см. подтверждение Лысенко М. Ф.).

12. Организовал работу по сбору и ремонту оружия для партизанского отряда, которым не только полностью был вооружен созданный в Н. Басанских лесах партизанский отряд, но и переправляли еще и в другие отряды.
(см. подтверждение Печенкина Н. А., Рябуха П. С., Нелина А. Н., Рыбина И. А., Озерного И. И. и др.).

13. В начале 1942 года была установлена тесная связь с Киевским подпольем и отец начал работать под непосредственным руководством Киевского подпольного

горкома. Член Киевского подпольного горкома тов. Кулик Геннадий Иванович весной 1942 года несколько раз приходил на встречу с отцом в Новобасанский район, а с июня 1942 года, после разгрома Киевского подпольного горкома, полностью перешел в наши края.

(см. подтверждение Бандуры М. П., Бородавко Х. П., Майсак М. В.).

В книге «Герои подполья», изданной в Москве в издательстве политической литературы, в документальной работе «Солдаты Киевского подполья» нынешний заместитель председателя Президиума Верховного Совета УССР, доктор исторических наук П. Т. Тронько по этому поводу пишет на стр. 394: «В апреле 1942 года подпольный горком партии создал из партийно-комсомольского актива, оставшегося на оккупированной территории, Киевский партизанский отряд в 100 человек. Однако в связи с начавшимися арестами подпольщиков отряд к б/деятельности не успел приступить. Часть партизан во главе с членом подпольного горкома партии Г. И. Куликом направилась в Черниговские леса, где продолжала вооруженную борьбу против немецко-фашистских оккупантов».

ПАКО КПУ, ф. 1, оп. 1—2, д. 1, л. 1—3.

«7 июня 1942 года был арестован секретарь основного горкома партии К. П. Ивнин...

...Из членов основного подпольного горкома партии избежали ареста только Г. И. Кулик, Ф. В. Зубко и П. Т. Громыко», (стр. 411).

Весной 1942 года тов. Кулик Г. И. вручил отцу документ, что он, Дьяченко Иван Лукич, является уполномоченным Киевского подпольного горкома.

(см. подтверждение Озерного И. И.).

О том, что отец был наделен такими полномочиями, видно и из сохранившегося директивного письма тов. Кулика Г. И. к отцу, датированного 25 июня 1942 года, в котором тов. Кулик дает указание отцу сдвинуть с места партизанские отряды Бобровицкого района Черниговской обл. и Згуровского района Полтавской обл.

Г. И. Кулик писал:

«ЛУКИЧ!

События развернулись не так, как хотелось, вследствие чего я не смог договориться с тобой еще по ряду вопросов, а именно: чтобы ты сдвинул с места отряды Бобровицкого и Згуровского районов. Необходимо, чтобы ты сделал это немедленно, особенно по Згуровке, поскольку убийство тов. БАЗАРОВА может морально отряд разладить.

Кроме этого, хочу поставить тебя в известность, что я написал тов. КОНОНЕНКО письмо с указанием.., но ему необходимо сейчас... он тебя с этим письмом познакомит, а ты, в свою очередь, заставь его скорее осуществить все это и помоги ему. Дело в том, что до меня дошли сведения о том, что он передерживает оружие, в котором до некоторой степени нуждается отряд тов. КНЯЗЕВА, а также передерживает людей, что особенно чревато опасностью сегодня. Кроме всего этого не способствует обеспечению отряда продуктами и медикаментами, он претендует на портфель. Я написал, чем это может для него кончиться. Я ожидаю выполнения решения день-два. Отряду же надо, согласно нашей договоренности, уходить. Неважно, кто его расстреляет за продолжение этой политики, и впредь — командование отряда или тогда, когда придут наши, а это, судя по сведениям, полученным мной из Киева..... как видишь, тебе здесь есть над чем поработать. Надо сделать все для того, чтобы отряд днями ушел.

Иван Лукич! По известным тебе причинам я не смог получить для Киева продуктов и веломашин. Ты понимаешь, что осуществить сейчас этого я не могу, а уходить мне пора. Коль сложились так обстоятельства, то надо, чтобы ты передал через подателя этого письма.....

С приветом Г. Кулик.

25.VI.1942 г.

Заканчивайте со снабжением отряда продовольствием и боепитанием.

Г. КУЛИК».

О связях отца с этими районами свидетельствуют и тов. Печенкин Н. А., Рябуха П. С., Федюк Н. М., Козырь П. Н. и другие, копии подтверждений которых прилагаю.

14. Организовывал сбор информации о дислокации, количестве и вооружении немецких войск.

(см. подтверждение Федюк Н. М., Рябуха П. С.).

15. Отец организовывал доставку оружия, продовольствия и др. для Киевской городской подпольной организации.

(см. письмо тов. Кулика Г. И.).

16. Был основным организатором в Новобасанских лесах партизанского отряда. (см. подтверждение Тюпы И. А., Рыбина И. Л., Бородавко Х. Л.).

Весной 1942 года партизанский отряд вышел в лес. Туда же, чуть позже, прибыли: бывший начальник Новобасанского райвоенкомата Н.-Басанского р-на полковник Князев С. А., ставший командиром отряда; работавший до войны по заданию ЦК КПУ секретарем райкома КПУ в Западной Украине и оставленный ЦК КПУ для подпольной работы в тылу. Майсак М. В., избранный в отряде секретарем партийной организации. Этих товарищей отец до выхода их в отряд скрывал в селах района.

(см. подтверждение Майсака М. В., Кияшко В. Г., Озерной И. И.).

Майсак Михаил Васильевич остался жив, воевал в соединении «За Родину», после войны был первым секретарем Новобасанского райкома КПУ (во время оккупации работал в этом районе подпольно совместно с отцом), ныне проживает в г. Черткове Тернопольской области по ул. Ленина, 30, кв. 26.

Копии подтверждений тов. Майсак М. М. от 22.4.1944 г. и два подтверждения за 1975 год прилагаю.

Политическое руководство отрядом (т. е. комиссаром) с июня 1942 года взял на себя член Киевского подпольного горкома КПУ тов. Кулик Геннадий Иванович.

Основную численность отряда составили бывшие военнослужащие, попавшие под Киевом в окружение. После побега, во время ареста его местной Писковской полицией, в отряд забрали и Кривца Александра Елисеевича, где командование отряда назначило его командиром отделения разведки.

(см. подтверждение Рыбина И. А., Ревицкого Д. П. и др.). В отряд вошли и видные партийные работники, такие как тов. Павленко — 2-й секретарь Барышевского райкома КПУ Киевской обл., тов. Коломиец — 2-й секретарь Новобасанского райкома КПУ и др.

17. Отец организовывал снабжение отряда не только оружием и боеприпасами, но и продовольствием и другими видами довольствия.

В селе Новая Басань на мельнице заготавливали муку, которую доставляли в хутор Красное.

В хуторе Красное была «партизанская пекарня» — около десяти дворов специально занимались выпечкой хлеба для отряда.

В организованных немцами на базе наших колхозов общественных хозяйствах выращивался скот для снабжения отряда мясом.

Специи и др. продукты отправлялись в отряд прямо из торговой базы с. Новая Басань, которой заведывал активный подпольщик и помощник отца во всех его делах Бородавко Харитон Леонтьевич (погиб на фронте в 1944 году. Копию его подтверждения, подписанного в 1944 году, см.).

Немецкие деньги, десятками тысяч, брали прямо с банка через инспектора райфинотдела (до войны учитель), активнейшего подпольщика Бондаря Андрея Ивановича. Банком заведывал подпольщик тов. Кононенко.

Оба они арестованы вместе с отцом и расстреляны.

(см. подтверждения Лопаты А. К., Рыбина И. А., Бондарь Л. Б., Тюпы И. А., Ерланской и др.).

18. В конце июня 1942 года руководство отряда принимает решение идти рейдом на восток.

Отец остался для дальнейшей организации борьбы.

От уходящего отряда отделилась небольшая группа партизан, в основном из местных жителей, в том числе и А. Е. Кривец, не согласившихся с решением руководства отряда об уходе. Часть из оставшихся влилась в отряд «За Родину», а часть осталась в Новобасанских лесах и к 1943 году переросла в отряд им. Щорса, который и возглавил А. Кривец.

Участники тех событий показывают, что отец встречался с представителями оставшейся в Новобасанских лесах группы партизан, поддерживал с ними связь, помогал оружием. (см. подтверждения Ревицкого Д. П., Лопата А. Е., Печенкина Н. А.).

Партизанский отряд т. Кулика-Князева прошел с боями рейдом по тылам около 200 км. В Корюковском районе был окружен во много раз превосходящими силами противника.

Отряд ушел из Новобасанских лесов вооруженным «до зубов» (по выражению партизана этого отряда Рыбина И. А.), но в жестоких боях боезапасы иссякли.

Партизаны сражались до последнего патрона.

В Киевском областном партийном архиве имелись сведения, что из окружения удалось вырваться десяти партизанам. Они же вынесли на руках раненого в грудь Кулика Г. И.

Дальнейшая их судьба неизвестна.

Я думаю, соответствующие органы, если бы занялись, смогли бы установить судьбу этих партизан и в особенности тов. Кулика Г. И., как секретаря Киевского подпольного горкома.

19. 17 августа 1942 года, благодаря постоянным доносам местных предателей, отец был обманным путем арестован. Он мог бы избежать этого ареста и перейти на нелегальное положение. О том, что над ним «сгущаются тучи», его предупреждали подпольщики.

Н. А. Печенкин рассказывает, что когда незадолго до ареста отец заехал к нему. Николай Алексеевич предупредил о грозящей ему опасности. В ответ на это отец вынул из карманов галифе две гранаты-лимонки, потряс ими в воздухе и сказал, что если уже умирать, так с музыкой, что живым в руки он никогда не дастся».

Итак, он до конца исполнял свой долг, зная, что каждый день его работы на этом посту, это спасение жизни советских людей и новые накопленные силы для борьбы с врагом.

Свидетели рассказывают, что отца казнили путем изощренных зверских пыток. Когда его вели на расстрел, он пел: «Ты не вейся, черный ворон...».

После того, как он, скошенный пулями, упал, и стрельба прекратилась, он еще раз поднялся и выкрикнул:

— Нас много, всех не перестреляете.

После этого его добили выстрелами из пистолета в голову.

Во время пыток он никого не выдал, а наоборот, по возможности, выручал. (см. подтверждения Рябухи П. С., Печенкина Н. А и др.).

Воронежская областная газета «Молодой коммунар» №№ 107, 108 за 1971 год писала по этому поводу: «...расстреляны богатырь Иван Лукич Дьяченко и мудрый Федор Евсеевич Будник, а с ними и десятки скошенных без разбора людей.

Нет, Николаю не в чем себя упрекнуть за эту трагедию. И новобасанский староста, бесстрашный Дьяченко, умер с чистой душой, он сделал для партизан все возможное и невозможное. Ошиблись те, кто, получив от него оружие, ушел из здешних лесов, решив через сотни верст прорываться к фронту. Небольшой отряд окружили и уничтожили. А кто-то из захваченных партизан, не выдержав пыток, предал товарищей. И жизнь Николая висела на волоске: схватили и братьев Рябух, которых навещал Дьяченко. Они и возвратились в село со скорбным и гордым известием:

— Никого не выдал Лукич... Вечная память ему!

Он умер не зря: набирая силу, громят фашистов уже два партизанских отряда— «За Родину», имени Щорса.

Коварен, выходит, Бибрах, и хватка у него звериная: это он хитростью и арестовал Ивана Дьяченко. Знал, что такого бесстрашного человека так просто не взять: вооруженный, он стоил целого взвода. А Бибрах, назначив на сахарном заводе очередное совещание, переводчиков в то утро спровадил — якобы за ненадобностью. Дьяченко, приехав из Новой Басани и не найдя Николая на месте, разыскал дома:

— Чего затевается?

— Сказали: совещание.

И Дьяченко в последний раз пожал ему руку.

Бибрах объявил приглашенным, что им предстоит принять присягу, а гражданские лица по ритуалу делают это безоружными. Когда все собрались за одним столом, через окна и двери ворвались гестаповцы: они еще с ночи сидели в кустах.

Так схватили богатыря Дьяченко».

О написанных выше сведениях Вы можете прочитать в прилагаемых к этому письму подтверждающих документах. Об этих сведениях, если понадобится, смогут написать десятки и сотни людей района, знавших отца.

Я написал много для официального письма о деятельности отца во время войны, но это еще не все, что сделал он, что сделала существовавшая с первых дней оккупации района и трагически погибшая в августе месяце 1942 года Новобасанская подпольная организация, которую он возглавлял.

Обратите внимание на прилагаемые в конце письма подтверждения, за отца ручаются и ближайшие сподвижники А. Кривца: Н. А. Печенкин — разведчик-подпольщик, из семи облав на отряд Кривца (по заявлению А. Кривца) о шести предупре-

дил командование отряда; И. А. Рыбин — командир его прославленной 1-й роты, бесстрашнейший партизан, настоящий герой, имеющий за войну 9 правительственных наград; П. С. Рябуха — прославленный начальник автотранспорта отряда им. Щорса; И. Г. Карпухно — командир взвода отряда; Д. П. Ревицкий — партизан с самого начала оккупации, принимавший активное участие в организации партизанского и подпольного движения (см. Т. Л. Строкача «Наш позывной — свобода» стр. 56, 57), когда еще А. Кривец жил дома в Писках и ходил в «общину» на работы; партизаны Тюпа И. А., Лопата А. Е., Герасименко Н. Д. и др.

После гибели отца мать осталась одна с нами, тремя малыми детьми. Старшей было 7 лет, средней — 3 года и мне 6 месяцев. До освобождения района Советской Армией матери с нами приходилось скрываться. Несколько раз семья находилась на грани гибели, но все же мы остались живы.

Мать благодарила судьбу за то, что удалось выжить и об утверждении отца, как подпольщика, не хлопотала. Ей было не до этого: одна в колхозе с тремя детьми и ниоткуда никакой помощи. Не было времени писать, ездить, хлопотать. Надо было день и ночь работать, чтобы нас прокормить и поставить на ноги.

Она не могла в погоне за памятью о погибшем потерять нас троих, живых.

Мать нам всегда говорила, что наш отец был настоящим советским человеком, беззаветным патриотом, отдавшим себя в жертву ради жизни других, что просто честолюбивые нечестные лица затерли его заслуги перед народом, а она, одинокая женщина, не в состоянии что-либо сделать. В беззаветной преданности отца она никогда не сомневалась и эту уверенность привила нам. Эту уверенность усиливали своими рассказами и все честные люди, знающие отца. Они нам говорили, что наш отец настоящий герой, беззаветный патриот и мы им должны гордиться.

Мы выросли, все трое получили высшее образование, все добросовестно трудимся и вносим свою посильную лепту в общее дело. За это спасибо нашей матери, ставшей совершенно седой в 28 лет и отдавшей всю себя для нас.

И вы подумайте сами: если бы отца хоть немного в чем-либо можно было обвинить, если бы заявление и постоянно распространяемая ложь А. Кривца не были клеветой на 100%, то разве мать, с таким трудом вырастившая нас, разрешила бы нам писать это письмо в такие органы, у которых есть возможность в любом вопросе все выяснить до последнего штриха?!

Когда в селе Новая Басань был установлен обелиск в честь людей, отдавших жизнь во имя Победы, имя нашего отца на установленную там плиту не было занесено. Не занесены и имена всех других, погибших вместе с отцом. Мы до глубины души были обижены этим и обратились в сельский Совет с просьбой объяснить в чем же дело?

Нам ответили, что отца в списках участников патриотической борьбы нет, как и всех, кого казнили вместе с ним и кто остался жив из Новобасанского подполья, а против отца в органах КГБ стоит знак вопроса.

Мы с сестрой, Дьяченко Ниной Ивановной, проживающей в г. Киеве по ул. Семашко 12, кв. 108, решили выяснить, в чем дело, какие еще вопросы могут быть.

Сделали запросы в архивы Киевский, Черниговский областные и республиканский, но везде последовал ответ, что нигде в архивах ничего о патриотической деятельности Ивана Лукича Дьяченко нет и ничего нет о связи его с Киевским подпольем.

Тогда мы сами начали искать людей, работавших с отцом в подполье или знающих его по работе в период оккупации, для того, чтобы выяснить причины, в результате которых так несправедливо поступили с памятью о десятках людей, входивших в подпольную организацию и погибших вместе с отцом.

Людей, знающих о действиях Новобасанского подполья и моего отца в частности, к счастью, еще очень много.

Я в конце письма прилагаю только часть подтверждений и писем, которые они написали. Вчитайтесь, пожалуйста, в них внимательно. У многих вырывается вопль души: «Когда же восторжествует справедливость, где искать правду, почему так получилось?!».

Сестра Нина Ивановна Дьяченко, обратилась за помощью в Комиссию по делам бывших партизан при Президиуме Верховного Совета УССР. Оттуда 13.6.1975 года исх. № КП 3111 ответили, что поиски известий о связях Дьяченко И. Л. с деятельностью подпольно-партизанских организаций на Черниговщине не установлены, что неизвестно и о лицах, указанных в ее письме.

Удивительно, но в Комиссии ничего не известно о секретаре Киевского подпольного горкома тов. Кулике Г. И., не известно и о том, что был партизанский отряд на Черниговщине Кулика-Князева.

Секретарь Комиссии тов. Л. Нижник сестре в устном разговоре 13 июня заявил, что она плохо знает историю, что никакого такого отряда не было.

Да...

В январе месяце 1975 года я обратился в газету «Правда» с просьбой помочь восстановить честные имена погибших людей и к 30-летию Победы назвать их имена.

Из «Правды» исх. № 1647157 пришел ответ, что поднятый мной вопрос довольно сложный, поэтому письмо направлено в Черниговский обком КПУ.

Черниговский обком 17 апреля 1975 года исх. № 36/775 ответил, что «при тщательной проверке компетентными органами достоверных данных о принадлежности Дьяченко Ивана Лукича к патриотическому подполью не установлено».

Вызывает сомнение тщательность проверки компетентных органов и их заключение.

Посмотрите на список известных мне людей, с которыми отец работал в подполье.

1. Кулик Геннадий Иванович — секретрь Киевского подпольного горкома, до войны — сотрудник Киевского обкома партии — погиб.

2. Майсак Михаил Васильевич — 1-й секретарь райкома партии в Западной Украине, сразу после войны — 1-й секретарь Новобасанского райкома партии. Ныне проживает в г. Чертков Тернопольской обл. по ул. Ленина, 30, кв. 26.

3. Коломиец — 2-й секретарь Новобасанского райкома партии, погиб.

4. Павленко Иван Павлович — 2-й секретарь Барышевского райкома партии Киевской обл., погиб.

5. Князев Семен Андреевич — полковник, начальник Новобасанского райвоенкомата, погиб.

6. Тюпа Иван Алексеевич — заместитель председателя Новобасанского райисполкома. Живет в с. Петровка Бобровицкого района Черниговской области.

7. Товстенко Виталий Филиппович — заместитель председателя Згуровского райисполкома Полтавской (ныне Киевской области), погиб.

8. Кияшко Василий Григорьевич — проживает в с. Петровка Бобровицкого района Черниговской области.

9. Дьяченко Иван Лукич (мой отец) — председатель колхоза, погиб.

10. Бандура Ефим Иванович — председатель колхоза, погиб.

11. Зубец Александр Иванович — председатель колхоза, погиб.

12. Лопата Андрей Егорович — председатель колхоза. Живет в х. Красное Бобровицкого района Черниговской обл.

13. Коненко — директор Новобасанского госбанка, погиб.

14. Ганжа — директор Новобасанского МТС, погиб.

15. Бородавко Харитон Леонтьевич — заведующий Новобасанской районной базой СПО, погиб.

16. Ревицкий Дмитрий Павлович — председатель сельсовета, проживает в пос. Быков Бобровицкого района Черниговской обл.

17. Рипа Дмитрий — председатель сельсовета, погиб.

18. Матвиенко Николай — председатель сельсовета, погиб.

19. Лысенко Мария Федоровна — заведующая Новобасанской ткацко-вышивальной артелью «Червоный ткач». Живет в г. Киеве по ул. Белорусской, 5, кв. 13.

20. Нелин Алексей Никитович — учитель, проживает в г. Бобровица Черниговской обл.

21. Бондар Андрей Иванович — учитель, погиб.

22. Онищенко Оксана Юрьевна — учитель, погибла.

23. Базаров Александр Данилович — капитан, командир Красной Армии, погиб.

24. Плешкун Павел — лейтенант, командир Красной Армии, погиб.

25. Чемерский Григорий Гаврилович — лейтенант, командир Красной Армии, погиб.

26. Глушак Антон Антонович — лейтенант, командир Красной Армии, погиб.

27. Кореневский Иван Игнатьевич — лейтенант, командир Красной Армии, погиб.

28. Федюк Николай Максимович — ст. лейтенант, командир Красной Армии, проживает в г. Бобровица Черниговской обл. по ул. Зеленой, 41.

29. Печенкин Николай Алексеевич — мл. лейтенант, военный переводчик, проживает в г. Коломна, Московской обл. по ул. Ленина, 80, кв. 43.

30. Рябуха Петр Сергеевич — водитель Бобровицкого райкома партии, проживает в г. Бобровица Черниговской обл.

31. Озерной Иван Иванович — водитель Новобасанского райземотдела, проживает в с. Новая Басань Черниговской обл.

32. Будник Федор Евсеевич — партийный работник, погиб.

3. Мокрогуз — юрист, погиб.

34. Конопляник Григорий Терентьевич — юрист, проживает в г. Житомир по ул. Горького, 54, кв. 7.

35. Бегезов Николай Дорофеевич — лесник, старый коммунист, партизан гражданской войны, погиб.

36. Майсак Иван Васильевич — комсомольский работник, погиб.

37. Буряк Кирилл Борисович — комсомольский работник, погиб.

38. Плешкун Иван — активный комсомолец, погиб.

39. Ященко Павел Емельянович — активный коммунист, погиб.

40. Кириченко Павел — заведывал мельницей, погиб.

41. Ерланская Марина Александровна — активная подпольщица, проживает в г. Киев.

42. Кучерявец София — активная комсомолка, погибла.

43. Николко Юлия Сергеевна — активная комсомолка, проживает в г. Джесказган.

44. Путята Николай — активный подпольщик, погиб.

45. Гончар Николай Денисович — активный подпольщик, погиб.

Это лишь известная мне часть широко разветвленной подпольной организации.

Как видете из этого неполного списка, многие подпольщики погибли.

Разве эти люди шли на смерть, руководствуясь не патриотическими чувствами?! Разве их деятельность от начала и до конца не носила патриотического характера?! Разве Киевский подпольный горком, под руководством которого действовала организация, не был источником патриотизма?! Разве секретарь Киевского подпольного горкома тов. Кулик Г. И., числится в списках националистов?!

Эти и еще множество вопросов можно задать «компетентным органам», давшим заключение, что отец не был связан с патриотическим подпольем.

Я не компетентен делать заключения в столь сложном вопросе, но, с Вашего разрешения, выскажу свои соображения, сделанные из анализа всего этого непристойного для советской действительности дела.

Из бесед с честными советскими людьми, когда-то пытавшимися добиться правды в этом вопросе, но в конце концов, считай, потерявших веру в ее объективную неизбежность, я понял, что существует неписаный подлый союз против отца. С одной стороны — люди, беспокоившиеся о спасении своей шкуры (извините за грубость, но здесь иначе не скажешь), а с другой — человек (его можно назвать человеком) алчно жаждущий беспредельной неделимой славы, ради достижения которой считающий, что все средства хороши.

ШИНКАРЕНКО Федор Федорович.

Перед войной работал 1-м секретарем Новобасанского райкома партии, был оставлен в тылу, как 1-й секретарь Новобасанского подпольного райкома. Ныне проживает в с. Малая Девица Прилукского района Черниговской области.

После ухода Т. А. Строкача из Новобасанского района Шинкаренко бесследно исчез и не появлялся в с. Новая Басань до прихода наших войск. (см. письмо Ревицкого Д. Л.). Как выяснилось после войны, он скрывался (переживал войну) в Гребинковском районе Киевской области.

Доверие партии не оправдал. Пришли наши — надо отчитываться, почему скрылся из Новой Басани и не выполнил задание партии.

И он пишет объяснение, что он сбежал с этих краев потому, что понял, что Иван Лукич Дьяченко работает на немцев. А «понял», мол, это следующим образом (об этом Ф. Шинкаренко рассказал сам моей сестре Нине Ивановне в апреле этого года):

«Когда в начале ноября мы с Коломийцем и Буряком были в с. Дедово Новобасанского района на квартире у Евлаша Дмитрия Петровича, туда ворвались немцы и полиция. Во главе их был Ваш отец. Он еще ранил хозяина квартиры т. Евлаша. Я увидел, что Дьяченко работает на немцев и вынужден был скрыться».

Позвольте сразу же спросить Шинкаренко, а почему же тогда, если в самом деле это был и Иван Лукич — предатель, товарищи Коломиец и Буряк сотрудничали с отцом и погибли вместе с отцом?!

А подтвердили «пасквиль» Шинкаренко (по его же словам сестре) Вышар О. А. и Краснуха Г. В. Они на отца, конечно, в обиде. Отец Вышару дал пощечину, когда они с Краснухой Г. В. приносили в комендатуру сдавать партийные билеты. Эти лица, с сомнительной репутацией по первому периоду войны, так и не восстановлены в партии.

А «компетентные органы» поверили им, хотя здесь и без тщательной проверки легко установить, что это ложь.

Мы это с сестрой и сделали.

Поехали в с. Дедово к Евлашу Д. П. Он жив и дает показания, что случай такой был в самом деле и что ранили его, но налет возглавлял не Дьяченко Иван Лукич, а начальник полиции с. Новая Басань по фамилии Дьяченко, но Николай Сидорович. Евлаш отца не видел и не слыхал.

А Шинкаренко Ф. Ф. восстановлен в партии (?!) и даже имеет партизанский билет, выданный партизанской комиссией при Прилукском райисполкоме, который свидетельствует, что он подпольщик с 13 сентября 1941 года по сентябрь 1943 года (село Новая Басань, в районе которой Ф. Шинкаренко был до начала ноября, немцы оккупировали 15 сентября, а какое отношение Шинкаренко имеет к Прилукам, и вовсе не понятно).

Так что, как видите из его документа, Ф. Шинкаренко ушел в подполье еще при советской власти, когда еще и немцев не было в Новой Басани, и, по-видимому, остается в подполье по сей день.

Надеюсь, что Черниговский обком партии попросит Прилукский райком разобраться и вывести Ф. Шинкаренко из подполья «на чистую воду».

КРИВЕЦ Александр Елисеевич

Бывший командир партизанского отряда им. Щорса, Герой Советского Союза, ныне управляющий Киевским сахарным трестом, проживает в г. Киеве по ул. К. Либкнехта 36/7, кв. 17.

Был летчиком. Попав в окружение, А. Е. Кривец вернулся домой и ходил на работы в созданное немцами общественное хозяйство и на лесоразработки, организованные Новобасанским подпольем с целью проведения организационно-пропагандистской работы среди жителей. На лесоразработках работало много бывших военнослужащих, попавших в окружение, и отец часто приезжал и организовывал с ними беседы.

Весной 1942 года большинство из них вошло в партизанский отряд тов. Кулика-Князева. Туда же, как я уже выше писал, вошел и А. Кривец, впоследствии назначенный командиром отделения разведки.

Ввиду того, что партизанский отряд тов. Кулика-Князева и Новобасанская подпольная организация трагически погибли, Кривец А. Е., как оставшийся в живых командир, позже действовавшего в этом районе партизанского отряда им. Щорса, все лавры первенства по организации патриотического движения в Новобасанском и Бобровицком районах взял на себя. О своем пребывании в партизанском отряде тов. Кулика-Князева, который был детищем Новобасанской подпольной организации, А. Кривец вообще умалчивает.

Когда в Харькове в 1944 году командиры партизанских отрядов отчитывались за свои действия и было сказано, что было Новобасанское подполье, которое возглавлял И. Л. Дьяченко, то А. Кривец заявил, что на территории, на которой он действовал, до него никакого подполья не было.

Доцент кафедры истории УССР Киевского государственного университета, проживающий в г. Киеве по ул. Ломоносова, 59, кв. 67, рассказывал моей сестре, что даже Сабуров возмутился такому заявлению и сказал примерно следующее: «Позвольте, тов. Кривец. Когда я проходил через те края, то я встречался с Иваном Лукичем Дьяченко. Он нам оказал помощь вооружением и продовольствием, так что там все-таки было подполье, он же не сам это делал».

Посмотрим, что писал Т. А. Строкач в своей книге «Наш позывной — свобода», издания 1964 года на стр. 72 (перевод Н. И. Д.): «После неудачного похода на восток объединялись в отряд имени Щорса патриоты Новобасанского района. Среди бойцов этого отряда был и председатель Рокитянского сельсовета Дмитрий Ревицкий, который так много сделал для группы чекистов из Наркомата, когда мы были в их районе. Командиром этого отряда стал Александр Кривец...».

Значит, все-таки был поход на восток, хотя и неудачный. Значит, еще до Кривца действовали патриоты Новобасанского района. Был отряд, значит, и были

люди, его создавшие, была подпольная организация, детищем которой и был этот отряд и честные имена которых приходится сейчас отстаивать.

Я думаю, что за 30 лет «компетентным органам» пора бы уж разобраться во всем и отдать должное памяти погибших людей. Ведь живут где-то по Союзу родные этих воинов, погибших в отряде, и считают, что муж, отец, сын или брат пропал без вести. А они мужественно сражались и погибли в неравном бою под Софиевкой Корюковского района. Нетрудно установить и имена погибших, надо бы этим только заняться. Да никто этим не желает заниматься.

А Кривец А. Е. этим пользуется и везде утверждает (в Бобровицкий район даже письменно заявил), что на территории Новобасанского и Бобровицкого районов до него никакого патриотического движения не было.

Прямо странно. Исходя из заявления Кривца, можно подумать, что на территории этих районов жили совсем и не советские люди.

История войны показывает, что на оккупированной фашистами территории, можно сказать, без исключения в каждом городе, селе, поселке, было подполье или хотя бы группы людей, сплоченных общей целью, — хоть чем-то да помочь в разгроме врага.

А здесь Кривец, плетя сам себе лавровый венок первоначинателя, вычеркивает из карты партизанской борьбы 1941—1942 годов целых два района. Его средства в достижении своей цели носят отпечаток фашизма. Может, я склонен к максимализму, но согласитесь, что гуманизма в его средствах абсолютно нет.

В своей клевете А. Кривец заходит далеко. По его словам, он и в г. Нежине сразу после войны на каком-то процессе тоже показал (как бы сговорившись с Шинкаренко Ф. Ф.), что Иван Лукич Дьяченко националист и предатель.

«Компетентные органы» по-видимому, исходя из этой подлой клеветы А. Кривца, принимая ее за абсолютную истину, и сделали окончательный вывод о личности отца. Таким образом, против его фамилии вот уж сколько лет «стоит знак вопроса».

Итак Ф. Шинкаренко и А. Кривец своего добились. Облив грязью моего отца, они зачеркнули всю Новобасанскую организацию, партизанский отряд, зачеркнули славные страницы истории работы Киевского подпольного горкома и ее секретаря — Кулика Г. И. Обо всем этом соблюдается какое-то непонятное молчание. Кажется, какая-то сила, даже намного могущественнее А. Кривца, не позволяет раскрывать на всеобщее обозрение эти страницы истории борьбы двух районов Черниговской области, граничащих с Киевской областью (до Чернигова 120—150 км, а до Киева порядка 80 км).

В этом году А. Кривец идет в своей клевете еще дальше. В своем письме в Ваш адрес он выдвигает обвинение, что отец уничтожил его семью и семьи других партизан, чем сам себе противоречит.

В своей книге «Багряными дорогами», вышедшей в издательстве политической литературы Украины в 1973 году и им же названной документальной, на стр. 126—127 он пишет, что семьи были арестованы и вывезены в г. Нежин карательным отрядом войск СС.

А. Кривец заявляет, что Дьяченко И. Л. и его арестовывал, а в то же время в своей книге на стр. 50 пишет, что его выдал проживающий в с. Писки Федор Лиходид, а арестовывала его местная писковская полиция.

Кощунственное обвинение отца в трагедии села Новая Басань, когда карателями было расстреляно 364 человека, выходит за всякие рамки.

Отца арестовали 15 августа 1942 года, а Новобасанская трагедия произошла в конце декабря 1942 года, когда отца давно уже не было в живых.

Это преступление и за него клеветника нужно наказывать, не взирая на его старые заслуги и ныне занимаемый пост.

А вот позвольте спросить А. Кривца, где он был в то время, когда произошла в с. Новая Басань такая трагедия?! Он же в своей книге пишет, что его отряд в это время уже действовал. Почему же он не спас обреченные на гибель сотни людей?!!

Карательный отряд был малочисленным. Арестованных расстреляли лишь на третий день после ареста. От места расстрела недалеко лес, где до морозов прятался А. Кривец. Почему же он не бросился на выручку?

Об этом он в своей книге умалчивает.

Используя свой высокий пост управляющего Киевским сахарным трестом, потрясая партийным билетом и подавляя своим священным для советских людей зва-

нием Героя, А. Кривец навязывает свои измышления не только частным лицам, но и некоторым сотрудникам руководящих органов.

Поразительно!!! Некоторые из них, сами ничего не зная, не проверив фактов, принимают всю ужасную клевету Кривца за прописную истину и говорят его злым языком!

Где же нам искать правду?!

Священным именем всех погибших в борьбе с фашизмом, я умоляю Вас, пресеките навсегда грязную клевету, возводимую на честных советских людей!!!

Кто дает право в Советском Союзе клеветникам и честолюбцам чернить память о честных советских людях, бросивших свою жизнь в костер войны во имя Победы?!

Это были первоначинатели, они начали действовать с самого начала войны. Они боролись и свято верили в победу еще в то трудное время, когда победа и не просматривалась.

Кто позволяет ради славы одного лица чернить целые главы героического прошлого двух районов и Киевского подполья?!

Убедительно прошу Вас назначить комиссию, которая бы объективно во всем разобралась, дошла до каждого человека этой истории, живого и мертвого, и все поставила на свои места.

Ведь за фамилией отца стоят судьбы сотен людей: десятки замученных вместе с ним в застенках гестапо и жандармерии, около сотни погибших в партизанском отряде, политическое руководство которым возглавлял член Киевского горкома тов. Г. И. Кулик, десятки оставшихся в живых подпольщиков, ждущих, когда же восторжествует правда, и сотни членов семей погибших в этой трагической истории, желающих знать правду или вообще ничего не знающих, где погибли их родные.

Об этом А. Кривец не подумал, распространяя клевету на отца тогда, в свои 23 года, и не думает теперь, имея в кармане парт. билет и за плечами зрелый возраст.

Прошу извинить за прямоту и резкость тона. Считаю, в разговоре коммунистов и не должно быть дипломатических уверток.

С большим уважением к Вам и надеждой на Вашу помощь.

Николай Иванович Дьяченко.

г. Львов-55, ул. Новоселов, 4, кв. 43.

Приложение: 42 копии-подтверждения на 59 листах. Подлинные документы будут представлены в случае необходимости.

25.6.1975 г.

ДЬЯЧЕНКО.

ПІДТВЕРДЖУВАЛЬНІ СВІДЧЕННЯ, ПОЯСНЕННЯ, СПОГАДИ

№ 1

Я, Федюк Николай Максимович, год рождения 1915. До Великой Отечественной войны окончил Киевское артиллерийское училище им. С. М. Кирова в 1938 г. и два курса артакадемии им. Дзержинского, г. Москва.

В марте месяце 1941 г. я был направлен артакадемией в 10-ю армию Особого Белорусского военного округа для дальнейшего прохождения службы в в/ч 8460 10 артполк. Наша в/ч находилась: Белостокская область, ст. Валилы, пос. Михалово. Командующий 10-й армией был генерал-майор Голубев, командиром 10 артполка был подполковник Зайцев. Я был н-ком штаба 6 дивизиона ПВО. В районе м. Вороничи, Зап. Белоруссия, в июле месяце 1941 г. был ранен — контужен в затылочную часть головы, на что имеется документ. После ранения мне пришлось пробиваться пешком в тяжелом состоянии с документами к своим воинским частям к гор. Киеву, который в то время не был занят немецкими войсками.

Киевским военным Округом командовал генерал-полковник Кирпонос.

Согласно приказу ставки Верховного Главнокомандующего Вооруженных сил СССР 19—22 сентября 1941 г. город Киев был сдан немецким войскам.

После сдачи г. Киева мы совместно с воинскими частями отступали на восток: Борисполь, Барышевка, Березань, Прилуки, Лехнивка, Полтава, Харьков и т. д. Отступление проходило через г. Новая Басань. Я находился в тяжелом состоянии здоровья, в результате чего был оставлен войсками в г. Новой Басани. Через месяц времени я немного поправился, после этого начал искать связи с подпольщиками. Мне удалось в конце октября и в начале ноября 1941 г. связаться с т.т. Мокрогуз,

Конопляник Г. Т., Лебеда Ф. А., Плешкун, Кореневский и с другими товарищами. **В конце ноября и в начале декабря месяцев 1941 г. меня арестовала Новобасанская полиция.**

Дьяченко И. Л. меня выручил, т. е. спас мне жизнь, т. к. меня могли бы казнить, т. е. повесить. Он меня спросил: «Командир ли ты?». Я долгое время не говорил, а потом — что будет, то и будет — решил сказать: «Да, я красный командир». Он тогда сказал, что такие люди нужны, и вовлек меня в подпольную работу.

Дьяченко Иван Лукич в это время был председателем райуправы, он по указанию высшего начальства пробрался в немецкую власть и на все посты ставил своих доверенных людей. По его заданию под видом отправки неисправного оружия в г. Бобровицу, которое находилось в Новобасанской комендатуре, мы выносили ночью, а когда не было коменданта, и днем, по соседству, за церковью прикапывали у гр-ки Ярланской, которая жила на территории церкви. У нее была явочная квартира. Часто под видом посещения церкви даже со свечкой мы заходили к гр-ке Ярланской и проводили закрытые совещания. Сюда являлся Дьяченко Иван Лукич. Вопрос стоял о доставке оружия, хлеба, медикаментов, о к-ве немецких войск, самолетов, танков и т. д. на территории области и района, а также положение в г. Киеве, Нежине, Чернигове. Мокрогуз и Конопляник П. по указанию организации ходили несколько раз в Киев под видом меняльщиков продуктов и держали связь с киевскими подпольщиками. Меня посылали в г. Бобровицу, Нежин, Чернигов о к-ве войск и эшелонов, которые проходили через ст. Бобровицу. Дьяченко И. Л. мне сфабриковал документ на немецком языке, что я являюсь представителем дорожного отдела. Я писал и распространял листовки, поднимал дух устно (среди незнакомых людей, там, где больше). Говорил, чтобы не поддавались немцам, наши войска, т. е. Советская Армия скоро прийдет.

Дьяченко И. Л. помогал партизанам не падать духом и поддерживал всех нас. Часто он пел песню «Ты не вейся черный ворон».

Он выручал военных, которые попали в окружение. Их могли расстрелять фашисты, но Дьяченко И. Л. размещал их по селам поближе к лесам и утверждал, что они украинцы. Держал их для организации партизанского отряда.

По указанию Дьяченко И. Л. мы, подозрительные для фашистов, в основном коммунисты и комсомольцы, разрушали и восстанавливали несколько раз, а потом снова разрушали плотину под лесом у р. Забловщина. Дьяченко И. Л. и других активистов схватило под видом совещания в Бобровице и арестовало немецкое гестапо.

Выдал их бывший офицер царской армии Евтушенко Кузьма Егорович (недавно помер в Англии). Евтушенко К. Е. еще во время коллективизации уехал из Новой Басани в неизвестном направлении. Потом, когда началась война, приехал с немцами. Долго скрывался, организовал группу националистов. Всех подпольщиков, которых схватили с Дьяченком И. Л., казнило немецкое гестапо. Они были первыми подпольщиками на территории Новобасанского района и имели связь с другими районами Черниговской и Киевской области.

Меня удивляет и возмущает, почему до сих пор не поднят вопрос об этой первой подпольной организации, которая начала действовать с самого начала войны, и которую после ее трагической гибели так бесславно затерли.

В чем и подписываюсь:

подпись

26 апреля 1975 года
г. Бобровица на Черниговщине.

№ 2

Я, ЄРЛАНСЬКА Марина Олександрівна, 1903 р. народження. Відповідаю на Ваш лист. Про Н.-Басанських підпільників я знала багато. Те, що пам'ятаю і тепер, напишу Вам.

До війни я жила в центрі Н-Басані. Моя хата була якраз біля церкви. Від дороги паркан був один для церкви і для моєї хати, а між церквою і моїм городом загорожі не було і, здавалося, що хата стоїть на території церкви.

Коли почалась війна, мій чоловік був призваний на фронт. ДЯЧЕНКО І. Л. до війни був добре знайомий з моїм чоловіком. Коли Лукич став працювати в райуправі, сказав мені, що треба допомагати, щоб скоріше прийшли наші. Для цього я повинна працювати в райуправі уборщицею, а свою хату здавать, як явочну квартиру для наших людей. Приказав, щоб це було великим секретом. Лукича до війни я знала як хорошу людину, активіста, тому рішилась йому допомогти. В мене була весь час явочна квартира аж до того часу, коли арештували ДЯЧЕНКА І. Л. і багато підпільників.

Приходили в мою хату зв'язкові із Києва, Київської і Полтавської областей. Багатьох я не знаю прізвищ, були зовсім незнайомі. Про те, що вони свої, я взнавала по паролях. Ви просите написати про тих, кого я знала. Найбільше знала ДЯЧЕНКА

І. Л. Часто бував у мене в хаті. Він всіх наших виручав, снабжав продуктами, зброєю. Я часто бувала в райуправі в його кабінеті. Спеціально працювала в нього прибиральницею. Він мені дуже довіряв. Бувало, іду в райуправу, в його кабінет в старій порваній одежі. Під рукою несу тазік, тряпку чи мішок, що висить неакуратно. Ходила в робочий час до нього. Скрізь німці, поліцаї, а я іду. В своєму кабінеті він мені давав якісь пакети, пропуски і ін. для зв'язкових і партизан. По вказівці Лукича я розклеювала листівки в центрі села. Щоб не було на мене підозри, він часто на мене кричав в кабінеті. Було віддасть, що треба, я заховаю, а він розчинить двері і кричить на мене, що прийшла прибирати не тоді, як треба, вижене мене та ще з криком по коридору проведе. Або кричить, що погано прибираю. Тягну я тазік і тряпку додому, де чекають мене зв'язкові чи підпільники.

Пам'ятаю, до мене прийшла жінка з Києва. Розплела коси і витягла якісь записки скручені. Сказала, щоб я срочно занесла їх в райуправу Лукичу. Я зразу віднесла. Лукич їй теж передав записки. Приходила якась жінка з хлопчиком. Теж з Києва. Тоді якась жінка прийшла і сказала, що принесла намисто продавати чи міняти на продукти. Цей пароль я знала раніше і догадалась, що вона по якійсь справі до Лукича. Жінка сказала, щоб я срочно попередила Лукича, що треба 2 нагани для двох «матросів». Я взяла тазік, тряпку і пішла в райуправу. В кабінеті сказала про це Лукичу. Він швидко завернув 2 нагани в мою тряпку, сказав, щоб я срочно занесла їх на квартиру до Марії Прохорівни БАНДУРИ. З криком через весь коридор він вигнав мене з кабінету: «Прийшла коли убирати! Прийдеш через 2 часа!». Я швидко прийшла додому. Підв'язала ці нагани під платтячка своїй дочці Ніні (8 років було їй) і племінниці Сивоголовко Ніні. Взяла порожню корзину, серп і пішла з дітьми в указане місце. Коли дійшли до хати Бандури М. П., дівчатка забігли в двір, в них забрали там нагани.

Часто приходилось мені під видом прибирання кабінету зустрічатись з Лукичем, забирати в нього чи нести йому якісь пакети, бумажки. Я ніколи їх не читала. Пам'ятаю, я дуже боялась, що в мене явочна квартира. Через дорогу від моєї хати в приміщенні школи був старостат і німецький лазарет. Німці, поліцаї там весь час ходили. Краснуха Грицько там крутився. ДЯЧЕНКО І. Л. мене заспокоював. Говорив: «Он на Хрещатику в Києві на 2 поверсі жандарми, поліцаї, а внизу листівки печатають. Люди рискують і не бояться. Скоро прийдуть наші, тоді заживемо». Говорив мені, що як прийдуть наші, то над моєю хатою зразу червоний прапор повісимо, а в хаті музей зробимо. Я спитала, де ж я буду жити, якщо віддаси мою хату для музею. Відповів, що на 5-му поверсі. Предсказав, і правда, я живу на 5-му поверсі в Києві. Здоров'я тільки нема і жалко тих людей, що загинули. І чоловік мій на фронті загинув. Пам'ятаю, з Києва прийшли 2 «матроси» на зв'язок з Лукичем. Їх знову треба було переправити в Київ. Лукич послав мене в аптеку, щоб я взяла бинти, йод і костилі для них. В аптеці теж була своя людина. Не пам'ятаю її прізвища. У мене в саду поперетягували «матросам» бинтами ноги так, що аж посиніли. Направили їх в Київ як ранених. Голова колгоспу ЗУБЕЦЬ Олександр давав підводу і людину. Забула, хто їх віз, але, помню, говорили, що «матросів» благополучно доставили в Київ.

Пам'ятаю, вночі прийшов до мене Лукич і сказав, що завтра годин в 10 ранку привезуть до мене підводу оружія. Я перелякалась і говорю, що старостат же через дорогу, опасно. Лукич відповів мені так: «Поки я живий, нікого і нічого не бійся. У тебе саме безопасне місце. Не везти ж мені через усе село в ліс оружіє. Вдень тобі привезуть, а вночі заберуть люди». Я згодилась. Лукич пішов, а прийшов зразу ФЕДЮК Микола з двома незнайомими мужчинами. Викопали в саду в огороді яму, натягли гарбузиння, замаскували, пішли. Вдень в 10 годин ранку під'їхав з підводою (гарбою) нагруженого Литаш. Цей Литаш з Пісок чи Красного. Кульгав на одну ногу. Гарбу завіз у двір, а сам швидко пішов. Зверху і по боках у гарби були вітки сосни, а всередині сіно і повно гвинтівок, наганів. Ще й автомат невеликий забинтований матерією. Ми із Сивоголовко Софією Омелянівною все це осторожно розгрузили в яму, накрили гарбузинням. Сивоголовко С., моя родичка. Хата її була (і зараз є) в кінці мого огороду. Ходили ми від хати до хати по стежці через огород. Вона багато теж допомагала у підпіллі. Ходила і по медикаменти в аптеку.

Все те з ями вночі забирали в ліс мужчини для отряду КНЯЗЕВА. На другий день приходила Параска Рябоприс з мішком. Ніби за гарбузинням прийшла, а поставила в мішок гвинтівку, наклала тоді гарбузиння. Вона дояркою робила у к-пі «Сталіна» до війни. Якщо вона ще жива, розпитайте у неї, хто її присилав і для кого вона брала винтовку. У церкві, що була рядом з моєю хатою, працював батюшка якийсь. Теж допомагав підпільникам. Церкву він відкривав зранку і не закривав до пізнього вечора. Сам ходив по двору. В церкві інколи співала півча. Сивоголовко С. ходила ніби в півчу, а до неї підходили підпільники, передавали бумажки. Вона приносила їх мені, а я відносила Лукичу.

Багато в моїй хаті бувало людей. Напишу про тих, кого пам'ятаю.

МОКРОГУЗ Іван (наче Якович). До війни працював у Н-Басані юристом. Знаю його як хорошу людину. Звідки він сам, точно не знаю. Хтось мені ще тоді сказав,

що він із-за Чернігова, що в нього мати сліпа, він розказував, переживав за неї. Про роботу Мокрогуза І. знаю мало, хоч і часто бував у мене. Був серйозний, не розказував нічого. Був часто з якимись мужчинами. Щось говорили тихо, писали. Пішов він з отрядом Князева, загинув.

БОРОДАВКО Харитон був завбазою. Лукич посилав часто мене до нього, і я получала в базі махорку, консерви, сахар, сірники і ін. Нагрузить, було, мені в мішок вдень і я піду додому. Вночі приходили забирати це все в ліс.

ФЕДЮК Микола бував часто у мене, їздив по завданнях. Копав яму для зброї. Був дуже сміливий. Федюк живий, розпитайте в нього самі.

Пам'ятаю **КОЧЕРЖИНСЬКОГО**. Забула, як звать його. Шофером був. Не знаю, чи живий він. Сміливий був. Знаю, був приказ німців направити на Бобровицю свиней. Видавав свиней Зубець Олександр. Нагрузили їх на декілька машин. Лукич Кочержинському сказав, що на його машину будуть нагружені найкращі свині, і він повинен їхати позаду в ліс. За селом він повинен повернути в ліс із шляху, що на Бобровицю. Повинен завезти свиней в ліс партизанам. Кочержинський так і зробив. Пам'ятаю, говорили, що накоптили там окороків стільки, що всіх не побрав отряд Князева.

ЗУБЕЦЬ Олександр дуже багато допомагав. В кузні його колгоспу робили ключі ті, що рельси портить. Був такий приказ, щоб у кожного партизана був ключ такий.

БУРЯК Кирило Борисович. Мав великий зв'язок з ДЯЧЕНКОМ І. Л. Сміливий був.

МАЙСАК Іван Васильович — молодий хлопець. Лукич посилав мене, я ходила до нього додому, носила якісь бумажки. Був молодий, але обросший, замучений.

КОНОПЛЯНИК Григорій ходив на завдання скрізь далеко. Лукич давав йому якісь бумажки, а він носив кудись в інші райони, області. Пам'ятаю, як він прийшов із далекого завдання, але запізнився, отряд Князева вже пішов. Конопляник дуже переживав, що запізнився. Плакав у мене в хаті, як мала дитина. Він, мабуть, живий. Розшукайте і розпитайте, він повинен багато знати за підпілля.

Бував у мене **БОНДАР** із Бикова сам, а робив тоді у Н-Басані десь.

Пам'ятаю **КНЯЗЕВА — воєнкома**. Був у мене в хаті. Знаю, як Князев, Конопляник (суддя) і Мокрогуз (следователь) говорили, що треба убрати Краснуху Грицька, бо дуже мішає. Староста к-пу «Сталіна» був неграмотний, то Краснуха там сидів, і все допомагав. Говорили в моїй хаті, що як прийдуть наші, то на крючку зразу Краснуху повісять. Тоді знову говорили, що Дяченко І. Л. посилав хлопців, щоб убрали без шуму його тихо, але чомусь не получилось.

ПОТЕНКО Іван живе і тепер в Н-Басані. Знаю, як справляв в моїй хаті рацію для лісу. Спитайте в нього. Рацію він приніс від Лукича. Хай розкаже правду.

Я дуже боялась **Дениса КУЛАКА**. Був поліцаєм. Страшно підозрював мою квартиру. Заявляв німцям, що до Ярланської ходить багато мужчин. Переводчиця була своя і сказала про це Лукичу. Кулака убрали.

Коли отряд Князева виходив з лісів, зібралось у мене в хаті вночі багато начальства, партизан. Радились про все. Світла не світили. Совещаніє проводили, лежачи на полу. Говорив Князев, Дяченко, Мокрогуз і ще мужчини, поночі я не впізнала по голосу. Я була весь час в хаті. Домовлялись вони, що сміливим треба бути. Не здаватись живими, не видавати нікого. Хтось сказав, що якщо хто попадеться німцям, горло собі бритвою перерізати, щоб не видати нікого. Пам'ятаю, говорили, що на ці останні збори не з'явився Кривець. Один мужчина сказав, що Кривець пішов у Бобровицю. Всі були в ужасі. Князев сказав: «Ой, хлопці, хотя б Кривець нам не наробив горя, якщо пішов у Бобровицю! Чого!?». Мокрогуз сказав, що треба виходити, оружіє завезено, не можна чекати ні хвилини нікого. Дяченко І. Л. сказав, що в народі є прислів'я «семеро одного не ждуть», а нас така сила і приказ — виходити. Князев сказав, що ми всі йдемо з охотою, а Кривець не хоче, то хай останеться, тільки щоб лиха нам не наробив.

Всі ці роки після війни я нікому про це не говорила, боялась. Про це знаю тільки я. Мене совість мучає, що я помру, а правду ж ніхто не знатиме. Я хочу, щоб довели цю справу до кінця. Хочу, щоб Ви поговорили з Кривцем строго. Хай признається. Він же спеціально не пішов з отрядом. Чого він пішов у Бобровицю тоді?

Тоді в хаті, як збирались в останній раз, партизани Князева говорили, що як вернуться назад, то розправляться з Кривцем, а Краснуху теж повісять зразу, бо теж повинен був йти з отрядом, а зник десь, не з'явився.

Ото хай Краснуха і Кривець розкажуть правду. Мене всі роки мучить совість, що нікому розказать. Хай розкажуть, скільки богатирів наших загинуло. По чиїй вині?

Тільки прошу, Кривцю і Краснусі не говорити, що я розказала.

№ 3

К о п і я.

Я, Потапенко Николай Александрович, знаю Дьяченко Ивана Лукича с 1932 г., в период его учебы в Майновском зоотехникуме Бобровицкого района Черниговской обл.

С 1932 по 1934 год он совместно с Галычиным А. М. проживал у нас на квартире в с. Щастновка.

Знаю, что он был активным комсомольцем, пользовался большим авторитетом у своих товарищей-студентов и преподавателей.

В 1941 году после окружения в районе Могилева я остался на временно оккупированной территории и в сентябре месяце добрался до с. Щастновки.

Первый раз я встретился с Иваном Лукичом ранней весной 1942 г. На этой встрече присутствовали Будник Ф. Е., Матвиенко Н. (бывш. председатель сельсовета), Лесенко С. С.

Перед нами была поставлена задача готовить надежных людей для выхода в лес на пополнение партизанского отряда. По-видимому, в целях конспирации никаких подробностей о составе отряда, его вооружении и дислокации не было названо. Связь с Иваном Лукичом должен был поддерживать Будник Ф. Е.

После того, как отряд попал в засаду и перестал существовать, и после ареста Будника и Матвиенко, я начал выполнять отдельные поручения Печенкина Н. А.

Второй раз я встретился с Иваном Лукичом в его кабинете в Райуправе. У меня были надежные документы, изготовленные в Бобровице Свиридом Михаилом, что давало мне возможность беспрепятственного передвижения по району.

Я попросил И. Л. выделить мне из Щастновской общины верховую лошадь и выдать кавалерийское седло.

Седло по указанию И. Л. мне выдали из Новобасанской полиции, вскоре я его передал партизану отряда им. Щорса Андрею Рубахе, с которым очень часто встречался.

Подтверждаю, что Иван Лукич Дьяченко был истинным патриотом нашей Родины.

Это он подтвердил и своей героической смертью в застенках гестапо, не выдав своих товарищей по подполью.

Подпись тов. Потапенко Николая Александровича
заверяю:
ст. инспектор по кадрам

30.04.75 г.

№ 4

Я, ЄВЛАШ Дмитро Петрович, 1900 року народження. Коли почалась війна, я працював в с. Рокитне Новобасанського району. В листопаді 1941 року до мене в хату зайшли троє залишених по броні перед війною: Коломієць, Шинкаренко, Буряк. Голопапенко був у другій хаті. Поліція якось дізналась, що там Голопапенко. Поліція схопила Голопапенка и приказала, щоб він повів до мене. Вони до мене добивались, я не відкривав. Потім відкрив двері. Начальник поліції Дяченко Микола Сидорович кинув гранату. Коли розірвалась граната, я був ранений в груди. До цього часу в грудях у мене два осколки, перевірявся я на рентгені.

Коли граната розірвалась тоді, і почалась стрільба, Шинкаренко, Коломієць і Буряк повтікали. Поліція повтікала. З них нікого не вбило, не ранило. Вони поїхали до сільського старости. Я залишився на вулиці. Потім окровавлений вліз в хату, жінка мене забинтувала. В цей день жінка з трьома дітьми зійшла з дому, а я залишився. Лежав на печі. На другий приїхала знову поліція, німці. Побили вікна. Я не міг довго злізти з печі, бо був у тяжкому стані, а двері були на замку. Я ледве відкрив. Зайшли вони, зробили обиск. Допрос робили 2 німці й переводчик. Питали, де сім'я, чи не зв'язаний з партизанами. На третій день знову приїхали троє: начальник поліції Дяченко Микола, Кулак Денис, Нікулін. Начальник поліції робив допрос, Кулак писав акт. Знову питали мене, чи не зв'язаний я з партизанами. Я сказав, що не маю зв'язків. Прийшла якраз моя жінка, вони послали її за горілкою. Випили і поїхали. Після цього затихло. Більше до мене ніхто не приїжджав, ні поліція, ні ті, що заходили як партизани: Шинкаренко, Коломієць, Буряк. В 1942 році, коли спалили села, я пішов в ліс.

Після війни до мене приїжджав Шинкаренко, просив, щоб я дав справку про те, що він був у партизанах, але я не написав.

Про них після того випадку, як мене ранило, я нічого не чув і не зустрічав до закінчення війни. Про Дяченка Миколу, начальника поліції, я чув погані справи.

Про Дяченка Івана Лукича я не чув нічого поганого. Бачити — теж не бачив.

В чому і підписуюсь.

31/III-75 р.

№ 5

Я, ЗАБОЛОТНИЙ Григорій Трохимович, 1902 р. народження, житель села Старий Биків Бобровицького району Чернігівської області. Коли почалась війна, я був оставлений по броні.

В 1942 році в хаті своєї сестри Андруші Анастасії Трохимівни (нині проживає в с. Ст. Биків) познайомився я близько з Дяченком Іваном Лукичем. До війни я його не знав. В час війни знав, що працює головою райуправи. Він спитав мене, ким я працював до війни. Я сказав, що механізатором МТС був. Він спитав, чого я зараз не працюю. Відповів йому, що не хочу. Він строго сказав, що знов будем робить. Але я категорично відмовлявся. Він тоді сказав, що я повинен прийняти комору, працюватиму комірником і виконуватиму хлібопоставку.

Відмовитись було неможливо, і я згодився.

Потім начав брать у мене зерно без оформлення документів і я супротивився. Я сказав: «А що я буду німцям здавать?». Дяченко І. Л. відповів: «Хоч грам німцям даси, я тебе застрелю». Я сказав йому, що боюсь поліцаїв і старости. Він сказав, щоб я не боявся, а якщо поліцаї чи хтось буде грозитись, то їх убере. Пам'ятаю, зерно поступило сире. Дяченко підказав мені, щоб я роздав по хатах сушить. Так було і зроблено. Зерно залишилось, німці зерна не получили ні грама.

Дуже я увірився в Дяченка І. Л., що він свій, і коли приїжджав у Биків і дожидав десант у моєї сестри. Я якраз зайшов до сестри. Лукич там був. В хату зайшли діти і крикнули, що спускаються парашутисти. Він на них накричав, щоб вони про це нікому не говорили, вскочив в машину і поїхав на поле на бувший аеродром (тимчасовий), забрав їх.

Коли Дяченко І. Л. арештували, в мене зерна не було і я боявся, що мене повісять. Мене виручив Музика Дмитро (загинув), який робив вісовщиком, був зв'язаний з Дяченком. Він виписав мені документи, що я виконав хлібопоставку, хоча я хліба німцям не дав ні грама.

№ 6

Копія.

Я, громадянка с. Нова Басань Бобровицького р-ну Чернігівської області Бандура Марія Прохорівна, описую спогад за події з мого життя в період окупації с. Нової Басані німецькими окупантами (1941—1943 рр.). В той період я зі своїм бувшим чоловіком Конопляником Г. Т. та малим сином жила в хаті свого батька Бандури Прохора Симоновича. З початку 1942 року Конопляник Г. Т. часто вечорами відлучався з дому і приходив пізно. Я цікавилась, де він буває. Перше він говорив різні причини, а пізніше розповів, що в Новій Басані створена підпільна партійна група, яка вже встановила зв'язок з головою райуправи Дяченком Іваном Лукичем. З метою встановлення зв'язку з київськими підпільниками Конопляник Г. Т. ходив до м. Києва, пропуск йому видавали з райуправи. Одного разу Конопляник сказав мені, що для зв'язку з головою райуправи Дяченком І. Л. прибув представник ЦК комуністичної партії України, а потім прибуде до нас для встановлення зв'язку з підпільниками сусідніх районів. 22 червня 1942 року до нас прийшов незнайомий чоловік, Конопляник Г. Т. відвів його в сарай і сказав, що це представник з сусіднього Баришівського району Павленко. Десь о 5-й годині дня до нашого двору приїхала підвода, на якій приїхав підпільник з с. Козацького (був Басанського р-ну) та представник ЦК партії Кулик Г. І. До хати позвали Павленка, при знайомстві прибулі назвали себе Кулик Г. І. та Плешкун Павло.

При їх розмові я не була, через деякий час Конопляник мене позвав і наказав дати обідати «гостям». Я зайшла до хати, а батько був у дворі, і в цей час прибули німець і поліцай. Конопляник та Павленко встигли втекти через двері, а Кулик та Плешкун залягли на підлозі, бо почалась стрілянина. Поліцай кричав, щоб вони виходили з хати, я порадила їм вибити вікно з тієї стороны хати, де не чути стрілянини і тікати. Вони втекли, а я сиділа за комином на печі і чути було стрілянину. Через деякий час стріляти перестали, а мені наказали виходити з хати. Коли я вийшла, то побачила в дворі багато поліцаїв, німців та вбитого батька. Один з німців ударив мене по голові, але хтось наказав не бити, а вести на допит в комендатуру. Коли мене повів поліцейський, то до двору прибув Дяченко І. Лукич, був зроблений скрізь обшук, грабувати він заборонив і наказав начальнику поліції іти робити мені допит. До комендатури прибув поліцай Буряк К. Н. і зробив мені допит, написав короткого акта, в якому я нічого не зізналась, говорила, що не знаю, хто і чого прибули до Конопляника Г. Т. На вечір привели мене до райуправи і поручили охороняти черговому поліцаю. Коли стемніло, до райуправи прибув Дяченко І. Л. і наказав мені зайти до його кабінету. Він мені сказав, що батька уже поховали на кладовищі, біля канави в заростях, всі втекли, поліцаям нікого спіймати не удалось, вийшла велика неприємність для нас і для його, як керівника.

Про мене Дяченко І. Л. сказав: «Пока я жив, то зроблю усе, щоб урятувати твоє життя. Коли і я провалюсь, то будуть разом нас допитувати жандарми». Нака-

зав мені ночувати в кабінеті, нікуди не тікати, бо буде гірше. Я ніч просиділа в кабінеті з тривогою, а що буде завтра? На ранок мене вивели в коридор і посадили біля чергового поліцая і наказали пильно охороняти. Так я сиділа до півдня, всі поліцаї і робітники райуправи були зайняті своїми справами і до мене ніхто не звертався. Та ось повідомили поліцаїв, що в село прибув невідомий чоловік і питав нашу хату. Всі поліцаї кинулись доганяти партизана, він біг навколо села, а до лісу не попав і його було вбито. Вбитого на підводі привезли до райуправи, мені наказав керівник поліції Дяченко М. С. вийти його пізнавати. Коли я вийшла, то побачила вбитого чоловіка 33—35 р., якого я, звичайно, не знала. Мене знову увели до коридору, в кабінеті Дяченко І. Л. дуже кричав на поліцая Лиску Павла Т., який убив незнайомого, що треба було взяти живим, бо він не відстрілювався. Поліцейські між собою говорили, що я все брешу, а коли добре за мене взятися, то все признаюсь. І тепер прибули жандарми (2 чолов., я бачила) з Ніжина, бо в Басані ще не було установлено жандармерії. Всі поліцейські і Дяченко І. Л. пішли з райуправи, на мене жандармам не показали, бо в коридорі ще були жінки, які у справах приходили до райуправи. Я сиділа до кінця робочого дня з однією думкою, що тепер зі мною буде? Надвечір прибув керівник поліції Дяченко М. С. і наказав іти додому, що жандармам сказали: всі з нашої хати втекли, старика вбито, а залишилась стара глуха баба, яка нікого не може знати. Переслідувати мене не будуть, а я повинна себе вести так, щоб знову не попала до рук поліцаїв. Я майже спокійно жила, поки в лісі був партизанський загін, куди втік Конопляник і працював Дяченко І. Л. Але коли в серпні 1942 року був заарештований Дяченко І. Л., мені стало гірше, часто чіплялись поліцаї, приходили «шукати» партизанів, вимагали горілки. Коли в районі появлялись каратслі, то я переховувалась, дома не ночувала, син жив з моєю матір'ю та сестрою. Літом 1943 року працювала в громадському господарстві, на полі було спокійніше, бо вже діяв в районі загін ім. Щорса, німці на полі не появлялись. Так я дожила до світлих днів, коли наше село визволила Радянська Армія і працювала учителем історії і географії, а в 1971 році пішла на пенсію.

5.V.-1975 р.

підпис

1975 року травня місяця 5 дня Виконавчий комітет Новобасанської сільської Ради депутатів трудящих Бобровицького району Чернігівської області свідчить справжність власноручного підпису на цьому документі громадянки БАНДУРИ Марії Прохорівни.

Особа та дієздатність БАНДУРИ М. П. перевірені.

Одержано державної пошлини 40 коп.

Цей запис зареєстровано в книзі для запису нотаріальних дій під № 64.

Секретар виконкому сільської Ради РУДЕНКО

№ 7

Я, Ревицкий Дмитрий Павлович, 1919 года рождения, настоящим подтверждаю, что Дьяченко Ивана Лукича я знаю с 1941 года начала войны, как подпольного работника.

Я перед О/войной жил и работал председателем Ракитнянского сельсовета, когда началась война по решению Черниговского Обкома партии был оставлен для подпольной работы в Ново-Басанском районе, были оставлены и другие товарищи: Дьяченко Иван Лукич, Шинкаренко Федор Федорович, Коломиец и другие.

В 1941 году в конце сентября я со своим отцом — Ревицким Павлом Прокофьевичем охраняли и содержали членов правительства, которые выходили из окружения при взятии немцами г. Киева. Это были т. Строкач Т. А. и другие.

Мой отец познакомил Ивана Лукича со Строкачем, а я в это время был в охране Строкача, когда приехал к нам Лукич.

Дьяченко Иван Лукич по решению Комитета был направлен для подпольной работы к немцам. Работал председателем Райуправы. Вошел в доверие к немцам.

Был организован партизанский отряд Князева, но при неудачном переходе на соединение с Армией погиб. После этого был организован партизанский отряд им. Щорса, я был в этом отряде. Когда ушел отряд Князева, Дьяченко Иван Лукич держал с нами связь и лично встречался в лесу со мной, Кривец, Головко, Евенко, Герасименко и ряд других. Дьяченко Иван Лукич держал с нами связь, хотя обстановка после схватки отряда Князева была очень напряженной.

Он доставлял нам оружие, информировал об обстановке.

Дьяченко Иван Лукич, являясь подпольным работником, направлял коммунистов, комсомольцев и беспартийных на подпольную работу и в партизанский отряд.

Систему работы полиции и комендатуры перестраивал на советский строй, так как ему немцы доверяли.

Описать все подпольные действия Дьяченко Ивана Лукича невозможно, так как их было очень много и очень сложные и многообразные.

Бывший партизан партизанского отряда им. Щорса — Ревицкий Дмитрий Павлович.

Написанное выше подтверждаю.

Д. Ревицкий

26 марта 1975 г.

Подпись Ревицкого Д. П. заверяет

Н. Быковский п/совет

Председатель п/п

26/III-75 г.

№ 8

Я, Тюпа Иван Алексеевич, до войны работал в Новой Басане заместителем председателя Райисполкома. В начале войны я был оставлен для истребительного батальона. Иван Лукич Дьяченко тоже был оставлен с нами. Ивана Лукича я знал еще до войны. Он работал председателем колхоза. Мы вместе с Дьяченко в июне 1941 года и еще другими товарищами готовили продукты и боеприпасы для будущих партизан. Все это мы закапывали в лесу «Дубрава».

Когда немцы заняли территорию наших сел, мы продолжали подготовку к борьбе против фашистов.

Иван Лукич Дьяченко постарался пробраться поближе к высшему начальству — председателя райуправы. По указанию высшего начальства нашего (от Киевского подпольного комитета) он организовывал вместе с Князевым (бывшим военкомом) партизанский отряд, именовавшийся Князева. Организовывались Лукичем подпольные группы из числа тех, которые раскулачивали и восстанавливали советскую власть, еще в период коллективизации и позже.

Я вместе с Лукичем и Князевым организовывали совещания для ускорения борьбы против фашистов. Ко мне в с. Петровку, отдаленное от района, Озерной Иван Иванович приводит Лукича. Я организовывал им встречу у Кияшко Василия Григорьевича. Я был свидетелем того, как Князев давал указания Лукичу всех военнопленных регистрировать украинцами, договоры о доставке продуктов, боеприпасов.

Я вместе с Лукичем и другими товарищами проводили очень много сложных операций. Было назначено совещание полицейских явиться с оружием для проведения занятий на Лысой горе. Так было подстроено там, что полицаи во время обеда поставят оружие в козлы, а из леса выйдут партизаны и заберут оружие. На высшие посты были подобраны старосты сел и председатели громхозяйств из числа тех, кто был против фашистов. Была организована лесоразработка из числа коммунистов для совещания — организации подпольной работы. Бегезов Николай (лесник) помогал Лукичу в этом деле. Лукич ездил по селам и там, где надо, заменял старост и полицейских своими доверенными людьми, которые старались помочь в борьбе подпольной. Очень много сложной, опасной работы выполнили Лукич и те, кто помогал ему в подпольной работе. Всего нельзя перечесть.

Иван Лукич Дьяченко был смелым борцом против фашистов, подпольщиком.

В чем и подписываюсь. 25.III.1975 г.

Власноручну підпис Тюпи Івана Олексійовича сільська Рада свідчить.

Голова с/Ради

Секретар

№ 9

Я, Рыбин Иван Александрович, 1919 года рождения, бывший командир 1-ой роты отряда им. Щорса, проживающий в с. Бирки Бобровицкого района Черниговской обл., сообщаю о бывшем районном старосте с. Н.-Басань Дьяченко Иване Лукиче следующее:

В сентябре 1941 года во время окружения советских войск в р-не Баршова Барышевского р-на Киевской обл. я был контужен, не мог перейти линию фронта и вынужденно оказался на временно оккупированной территории. Я нашел пристанище в хуторе Бирки Н.-Басанского р-на, кроме меня, в хуторе Бирки было еще 28 раненых советских солдат. Всем нам грозила смерть, но нас от гибели спас староста райуправы Н-Басани Дьяченко Иван Лукич.

По его указанию староста х. Бирки Бандура Евхим Иванович организовал подпольный лазарет, нас лечили, снабжали продовольствием. Весной 1942 г. мы по

команде Дьяченко И. Л. ушли в лес, где создали партизанский отряд, который возглавил Князев. Дьяченко И. Л. я лично видел, когда он приезжал в отряд. Он сообщил, что в лесу имеется база оружия, которая готовилась для истребительного батальона. Оружие с базы на Лысой горе я забирал лично. По указанию И. Л. Дьяченко в хутор Красное доставлялось еще оружие из Н.-Басани, за которым я ходил лично с группой партизан. На этом хуторе была и «партизанская пекарня». Муку доставляли из Н.-Басани и х. Бирки.

В отряде Князева было 103 человека, в основном русские военнослужащие, а из жителей с. Писки — Сидоренко И. К., Евенко Павло, Кривец А. Е., Головко И. А., Бойко Андрей. Я был командир отделения, Головко Иван — политруком, Кривец А. Е. — командиром разведки.

Когда отряд Князева ушел в Черниговские леса и был в пути разбит, И. Л. Дьяченко предупредил через старосту х. Красное Лопата Михаил Калейникович своих подпольщиков, но он не мог предупредить всех, в результате чего были арестованы Бандура Евхим Иванович — староста Бирок, поставленный на эту должность Дьяченко И. Л., Путята Николай и другие.

А Дьяченко И. Л. на следующий день был доставлен в город Бобровица, где был арестован, затем казнен гестапо.

Я как командир 1-ой роты отряда им. Щорса, награжденный девятью правительственными наградами, благодарен И. Л.Дьяченко за спасение военнослужащих, за помощь в борьбе с фашизмом,

в чем и расписываюсь

24.4.-75 г.

Власноручную подпись гр. Рыбина Ивана Александровича исполком Рокитненского сельСовета депутатов трудящихся удостоверяет.

Предисполкома сельсовета **Самсон**

Секретарь исполкома сельсовета **Полякова**

№ 10

Копія

Я, Лопата Андрій Ягорович, 1897 року народження, жив і живу зараз в с. Красне бувшого Новобасанського району Чернігівської обл. Кандидат в члени партії з 1940 р. До війни працював я директором комбінату, а ще з перших років колективізації працював головою колгоспу, був активістом.

Дяченка Івана Лукича знав задовго до війни як активіста району.

Коли почалась війна, так, як і Дяченко І. Л., я був залишений у винищувальному батальйоні. Коли нашу територію зайняли фашисти, всі активісти (Дяченко І. Л. і ми) почали готувати базу для боротьби з фашистами. Цю роботу ми почали ще з осені 1941 року. Із Нової Басані від Дяченка І. Л. Ситенко Сакій привозив регулярно до мене і інших товаришів зброю. Дяченко сам із Нової Басані часто приїжджав і доставляв до нас зброю, боєприпаси, займався організацією людей для боротьби.

Весною 1942 року почав діяти партизанський загін, який очолював бувший начальник воєнкомату Н-Басанського р-ну т. Князев.

Ми забезпечували загін не тільки зброєю, а і продуктами. Хліб пекла моя жінка Лопата Мотря Василівна і ряд інших жінок. Мою жінку і четверо дітей пізніше фашисти стратили. Муку доставляли із Нової Басані через Дяченка І. Л., який працював в той час головою райуправи.

Ще восени 1941 р. мене заарештували, привели в Н. Басань і хотіли здати в гестапо. Але Дяченко І. Л. мене звільнив з-під арешту, а доносчика, який часто доносив на людей, в тому числі і на мене, по вказівці Дяченка І. Л. було розстріляно. Після того, як Дяченко І. Л. мене виручив, я всеодно продовжував боротьбу підпільну, мав постійний зв'язок з Іваном Лукичем.

Після того, як загін Князева пішов з наших лісів, я продовжував працювати на партизанів, мав тісний зв'язок із Дяченком І. Л.

В серпні 1942 р. Дяченка І. Л. арештувало німецьке гестапо і стратили за організацію підпільної і партизанської боротьби.

Дяченко І. Л. був сміливим, відданим патріотом, хорошим товаришем.

В чому і підписуюсь: (Лопата)

Мій партизанський білет № 99 виданий партизанською комісією при Бобровицькому райісполкомі Чернігівської області.

24.IV.75 р.

Власноручную подпись гр. Лопаты Андрея Егоровича Рокитненский сельский Совет депутатов трудящихся удостоверяет.

Пред. исполкома сельСовета **(Самсон)**

Секретарь исполкома сельСовета **(Полякова)**

№ 11

Я, Печенкин Николай Алексеевич, 1921 года рождения, русский, член КПСС с 1950 года, бывший партизан-разведчик партизанского соединения «За Родину» и партизанского отряда имени Щорса, действовавших на Черниговщине, в настоящее время проживающий в г. Коломна, Московской области, ул. Ленина, дом 80, кв. 43, подтверждаю следующее:

Окончив в июле 1941 г. курсы военных переводчиков при разведотделе КОВО, я после побега из немецкого плена прибыл в ноябре месяце в с. Щастовку Новобасанского района Черниговской области, откуда по согласованию с коммунистом Будником Федором Евсеевичем внедрился на работу переводчиком в м. Бобровицу Черниговской области под фамилией Ремов Николай Васильевич, чтобы там проводить работу против врага, к которой нас готовили на курсах разведотдела.

В январе месяце 1942 года я встретился в доме шофера коменданта Бибраха Рябухи Петра Сергеевича, который после ухода в отряд имени Щорса был там начальником автотранспорта, с районным старостой с. Новая Басань. Черниговской области Дьяченко Иваном Лукичем.

К этой встрече я был подготовлен Рябухой П. С. и его братом — Рябухой Николаем Сергеевичем, коммунистом, проживавшем на нелегальном положении, впоследствии — политруком 3-й роты отряда им. Щорса.

Как я понял, при встрече Дьяченко был уведомлен о моей работе и поэтому рассказал, что в Новобасанском районе имеется хорошо законспирированная подпольная организация, что в райцентре и в селах ключевые руководящие посты занимают преданные советской власти люди, что в селах района имеется много военнослужащих, попавших в окружение. Раненые получают медицинскую помощь. Подпольщики собирают оружие и боеприпасы, готовятся к активным действиям против фашистов. Естественно, что в силу тех условий, Дьяченко И. Л. не называл людей по именам.

Мне вместе с шофером Рябухой П. С. часто приходилось ездить в Новую Басань, откуда мы каждый раз привозили оружие и боеприпасы, получаемые от Дьяченко И. Л. и Чемерского Григория. Это оружие переправлялось из дома Рябухи П. С. в партизанские отряды «За Родину» и имени Щорса.

К аресту Дьяченко был причастен и взятый в плен бывший командир партизанского отряда Князев, о чем я писал о своей работе в подполье в 1945 году. Дьяченко погиб как патриот, он не выдал арестованных по его делу П. С. Рябуху и Михаила Булынина, к которым он заезжал во время приезда в Бобровицу. Зная много о моей работе, т. к. с апреля месяца у нас была установлена тесная связь с Новобасанским подпольем, он не выдал и меня. И то, что я сейчас жив, я обязан во многом И. Л. Дьяченко, как и многие десятки людей, спасенные им от гибели или от угона в немецкое рабство.

4 апреля 1975 г.
г. Коломна

Печенкин

Инвалид Отечественной войны II группы, партизанский билет № 27, выданный комиссией при Бобровицком райисполкоме Черниговской области 25 марта 1968 г.

Все, что написано тов. Печенкиным Н. А. о Дьяченко Иване Лукиче, я Рябуха Николай Сергеевич, член КПСС с 1931 года, бывший в период немецкой оккупации одним из руководителей Бобровицкого подполья, подтверждаю. Мне лично было известно также о встречах Дьяченко И. Л. в период оккупации с уполномоченным ЦК Украины Куликом Геннадием Ивановичем.

Бывший политрук партизанского отряда им. Щорса ветеран Великой Отечественной войны

(Н. С. Рябуха)

26.XI.1976 г.

№ 12

Из письма Н. А. Печенкина от 9.01.1976 г. С. В. Гуськову:

«О гибели Дьяченко...». В камере Нежинской тюрьмы находилось несколько групп из разных районов: Бобровицкого, Яготинского, Ичнянского и других. Все арестованные держались по районам, но в один день в камеру посадили человека лет 35, который не принадлежал ни к какой группе. Держался он развязно, говорил, что его не первый раз сажают за спекуляцию и один раз даже расстреливали. Рассказ о расстреле выглядел так:

«В сентябре группу арестованных, в том числе и меня, вывели из тюрьмы и повели на базу № 63 (кажется, такой номер базы был в Нежине, но надо уточнить). Приказали вырыть могилу. Мы вырыли. Среди нас было двое в военной форме, один высокий плечистый, второй более молодой, тоже в русской форме. Оба были

избиты до неузнаваемости. Это были Дьяченко, которого долго держали в камере смертников (камера № 5 внизу), второй был Чемерский. Нас выстроили у выкопанной ямы. Раздался залп, я сразу упал в яму, на меня свалилось еще несколько человек. Но раненый Дьяченко поднялся во весь рост и прохрипел: «Нет, сволочи, не возьмете...». Раздался залп по нему одному. Он упал, истекая кровью, но вновь начал подниматься. Тогда офицер подошел к нему и разрядил в него всю обойму своего пистолета. Дьяченко затих, фашисты не закопали яму. Я выбрался после их ухода, у меня была царапина на плече. Я добрался до знакомых, подлечился там, домой не возвращался больше месяца. Когда вернулся, надо было чем-то жить и я пошел на базар менять вещи, где меня и застукали. Я назвал совсем другую фамилию, но меня опять бросили в тюрьму...».

Все слышали этот рассказ, в том числе и Манзюк, и Данькевич, и Шевколит. Мы считали, что нам подсадили провокатора. Никто не высказался, что знает Дьяченко, хотя все из бобровичан и знали его. Интересно запросить Манзюка — помнит ли он этот случай; одновременно узнать номер базы зерновой, кажется, в Нежине.

№ 13

ДО БЮРО БОБРОВИЦЬКОГО РАЙКОМУ КПУ

Я, Конішевський Андрій Ілліч, мешканець м. Бобровиці Бобровицького району, Чернігівської області, бувший член керівної п'ятірки Марківської підпільної партійної гяупи в час тимчасової німецької окупації Чернігівської області (1941—1943 рр.), пізніше партизан партизанського з'єднання «За Батьківщину», даю свої пояснення покійного гр-на Нової Басані Дяченка Івана Лукича, такого змісту:

Особисто я з Дяченко Іваном Лукичем зустрічався усього один раз у 1937 році у його брата Дяченко Максима Лукича, який тоді працював завідуючим Бобровицького райвно, а я директором Бобровицької школи.

В період з листопада 1941 року по день його арешту органами німецької окупаційної влади — серпень 1942 рік, я знав зі слів братів Рябухи Миколи Сергійовича та Рябухи Петра Сергійовича, мешканців м. Бобровиці, що Дяченко Іван Лукич, будучи головою райуправління в Ново-Басанському районі, веде шкідну роботу проти німецьких окупантів, тримаючи зв'язок з радянсько-партійним активом, робить все можливе для дезорганізації виконання продовольчих поставок для німецької армії та посилки людей на роботу до Німеччини.

Я особисто такої думки, що тов. Дяченко Іван Лукич був заарештований органами окупаційної влади, як людина, що діяла не на користь німців, а на користь радянської держави, інших мотивів, на мою думку, не може бути. Чому залишився тов. Дяченко І. Л. в тіні і які для цього є підстави, мені не відомо.

Бувший член керівної п'ятірки Марковецької
підпільної партійної групи

А. Конішевський

м. Бобровиця
вус РСГА № 131
Партизанський квиток № 299

Факти, зазначені в документі,
нотаріусом не перевірялись.

м. Бобровиця

№ 14

Я, Романенко Павло Самсонович, 1901 р. народження. До революції батракував. Після революції був активістом по встановленню нової влади. Був головою комнезаму в Ічнянському районі, головою групи сприяння РСІ з 1930 р. по 1934 р., головою сільрад, приймав участь у боротьбі з бандами. За Вітчизняну війну маю партизанський білет.

В Н-Басанський район я приїхав в 1939 р. Працював в к-ті 1-е Травня в кузні.

Коли почалась війна, мене залишили в істребітельному батальйоні, то я став знати Івана Лукича Дяченка. Тоді як Федоров (це був і секр. обкому партії) приїхав у Н. Б. і сказав, що хто числиться в істребітельному батальйоні, мобілізації не підлягає, ці будуть оставлені для підпільної роботи, для партизан.

І таким чином став знати Івана Лукича Дяченка. Я із свого боку за Лукичем під час окупації, крім хорошого, поганого нічого не бачив. Ми з ним сиділи разом в лісі, коли вступали німці. Коли німці були вже в Басані, Лукич відкрив магазин, набрав для хлопців з істребітельного батальйону матерії для портянок, а решту розібрали люди (він сказав людям), щоб німцям не дісталось. Сам з усім взятим приїхав на коні в ліс Забловщину. Він сказав, що на пошті встиг забрать і радіо, але воно не справне. Ми сиділи в лісі троє суток: я, Дяченко І. Л., Сльозко Наум, Ященко Павло, а решта хлопців — із сіл. Всього нас було 15 чоловік. У цей час повернувся в Н.-Басань Зубчик. Він проводив свою звірячу роботу. Але сидіти в лісі нам далі не можна було. Готовилась на ліс облава. Ми вийшли з лісу не всі разом.

Вирішено було, що Дяченко І. Л. піде на роботу до німців на своє старе місце роботи — в колгосп. Через деякий час, як ми вийшли із лісу, Лукич пішов «служить» до німців. Він служив на користь наших. Ми з хлопцями були в цій організації. Виконували складну і опасну роботу. Кононенко ходить на совещанія до Лукича, приносить нам відомості від нього. Через Кононенка ми мали зв'язок з Лукичем.

Ященко Павло (загинув у загоні Князева) стає сборщиком податків. Скоро зникає безслідно, а про нього виходить чутка, що він ніби, стерво, напився і, переходячи через болото, втопився. Він в цей час із Князевим — на катериновських участках. Жінка Ященка, так як він ніби втопився, получає на трьох дітей пайки. У квітні до мене зайшов Ященко. Вони із Князевим переходили тоді у ліси Балабаново. Коли ще переходили воєнні, Лукич приказав приписать їх у лісі. А у квітні від нього був приказ іти в ліс, бо вже дерева розвиваються. Хто не піде в ліс, буде вивезений в Германію.

Мій син Микола їздив на зв'язок з Києвом. Із Дарниці привозив газети, які я читав людям і взнавав, як вони реагують на брехню німців, яка була написана в газетах. Надійних людей я втягував у роботу і давав винтовки. Коли треба було перевезти зброю, було вирішено мені їхати до Бегезова (лісника) і сказати, що я приїхав за ялинкою. Відкопали 70 штук винтовок, прикопали на полі. Видавали військовим.

Іван Лукич передав Поліно Данилу, щоб він із свого к-пу вислав кур'єра. Кур'єром став мій син Микола. Син став мати хороший зв'язок із Іваном Лукичем для зв'язку з підпільниками.

Ми, хто працював підпільно, працювали так, щоб менше хто знав про нас. Забезпечення партизанського загону Князева йшло через Лукича. Іван Лукич передав в наш колгосп, щоб відправили 1,5 т зерна на мельницю. Муку зуміли тихо переробити на хліб і відправити партизанам. Колгоспникам, близьких до лісу сіл, Лукич приказує пасти скот, близько коло лісу. Приказав, щоб пастухи мовчали, коли хлопці з партизанського загону будуть брать. Попереджував всіх, щоб тихо було, щоб не було чути бандитизму. Коли було проходить на ліс облава, то Лукич говорить, що тут партизан нема, я перший іду по лісу. І йде попереду.

Складної роботи проводилось дуже багато. Мали зв'язок із Києвом, із подпольним комітетом Києва. Говорилось, що в області об'єднаються, повстануть проти німців, перекриють доступ всього необхідного для німців, а з Москви допоможуть нам. Князев і ще хтось (не знаю) настоював на перехід. Був представник із Києва, із подпольного комітету. Перед виходом в отряді було 150 чоловік. Кулеметів станкових — 12 штук. Озброєння було сильне. Отряд вийшов...

Вернулись із отряду Головко, Кривець, Яценко Микола і ще хлопці. Лукич сказав, що будемо організовувати другий отряд.

За час роботи Лукича в райуправі комсомольців і комуністів не розстрілювали.

Івана Лукича обдурили, ніби взяли на нараду, але арештувало гестапо. Мій син їздив у Бобровицю в той день, як забрали Лукича. Йому сказали, що коли Лукича виводили в «чорний ворон», то його можна було взнати по одежі і росту. Лукич нікого не видав.

Жалко, що загинула така людина.

30 липня 1970 р.

№ 15

— У 1941 р. мого чоловіка послали в Нову Басань завідуючим юридичною консультацією. І червня 1941 р. я теж приїхала з дітьми в Нову Басань. Почалась війна. Чоловік по другій мобілізації пішов в армію, а я осталась з десятирічною дочкою. Остались серед незнайомих людей. Старша дочка від університету (один курс закінчила) була на підготовці окопів. Тоді прийшла теж у Нову Басань. Ми боялись виходити куди-небудь. До мене заходила сусідка Терешко Галя (передова в колгоспі була), розказувала про все, що відбувається з приходом німців. Говорила, що був мітинг, зібрали багато людей. Виступав німець-комендант, переводчик і Дяченко Іван Лукич. Іван Лукич виступав перед людьми, говорив, що наші визволителі прийшли. Щастя-долю принесли. Після того, як назвав визволителями, повернувся до людей і каже: «От оце ви стоїте і думаєте, що от, сукин-син, нас в колгосп тоді заганяв, агітував, а зараз агітує по-другому. Але так треба. Кому якась допомога треба, звертайтесь до мене, до нас». По тому «так треба» можна було догадатись.

У Германію відправляли тих, хто був проти Радянської влади до війни. Пам'ятаю, приїжджали загони німців по боротьбі з партизанами. Іван Лукич порозпихував партизан по людях і в інші місця, а сам автомат на груди і йде попереду в лісі, «перевіряє», шукає партизанів.

Мою дочку Катерину Сергіївну Лукич забрав в підпільну організацію на роботу.

Всі люди знають, що він робив на користь людей, загинув за людей. Так він і остався в пам'яті людей.

У Ніжині жила моя двоюрідна сестра партизанка ще з громадянської війни. У цю війну теж працювала в Ніжині в підпіллі, переправляла людей в отряд. Людина сильної натури. Розказувала після звільнення. У час війни була в Ніжині, людей багато було на базарі. Біля базару якраз тюрма. З тюрми (бачили всі) вели арештованого на допрос високого, в обірваній одежі, казали, що то Дяченко з Нової Басані. Ішов він і співав:

«Черный ворон, что ты вьешься
надо мной! Ты добычи не добьешься,
черный ворон, я не твой»...

Ще від людей я чула, що бачили цю страшну картину.

Я не знаю, хто це може сказати щось погане про Дяченка Івана Лукича?! В серцях людей він живе і житиме, бо він зробив багато хорошого для наших людей.

Єфросинія КЛЮЗКО, 1903 р. народження
17.XI.75 р., м. Київ.

№ 16

КОПИЯ

Пролетарии всех стран, соединяйтесь!

КОММУНИСТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ СОВЕТСКОГО СОЮЗА
ЧЕРНИГОВСКИЙ ОБЛАСТНОЙ КОМИТЕТ КОМПАРТИИ УКРАИНЫ
ПАРТИЙНЫЙ АРХИВ

гор. Чернигов, ул. Ленина, 43, тел. 7-99-62, 7-32-79

№ 48/532 23 сентября 1981 года

АРХИВНАЯ СПРАВКА

Согласно решению бюро Черниговского обкома Компартии Украины от 28 января 1980 года ДЬЯЧЕНКО ИВАН ЛУКИЧ признан участником подпольного патриотического движения в Новобасанском (ныне Бобровицком) районе Черниговской области в период временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками.

И. О. ЗАВ. ПАРТАРХИВОМ
ЧЕРНИГОВСКОГО ОБКОМА
КОМПАРТИИ УКРАИНЫ подпись А. Минаева

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

КРАТКОЕ ТОПОГРАФИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ НОВГОРОДСКОГО СЕВЕРСКОГО НАМЕСТНИЧЕСТВА 1787 ГОДА

(Підготовка до друку і передмова Олександра Коваленка та Ірини Петриченко)

У другій половині XVIII ст. у рамках загального процесу перетворення історичних знань в науку в Україні розпочалося цілеспрямоване вивчення місцевої історії. Становлення історичного краєзнавства як наукової дисципліни на терені Чернігово-Сіверщини було пов'язане з іменем Опанаса Филимоновича Шафонського (1740—1811). Його грунтовна праця «Черниговского наместничества топографическое описание», видана 1851 р. заходами голови Київської археографічної комісії М. Судієнка, стала помітним явищем в українській історіографії. Дослідники не обійшли своєю увагою небуденну постать і доробок О. Шафонського. Вони зібрали докупи факти про його життя та діяльність, охарактеризували джерельну базу краєзнавчих студій О. Шафонського. Водночас деякі аспекти його біографії і досі залишаються нез'ясованими. Так, нещодавно на сторінках «Сіверянського літопису» побачило світ «Сокращенное историческое описание Черниговской губернии вообще и всякого города особо» 1787 р., що являє собою стислий конспект «Черниговского наместничества топографического описания» О. Шафонського.[2] І хоча рукопис пам'ятки позбавлений будь-яких згадок про автора, ймовірно, що його скомпонував сам О. Шафонський. Варто пригадати також, що дехто з дослідників вважав О. Шафонського автором анонімних «Замечаний, до Малой России принадлежащих», видрукованих 1848 р. О. Бодянським.[3] Крім того, з поля зору фахівців випало «Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества» 1787 р., яке, правдоподібно, належало перу О. Шафонського.

Цю пам'ятку було оприлюднено 1851 р. на шпальтах неофіційної частини «Черниговских губернских ведомостей», що давно вже стали бібліографічною рідкістю.[4] У невеличкій передмові до публікації, зокрема, зазначалося, що рукопис О. Шафонського «редакции... случилось приобрести по смерти сына его, Григория Афанасьевича». (Принагідно зауважимо, що згодом ще один список пам'ятки — щоправда, без зазначення прізвища автора — було виявлено у Військово-Ученому архіві Головного штабу в Санкт-Петербурзі).[5] Якщо публікатори з редакції «Черниговских губернских ведомостей» справді мали у своєму розпорядженні «посмертную рукопись», підписану О. Шафонським, а не видали бажане за дійсне, мусимо переглянути поширене уявлення про краєзнавчий доробок ученого, який ототожнювався виключно з «Черниговского наместничества топографическим описанием».

Либонь, «Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества» було підготовлено на вимогу генерал-губернатора Лівобережної України П. Рум'янцева, який восени 1786 р. зажадав термінового упорядкування скорочених історико-статистичних описів намісництв у зв'язку із запланованою поїздкою імператриці Катерини II в Україну та Крим. Це, зрештою, зумовило і обсяг рукопису, і стиль викладу матеріалу: упорядник мав дуже стисло схарактеризувати природні умови, соціальний склад населення, господарське життя краю. Пам'ятка містить також деякі відомості з історії найбільших населений пунктів, насамперед повітових міст. Причому, за браком місця і автентичних джерел автор обійшов стороною суперечливі твердження своїх попередників з цього приводу: «Поелику повествования их несогласны между собой, то и оставляется спор для их разрешения другим».

Пам'ятку написано російською мовою, однак у тексті часто-густо трапляються українізми. Очевидно, редакція «Черниговских губернских ведомостей» мала справу з чорновим примірником опису — у деяких розділах не проставлено дані про кількість населення, наприкінці кожного розділу в рукопису було залишено кілька чистих аркушів. «Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества» 1787 р. подається за першодруком із збереженням усіх фонетичних та стилістичних особливостей. Археографічне опрацювання здійснено на підставі правил передачі тексту кириличних документів XVI—XVIII ст. популярним методом.[6]

Джерела та література

1 Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено. — К., 1851.

2 «Сокращенное историческое описание Черниговской губернии вообще и всякого города особо» 1787 р. // Сіверянський літопис. — 1995. — № 2. — С. 82—95.

3 Бережков М. Н. Шафонский А. Ф. и его труд «Черниговского наместничества топографическое описание» (Заметки к истории Черниговской губернии и Малороссии вообще). — Нежин, 1910. — С. 115, 120.

4 Черниговские губернские ведомости. — 1851. — Часть неофициальная. — №№ 45—47.

5 Бережков М. Н. Вказ. праця. — С. 97—98.

6 Див.: Страшко В. Правила передачі тексту кириличних документів XVI—XVIII ст. дипломатичним і популярним методами та рекомендації для застосування цих правил у виданнях наукового і науково-популярного типів: Проект. — К., 1992.

Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года.

Новгородское Северское наместничество.

Новгородское Северское наместничество разделяется на 11 уездов: на Новгородской Северской, Стародубовской, Глуховской, Кролевецкой, Погарской, Мглинской, Конотопской, Сосницкой, Коропской, Новоместской и Суражской.

1.

Новгородской Северской уезд.

В нем город Новгород Северский, от которого и наместничество имеет свое название; от Санктпетерсбурга 1270 верст, от Москвы 540, от наместнических соседственных городов: от Харкова 400, от Курска 300, от Чернигова 170, от Могилева 600, от Смоленска 800, от Орла 236; при реке Десне, на нагорной стороне по течению, окружается с одной стороны рекою Десною, при которой луга, доставляющии немалое количество сена, леса почти все истреблены, в коих однак остались бортовыя деревья с пчелами, с другой стороны хлебопахатными полями и рвами, от вешней воды произшедшими; местное положение сего города от Десны гористое, внутри города разделяется горами и рвами, от вешней воды поделавшимися; окружность города около 10 верст, длина 2 версты, а ширина более полуторы версты, разделяется на 6 частей, из коих 1). Кляшторная, где во время Польского владения был Польской кляштор или монастырь; 2). Завальская; 3). Жган; 4). Новобарканская; 5). Заручей; 6). Сухомлынская; Во второй Завальской части помещены деревянныя корпусы для правительства, где и дом Генерал Губернаторской, от которого в недальнем разстоянии находится монастырь, каменною оградою обнесенный в 1680 году иждивением архимандрита Лежайскаго, в коем 3 церкви каменныя и почти все строение каменное же, положение свое имеет на высокой горе, над рекою, с восточной стороны в конце города; приятный его вид привлекает зрение; начало свое получил в 1033 году по велению князя Мстислава Владымеровича Тмутараканского, по причине одержанной им победы над князем Киевским Ярославом, а как в сражении много ему пособляли жители города, то он в память их храбрости назвал сей город княжеством, в течении времени от построения сего монастыря был он разорен под предводительством Батия Крымскими Татарами, в 1552, но опять возобновлен 1620 года каштеляном Минским и старостою Новгорода Северского Пасочинским. В сие время были в сем монастыре Доминиканы, котории печатали книги на Польском языке, также печатались книги на том же языке и во время пребывания в сем монастыре архиепископа Лазаря Барановича; в 1678 году, когда переведен Архиепископ Баранович в Чернигов, то и типография туда же перенесена; при открытии же в Малой Росии наместничеств 1782 году, когда Новгород Северский сде-

лан губернским городом, то при назначении Новгородской Северской Епархии начал пребывание свое иметь в оном монастыре Епископ, при коем учреждена Семинария на казенном иждивении, для обучения Латынскому языку.

Герб сего города: в зеленом поле часть стены городской с воротами, над которыми башня с звездою, а по сторонам копье и сабля золотыя; пожалован в 1783 году.

Историки говорят, что сей город начало свое получил в 340 году, и рассказывают о разных переменах сего города, но поелику повествования их не согласованы между собою, то и оставляется спор их для разрешения другим, а здесь продолжается повесть с 1654 года, в котором году Богдан Хмельницкий объявил свое подданство Российскому ЦАРЮ АЛЕКСЕЮ МИХАЙЛОВИЧУ, и в том же году Февраля 17 последовали настоящие договоры между Хмельницким и Россиею; но при всем этом сей город оставался за Польшею по уверению Польских историков. В 1686 году, когда ГОСУДАРЬ ИВАН АЛЕКСЕЕВИЧ и ПЕТР ПЕРВЫЙ с Польским Королем Яном Собецким заключили мир Мая 16, то Польше досталась вся Белоруссия, а России с прочими местами сей город, в которой и присланы были для правления из Москвы воеводы, после которых учреждены были Полковые города и Сотенные, в каком числе и сей город, по учреждению тогдашнему, сделан Сотенным городом. Когда Шведский Король Карл XII имел с Россиею войну, то и сей город выдержал от него осаду, пред которым временем ИМПЕРАТОР Петр Великий имел в сем городе квартиру, которого дому и ныне остатки есть, в 1758 году. Бывший Гетман Граф Кирилла Григорьевич Разумовский, возобновил Универсалом в сем городе Магистрат; по открытии же в Малой России наместничеств, учреждено в сем городе Губернское Правление. В сем городе древностию своею достойны примечания две церкви: 1) каменная на имя Успения Пресвятыя Богородицы, заложена в 988 году, при великом князе Владымере, 2) деревянная Николая Чудотворца, заложена в 1086 году, при Киевском князе Владымере Мономахе; также крепость с земляного валу, остатки которой и теперь находятся, и каковы в ней были крепостные ворота, то и по сие время при названиях своих существуют несмотря на то, что едва только знаки ворот остались; из сей самой крепости был сделан подземный ход к реке Десне, и когда в 1708 году Карл XII, Шведский король, был под сим городом с своею армиею, то сия крепость послужила жителям защитою; приходов в сем городе 7, в оных церквей: 3 каменных, 5 деревянных, и на двух кладбищах по одной церкви; священно и церковно-служителей 27; разного состояния людей считается 2376 мужеского полу, а женска 2266; домов жилых 687. Купечество и мещанство в городе незажиточное и хотя имеют и торги, но оные не заслуживают примечания, исключая то, что некоторыи с них торгуют лесом сосновым, липовым, частию и дубовым, доставляемым по реке Десне в плотах, которой они обращая перепилкою в доски и шелевки, также дерут сосновую дрань, и продают во многия Малороссийские места и в Курское наместничество.

А сверх того отправляют из сего города рекою Десною на байдаках или барках немалое количество извести в разные города Черниговской и Киевской губернии, даже и в Кременчуг, которую выжигают с меловых гор, положение свое имеющих при реке Десне, как в самом городе, так и в недальнем разстоянии от оного. Ведут торг и диким камнем, получаемым также из гор, при реке Десне находящихся, которой способен единственно на фундамент каменных строений.

Климат и грунт земли сего города благопоспешествуют плодовитым деревьям, и потому в нем бывает при урожаи великое изобилие плодов.

Уезд Новгородской Северской граничит с уездами Кролевецким, Короповским, Сосницким, Новоместским, Стародубовским и Погарским. Материк земли по большой части серой, а в некоторых местах черной и песчаной, почему и плодородие бывает умеренное; жители сего уезда обширных лесов не имеют, но в оном недостатку нет, потому что оной получают рекою Десною из Брянских лесов. Рек и речек 15. Приходов 54. Священно и церковно-служителей 179, у них детей 230. Помещичьих домов и владельцев 34. Вообще слобод, сел и деревень 115. В сем уезде вообще всех, как-то козаков, владельческих великороссийских крестьян, колонистов, цыган, бобровников и приписных к дворцу козаков, коронных и разночинцов, мужеска полу, по последней ревизии 31015. Заводов, на которых известку выжигают, в сем уезде 20. Пильная мельница 1, мучных 99.

В сем уезде местечко Понорница одно, сел 3: 1-е Орловка; 2. Машев; 3. Шептаки; в местечке Понорнице в году бывает два раза ярмонка, в селе Орловка два раза, в селе Машев тоже два раза, в селе Шептаках один раз; жители сих местечек ничем себя не отличают от протчиих жителей сего уезда, кроме колонистов оных иманисты (?) исповедания калвинскаго, жительствующих в сем уезде, — владения Его Сиятельства Графа Петра Александровича Румянцова-Задунайскаго, в селе Вишеньках, котория делают стенные часы, медную и железную посуду, также и каменную, к домашнему употреблению весьма нужную, довольно изрядным мастерством, и продают небольшими столовыми сервизами, есть у них также ткацкая фабрика, на которой отменно ткут тонкия полотна.

2.

Уезд Стародубовский.

В нем город Стародуб от Новгорода Северского в 76 верстах, лежит при речках Бабенцу, Ланковки и Бычку; о начале его неизвестно, а пишут, что с начала населили сей город Радимичи, от имяни князя их и вождя Радима, прибывшаго от мест Чермного моря с князем, основателем города Киева; и до открития в Малой России наместничеств был он полковым городом; разделяется оной на две части и три предместия.

Герб сего города старой дуб в серебряном поле, пожалован сей герб в 1783 году. Обивательских домов 1128, лавок 154, заводов 27, между которими два литейных, на которых лют колокола, 19 кожевных, свечных 2, канатных 4. Церквей 18, из коих 8 каменных. Приходов в сем городе 16, при них священно и церковно-служителей с их детьми, мужеска полу 136 душ. Жителей в сем городе считается мужеска полу 3060. Купечество сего города изрядной торг ведет пенькою с Рыгою, а впрочем и красным товаром, но небольшим количеством. Ярмонки в нем бывают в год два раза. Уезд граничит с уездами — Мглинским, Погарским, Новгородским Северским, местах серой и иловатой, смешанной с черноземом, почему и плодородие бывает Новоместским и Суражским. Материк земли по большей части песчаной, а в иных умеренное; жители сего уезда как в лесах, так в пашенной земле и сенокосах имеют недостаток. В сем уезде рек и речек 79. Приходов 94. При них священно и церковно.-служителей 377, у них детей 327. Селений в сем уезде 235. Помещичьих домов 92, владельцов 182. Между протчиими селениями сего уезда отличают себя две слободы раскольничьи Воронок и Слионка относительно торгов, которой простирается в первой до 48450, а во второй до 39800 руб. Во всем сем уезде вообще купцов, мещан, козаков, казенных владельческих крестьян мужеска полу по последней ревизии 30214. Водяных мельниц 138, ветряных по образцу галанских 4.

3.

Уезд Глуховской.

В нем город Глухов, от Новгорода Северскаго в 60 верстах, при реке Есмани, окружается со всех сторон распашным полем, разделяется на 5 частей. Между сего города зданиями отменно был выстроен каменной дом о трех этажах с расположением в каждом по 80 покоев, в котором по имянному ЕЯ ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА указу, в 26 день Октября 1781 года состоявшему, помещены были Малороссийская Коллегия, Генеральный Суд, Генеральная Малороссийская Архива, также и все в оном городу по Высочайшему о управлении губерний изданному учреждению принадлежащия присутственныя места, а затем оставшееся отдано в Приказ Общественного Призрения; но когда 1784 года был в сем городе сильной пожар, то сдание сие поврежденным осталось.. Герб сего города щит, разделенный на 4 части, из них в синем поле две золотыя булавы, в зеленом поле точеный золотой постамент, в серебряном поле красное знамя с государственным российским гербом, в золотом поле на красном деревке бунчук; пожалован 1783 года.

О начале города неизвестно, но известно, что он 1152 года взят был Половцами, пришедшими на помощь князю Юрию Дмитриевичу; сей город был пребыванием бывших Малороссийских Гетманов, почему и назвался главным в Малой России городом. Церквей в городе каменных 9, деревянных 3, священно и церковно-служителей с их детьми мужеска полу 94, женска 105 душ. Жителей всех вообще 3093 мужеска полу, женска 3295; а сверх оных находится в сем городе при штабе офицер гарнизонных солдат 739 человек, да штатной команды при одном обер офицере нижних чинов 33. Купечество незажиточное и сверх торгу мелочным красным товаром торгуют в немалом количестве хлебом и горячим вином.

Граничит Глуховский уезд Курскаго наместничества с Рыльским и Путивльским уездами; Новгородскаго Северскаго наместничества с Кролевецким, Погарским; Орловскаго наместничества с Севским уездом; во всем сем уезди материк земли песчаной; жители сего уезда в лесе, пашенной земли и сенокосах недостатку не имеют. Река 1, Ивот, а речек 21. Манастырь в сем уезде один, по названию Петропавловский; в нем строение почти все каменное; начальник в нем Архимандрит. Приходов во всем уезде 70; приходских священников 83; у них детей мужеска и женска полу 263, дияконов 12, детей их обоего полу 20 душ; церковно-служителей 68; мужеска и женска полу у них детей 159. Во всем уезде селений 187; помещичьих домов 102; владельцов 85; сел 60; деревень 127. Жителей всех вообще козаков выборных, подпомощников, козачьих подсоседков, слуг и работников казенного ведомства, людей монастырских что нине казенных, владельческих подданых, владельческих подсоседков, слуг и работников, цыган, отставных бывших в регулярной службе нижних чинов и солдат служащих нижних Малороссийских чинов, отставных малороссийских нижних чинов, священно и церковно-служителей, в Богодельнях нищих по последней ревизии мужеска 29512. Мучных мельниц 116.

В уезде Глуховском одно только село Полошки достойно примечания по имеющейся в оном глини, за которою даже из Петербурга приезжают для фарфорового заводу.

4.

Уезд Кролевецкий.

В нем город Кролевец, при реке Свидне, от Новгорода Северскаго в 64 верстах, окружается рекою Свиднею, небольшими горами, пашенным полем и березовыми рощами. Разделяется на 11 частей. Герб сего города в синем поле Архангел Михаил, в одежде воина стоящий на черном змее, держащий в одной руке обнаженный меч, а в другой золотыя весы, пожалован 1783 года.

Начало свое получил 1601 года, а 1646 года Король Польский Ян Казимир указал выстроить в нем крепость и назвал его Кролевцом, с тем чтобы купечество Малороссийское соединить вместе с Шлезиею для способности торгов; а как сей город от украинских Великороссийских и Белорусских мест не в дальнем разстоянии, то ИМПЕРАТОР ПЕТР II, усмотря сие учреждение полезным, подтвердил грамотою 1728 года быть ярмонки 14 Сентября. Во время Польскаго владения, в крепости, по указу короля Казимира был выстроен каменной погреб для хранения в нем расправных книг, по которым судили мещанство и в цеху находящихся мастеровых людей; остатки сего погреба и ныне находятся. Лавок в сем городе 99, единственно для найму выстроенных во время бываемого многолюднаго ярмонка 14 Сентября. Приходов в сем городе 5, церквей 2 каменных, а 3 деревянных, при них священно и церковно-служителей 28; купечество в сем городе незажиточное; а всех в оном жителей считается 2348 душ; домов жилых 778. Кролевецкий уезд граничит с Новгородским Северским, Погарским, Глуховским, Конотопским и с Короповским. Материк земли в сем уезде по большей части черной, а в редких местах глинистой и песчаной; плодородие бывает довольное, жители сего уезда ни в лесах, ни в пашенном поле и в сенокосах недостатку не имеют. Рек 2, Десна и Сейм, речек 12. Монастырь Гамалеевский 1, которой обнесен каменною стеною, строение в нем все почти каменное; приходов в сем уезде 47, при них священно и церковно-служителей 155, детей у них 778; сел и деревень 100, дворянских домов 42; по последней 1782 года ревизии во всем уезде всех вообще 30279.

В сем уезде пороховой казенной завод при речке Шостке 1, мельниц ветряных 50, водяных 94.

Местечко Ворониж одно, в котором бывает в году три раза ярмонка, жители сего местечка ничем себя от протчих жителей сего уезда не отличают.

5.

Уезд Погарской.

В нем уездный город Погар, от наместническаго города Новгорода Северскаго 63 версты, при реке Судости.

Герб сего города в голубом поле крест, под крестом продолговатой камень, имеющий четыре угла; пожалован 1783 года.

О начале сего города неизвестно, а пишут историки, что он прежде именовался Радигощ или Радомля, Погаром же переименован как Литовскии войска весь его до основания разорили и вижгли, но когда сей город в 1535 году был под Россиею, то начальствовал в сем городе наместник Матвей Лыков, которой от осады Литовских войск во время Жигмунта Короля взаперти города сгорел; после сего сей город был под Польским владением и принадлежал к Новгороду Северскому. Когда Малая Россия присоединена к России, то распределены были поветовые города на Полки, тогда сей город достался в ведомство Стародубовскаго полку, в коем учреждено Сотенное Правление и грамотою особо был в сем городе учрежден Магистрат, которой и при учреждении уезда остался. Домов обивательских 778, лавок 77; приходов 4, при них священно и церковно-служителей 27; жителей в сем городе мужеска полу 2186 душ; купечество и мещанство незажиточное, ведет однак торг в превосходстве конопляным маслом, пенькою и веревками; ярмонка в Декабре месяце бывает довольно многолюдная, на которую приезжают из Великороссийских городов с разными товарами. Уезд сей граничит Новгородскаго Северскаго наместничества с Глуховским, Кролевецким, Новгородским Северским, Стародубовским и Мглинским да Орловскаго наместничества с Трубчевским и Севским; во всем сем уезде материк земли местами черноземной, а местами глинястой и серой, почему и урожай бывает весьма посредственной; в некоторых местах сего уезда есть леса к строению годнии, а в некоторых с нуждою получаются для домашних надобностей; в сем уезде 1 река Судость, которая вытекает из Мглинскаго уезда и впадает в Десну, речек 2; приходов 83, священно и церковно-служителей 248, у них детей мужеска полу 309 душ; селений 168, владельческих домов 95, разночинцов 56, сел 74, деревень 94; по последней 1782 года ревизии всех вообще мужеска пола 35269; маслобойня водою действуемая 1, мучных мельниц 121. В уезде Погарском местечко Середина Буда, в которой учреждена Ратуша. Жители оной упражняются в купечестве и почти всяк курит вино; в ней бывает каждого года ярмонка один раз, на которой собрание народа немалое бывает.

6.

Уезд Мглинской.

В нем город Мглин, в 142 верстах от Новгорода Северскаго, при реке Судинке, по течению ея на правой стороне, разделяется на 7 частей.

Герб сего города в зеленом поле три соединенныя золотыя башни и из них одна средняя с воротами, пожалован в 1783 году.

О начале города неизвестно, но в 1635 году во время Польскаго владения был сей город под уездом Стародубовским воеводства Киевскаго и в нем была Ратуша, тогда же Гетман Хмельницкий от Польши отложился, то и сей город с ним вместе пришол в подданство России.

Домов в сем городе 609, лавок 14, приходов в нем 4, церквей 5, священно и церковно-служителей 26; всех жителей вообще в сем городе мужеска полу 1909 душ, купечество незажиточное и большою частию торгуют пенькою, конопляным маслом и табаком.

Мглинский уезд граничит с наместничествами Смоленским, Орловским, а с уездами Новгородской Северской губернии Погарским, Стародубовским и Суражским; материк земли глинястой, а местами серой и песчаной, плодородие земли весьма умеренное, жители сего уезда в лесе недостатку не имеют, но в пашенной земле и сенокосах узнают недостаток. Больших рек в сем уезде 2, Ипуть и Судость, а малых 11. Приходов в сем уезде 51; священно и церковно-служителей 301, у них детей 311; помещичьих домов 43, сел 43, деревень 152; по последней 1782 года ревизии жителей порознь разночинцов мужеска — женска —, козаков выборных мужеска — женска —, подпомощников мужеска полу —, женска —, стрельцов и коронных обывателей мужеска полу —, женска —, посполитых владельческих подданых, разночинческых и козачьих подсоседков мужеска —, женска —, а всех вообще мужеска полу 29184 души, женска —; мучных мельниц 134, сукновалень 25. Жители сего уезда частию упражняются в хлебопашестве, а зимним временем конопляное семя перебивают на масло; около лесов живущии делают рогожи и деревянную посуду.

В сем уезде местечко Почеп — одно, принадлежащее Графу Кириле Григорьевичу Разумовскому, которое отличается его домом, великолепно выстроенным, также и все доми в оном местечке выстроены от протчих селений гораздо лучшим порядком; жители сего местечка почти все упражняются в торговле пенкою и конопляным маслом.

7.

Уезд Конотопский.

В нем город Конотоп, от Новгорода Северска в 115 верстах, лежит между речками Езучки и Конотопа, окружается с одной стороны низменными местами и небольшими лесами, а с трех сторон распашным полем, разделяется на 4 части; присутственные места помещены в первой части, называемой Меская Красногорская; герб его в красном поле золотой крест, внизу оного серебраная рогатая луна, вверху шестиугольная звезда; пожалован в 1783 году.

В записках Польских находится, что сей город до 1635 года заложил один Польский выходец Подкова, и тогда он назывался Новоселицею; когда же 1640 года построена в сем городе регулярная крепость Польским Князем Пясочинским и обнесена полисадником, то и переименован сей город Конотопом по речки Конотопки, и сие название осталось даже до сего времени. Приходов в сем городе 7, при них священно и церковно-служителей 31, церквей 7, из коих одна каменная; домов женска 147, у них детей мужеска полу 172, женска 178 душ; в сем уезде помещичьих зажиточное; промысл жителей в превосходстве овчинными нагольными шубами, табаком и рогатым скотом.

Конотопский уезд граничит с уездами Курскаго наместничества с Путивльским уездом, Харьковскаго с Недригайловским, Черниговскаго с Роменским, Новгородского Северскаго с Короповским и Кролевецким. В сем уезде материк земли находится черноземной, глинястой, а отчасти песчаной, плодородие бывает изобильное.

Распашным полем и сенокосами сей уезд изобилует, но лесов посредственно. Рек в сем уезде 2 — Сейм и Сула, а речек 52; сего уезда, между дачами Хмелева, Будок и деревни Басовки, есть в лесу земляной вал с башнями, но по какому случаю сие укрепление было сделано — неизвестно. Приходов 41, церквей толикое же число, священно и церковно-служителей статных и застатных мужеска полу 159, женска 147, у них детей мужеска полу 172, женска 178 душ; в сем уезде помещичьих домов 60, владельцов 53, сел 28, слобод и деревень 8, хуторов 388. По последней ревизии владельческих и разночинческих посполитных подсоседков —, женска —, крепостных Великороссийских, в Богодельнях нищих, всех вообще мужеска полу 35297. Мучных мельниц, при которых есть толчеи и сукновальни, 198; местечек в сем уезде три: 1. Смелое; 2. Константинов; 3. Хмелиов; в них бывают каждого года ярмонки, в Смелом четыре раза, в Константинове три раза, в Хмелиове один раз, а в протчем в себе ничего примечания достойного не имеют.

8.

Уезд Сосницкий.

В нем город Сосница от Новгорода Северскаго 73 версты, на правой стороне реки Убеды, разделяется на 6 частей. Герб его сосна, на сосне золотой улей и вокруг золотыя пчелы, а на оную для добычи меду взлазит черный медведь, сей герб пожалован 1783 года. О начале его неизвестно, но в течении Польскаго владения, под Малою Россиею были в нем разнии Польскии начальники, и он был уезду Новгородскаго, а воеводства Черниговскаго; по присоединении Малой России к России, город сей был возобновлен крепостным строением, а в 1666 году управляем был сей город, по случаю некоторых замешательств, присланным из Москвы воеводою, 1698 года даны было сему городу льготы на 10 лет, а когда в нем учреждено было Сотенное Правление, то в сем состоянии находилса он до открытия в Малой России наместничеств. Домов в сем городе 575; жителей всех мужеска полу 2004 души; лавок 34; приходов 7; священно и церковно-служителей 26; церквей каменных 2, деревянных 5; купечество не зажиточное; ярмонков в году бывает 3. Уезд Сосницкий граничит с Новгородским Северским, Короповским, Новоместским, Черниговской губернии с Березинским и Городницким. В сем уезде материк земли вообще серой, плодородие умеренное, рек в нем 10, как-то: Десна, Снов, Убедь, Мена, Дягова, Бреч, Турец, Скот, Ревна, Хребетна; приходов в сем уезде 35; священно и церковно-служителей 135, у них детей мужеска полу 61, женска 42 души; селений 94, помещичьих домов 2; владельческих 34. По последной ревизии во всем уезде вообще мужеска полу 30408, душ женска —; в сем уезде мельниц мучных довольно.

Местечко Мена, в котором каждаго года бывает два раза ярмонка.

9.

Уезд Короповской.

В нем город Короп, от Новгорода Северскаго в 70 верстах, селение сего города расположено по обеим сторонам реки Коропа, окружается он с двух сторон песчаными местами, с третьей пашенным полем, а с четвертой сенокосными лугами; разделяется на две части. Герб сего города в голубом поле серебряной карась и над ним золотая корона, пожалован 1783 года.

О начале сего города неизвестно, а повествуют, что сын Юрий Гетмана Хмельницкаго приумножил жителей сего города поселением Волохов, которых он с собою из Волахии привел. Сей город 1705 года был отдан Светлейшему Князю Меншикову, а 1708 года Гетману Скоропадскому, а по Гетмане Скоропадском отдан был 1728 года на содержание Генеральной Малороссийской артилерии. В 1746 году учреждено было Сотенное Правление, а 1782 году переименован сей город к счастию жителей уездным городом. Приходов в нем 7; церквей то же число, из коих две каменныя; священно и церковно-служителей 19. Всех вообще жителей в сем городе 2400 душ мужеска полу; домов жилых 100; торгуют в малом количестве красными товарами, а прочии жители промышляют выцеживанием горячего вина. Ярмонков бывает в нем 5, котории продолжаются не более трех дней, собираются на онии из окольных селений. Уезд Коропской граничит с Новгородским Северским, Сосницким, Кролевецким, Конотопским, Черниговскаго наместничества с Борзенским и Березинским. Материк земли сего уезда черной, плодородие умеренное, лесов в нем немного, пашеннаго поля и сенокосов довольно; озер в сем уезде 51, кои приурочиваются реками Десною и Сеймом, во всех почти помянутых озерах есть разная небольшая рыба; рек и речек 10, из коих 2 большия, Десна и Сейм; монастырь 1, Батуринский; приходов в сем уезде 40; при них священно и церковно-служителей с их детьми мужеска полу штатных 256; а сверх штату 55. Селений 183, помещиьих домов 3, владельцов 185. Во всем сем уезде вообще по последнй ревизии мужеска полу 28288 душ.

В сем уезде фабрик партикулярных 2, из коих в 1-й делается сукно разных цветов, во 2 переделывается воск с обыкновеннаго на белый; мельниц мучных 50, местечек 3: 1. Батурин при реке Сейм, в нем бывает каждаго года 4 раза ярмонка, отличает себя выстроенным домом Графа Кирилы Григорьевича Разумовскаго; 2. Новые Млины и 3. Бахмач; сии последния два весьма мало значущия местечки, при всем этом в них бывает также каждаго года ярмонка, в Новых Млинах 4 раза, в Бахмаче 1 раз.

10.

Уезд Новоместской.

Сей Уезд граничит Новгородскаго Северскаго наместничества с уездом Сураж-ским, Стародубовским, Новгородским Северским, Черниговскаго наместничества с Городницким уездом, Могилевскаго с Белецким и Рогачевским; в длину простирается до 100, а в ширину до 50 верст. В нем уездный город Новое Место. Герб сего города в зеленом поле 6-ть золотых ульев, поставленных пирамидою один на другой и окруженные золотыми пчелами, означающие великое изобилие оными, от которых

страна сия и обогащается, пожалован 1783 года. Разстоянием от губернскаго города в 134 верстах; до открытия в Малой Росии наместничеств именовался казенным селом Засухою и был подсудим Стародубскаго полку сотни Тапальской; при учреждении города одни записались в мещанство, а прочии остались в числе экономических крестьян. Положение свое имеет при речке Студенцу, по течению ея на левой стороне; церковь в нем одна, домов жилых 86; жителей в сем городе мужеска полу 588 душ, из коих все почти упражняются в хлебопашестве, а есть небольшое число таких, которыи скупая пеньку и мед-сирец, яко главнейший продукт сего края, продают приезжим промышленникам и сами развозят для продажи в ближайшии места на торги; жители сего уезда довольное имеют количество леса как на строение, так и на другия надобности, но в пашенной земле и в сенокосах имеют недостаток; материк земли почти во всем уезде пещаной, серой и глинястой, почему к плодородию мало способен, как разве с прилежнейшим обрабатыванием земли при знании чем ее одобрять; рек главных в нем две: 1-ая Ипуть, истекает из уезду Суражского, а впадает в Могилевскаго наместничества в реку Сож близ местечка Гомли, течение свое простирает по уезду Новоместскому на 30 верст; 2-ая Снов, вершина которой в сем же уезде в дачах села Замышева, впадает Черниговской губерни близ села Брусилова в реку Десну, течение свое простирает на 10 верст. Речек 45 в сем уезде; раскольничьих монастырей 4, скитков их 2; приходов 51, при них священно и церковно-служителей с их детьми 367, раскольничьих 4, церковно-служителей 9; селений в сем уезде 77, помещичьих домов 30, владельцов 30, раскольничьих слобод 10, из коих в четырех слободах есть Ратуши, а именно в Зыбкой, Шаломах, Климовой и Лужках; владельческих слобод 3, сел 42, деревень 23; между всеми этими селениями отличаются две слободы раскольничьи Зыбкая и Климова купечеством. Во всем сем уезде по последней ревизии всех вообще мужеска полу 35341. В сем уезде заводов стекляных 7, мыловаренных 20, коженных 5, сыромятных 4, воскобойных 2, пильных мельниц 2, мучных с валушнями 79, ветряных 2, конная 1. Жители всего сего уезда упражняются в хлебопашестве, исключая раскольничьих слобод, жители которых обращаются большею частию в торговых промыслах и имеют торг пенькою, медом-сырцом, конопляным маслом, воском, солью, салом, мылом, юфтою рыбою, щетиною и разными красными мелочными товарами, а некотории из них упражняются в художествах и ремеслах, одним словом в раскольничьих слободах можно найти почти всякаго роду художника и ремесленника.

11.

Уезд Суражской.

Уезд Суражской граничит с Могилевскою губерниею, с уездами Новгородской Северской губернии с Мглинским, Стародубовским и Новоместским; в длину простирается на 78, а в ширину на 62 версты, в нем город Сураж от наместническаго города в 142 верстах. До открытия в Малой России наместничеств именовался село Суражичи; лежит при реке Ипуть. Герб сего города в золотом поле куст созревшего канопля в знак изобилия сего растения, которым жители и производят торг, пожалован 1783 года. Церковь в нем одна, обивательских домов 39, лавок 4, жителей в нем щитается 269 душ мужеска полу.

Во всем уезде жители упражняются в хлебопашестве, но большою частию занимаются в делании деревянной посуды и в произращении пеньки, которую, получая из своих огородов, продают в домах промышленникам и сами развозят по ярмонкам. Рек больших две — Ипуть и Бесед, которая вытекает из Белоруссии и протекая в сем уезде через 33 версты, потом опять впадает в реку Сож; речек 40. Приходов во всем уезде 41, при них священно и церковно-служителей 86, у них детей 125; селений в Суражском уезде 162, владельческих домов 49; владельцов 164; слобод раскольничьих 4, посад 1. В одной из них слободе Клинцах учреждена Ратуша; сел 43, деревень 113. Во всем уезде по последней ревизии мужеска полу всех вообще 33671; мельниц пильных 2, а мучных 100; заводов железных 2; в сем уезди материк земли песчаной, почему урожай в хлебе почти всегда худой бывает; жители сего уезда довольное количество имеют леса как для строения, так и на другия надобности; пашенной земли посредственно, а в сенокосах имеют недостаток, но напротив леса изобилуют разными зверьями, как то медведями, дикими кабанами; находятся дикия козы, куницы, лисицы и другие зверы, рухлядью своею прибыль делающия.

А. Ф. Шафонский.

З АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ

ЛИСТ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГРОМАДИ

ДО СЛОВ'ЯНСЬКОГО З'ЇЗДУ ЕТНОГРАФІВ

У 1868 році групою чернігівської молоді на чолі із І. Л. Шрагом було надіслано листа у Москву до сербської громади, яка брала участь у черговому слов'янському з'їзді етнографів. На цей з'їзд не були запрошені українська та польська делегації, що викликало осуд організаторів з'їзду з боку української інтелігенції. Листа було надіслано за підписом Тараса Волі, як підписувався І. Шраг у своїх виступах на сторінках галицьких газет. Ось зміст цього листа, який подається мовою оригіналу:

«Братское послание украинцев Сербскому обществу «Зоря». Написав Тарас Воля — Вена 1868 р.[1]

Братья Сербы! На славянском съезде, бывшем в Москве по поводу этнографической выставки, принято было большинством присутствовавших употреблять российский литературный язык за общий орган, свидетельствующий о славянском единстве. Хотя это решение мы не можем признать ни справедливым, ни полезным.

На этом съезде представителей славянской мысли и науки не было представителей польского и украинского племен. Об отсутствии первых было упомянуто в произнесенных там речах и объяснено тем, что поляки иуды славянского мира. Но мы, мы многолюдный славянский народ, оружием и трудом своим покоривший половецкие и татарские степи славянской колонизации, мы, по словам даже московского поэта, никогда не искавшие опоры у чужих и только в общем славянском возрождении чаявшие залеченные раны, нанесенной братьями, мы почему не представлены на этом общественном съезде? Приходила ли Вам эта мысль в голову на московских пиршествах? Не спрашивали ли Вы себя, почему подле г. Полгацкого не сидит Костомаров? Почему нет между гостями Кулиша? Почему рядом с Вами не сидят студенты какого-нибудь из университетов Юга России?

Итак, мы и Поляки, т. е. 20 миллионов славянского народа, не были представлены на этом братском съезде, 20 миллионов, занимающих середину славянского мира. Давайте вспомним историю. Москва внесла к нам крепостное право, против которого отцы наши боролись столетиями с поляками, стерла нашу автономию, не допустила развитие нашего языка казнями, ссылками, переселениями в массах, успела сломить то, чего не сломили поляки.

Перед нашими глазами стоят исхудалые образы наших братьев, погибших в казематах или томящихся в снегах ледовитого побережья за то единственно, что, оставаясь верными царю, считали себя вправе развивать свою песню и учить свой народ на родном языке. В казематах и уральских рудниках, в солдатстве в горах Кавказа, в вечном подозрительном преследовании у себя дома — вот чем заплатили они за свой великодушный порыв. Без сомнения Вам известна судьба певца страданий Украины, судьба нашего неутомимого деятеля Кулиша и историка «Богдана Хмельницкого» Костомарова.

Да, братья! По московской логике любовь к нашей родине признается признаком вражды к России, нам запрещено деятельно любить наш народ, наш язык, наши исторические предания.

Не удивляет ли Вас, что так называемое в Москве «Украинофильство» замолкло, как бы исчезло, не думаете ли Вы, что наше юношество, все люди ума и сердца, живущие в Украине, отреклись от своих убеждений? Нет! Украинофильство только загнано тяжким молотом московским глубже в землю, оно коренится и разрастается в массах, оно потеряло свои прежние благодушия и дышит ненавистью к бесчеловечному и коварному собрату, ненавистью, которой не было, которую он сам создал, а такое нравственное состояние не может остаться без следа. Вот почему мы считаем отсутствие поляков и украинцев на московском съезде многознаменательным и считаем этот съезд неудавшимся в смысле славянского братства.

Мы искали нашего Возрождения не в мятежах с оружием в руках, подобно полякам, все надежды мы возлагали на силы моральные, на науку, на торжество справедливости.

Мы не обратились к чужеземцам, а надеялись стать в братском хоре славян, как один из работников славянского возрождения. Немедленно в разных городах образовались юношеские общества под народным названием «громад» с целью «сосредо-

точивать и сохранять все, что составляет бытие народное, поднять его науками, дабы они не были достоянием немногих и тем возвысить как материальное, так и нравственное состояние народа» (слова г-на Георгиевича на московском съезде). Общества эти занялись составлением народных учебников, популярных книг, заведением школ и библиотек, т. е. сделали то же самое, что делают и сербские общества — громады. Ни в чем противогосударственном нельзя было упрекнуть эти благодарные общества, но они говорили и писали по-украински и это показалось московскому общественному мнению государственной изменой, и оно увлекло правительство на путь преследования, в чем особенно продвинулся г. Катков, лобызавший Вас его московским лобызанием. «Вы не народ, вы не язык, вы не существуете, вы изменники государству, ибо пишите на языке Вашего народа; наконец, как последнее доказательство: мы сильны». — Вот что писал наш великий вождь московского централизма нам, народу, охватившему черноморское и азовское побережья, раскинувшемуся от Карпат до Волги и Кавказа.

Москве было выгодно задушить движение и школы, основанные громадами; они были закрыты. Украинский язык строго запрещен во всех учебных заведениях не только, как язык преподавания, но и частных разговоров.

Книги на украинском языке самого невинного содержания, как, например, священная история и детские басни, были отбираемы в домах и сжигаемы, а люди, имеющие их,отданы под надзор полиции. Оставаться под надзором полиции в России имело совершенно иной смысл, чем оставаться в Европе. Молодежь, невинная ни в каком государственном преступлении, но участвовавшая в литературной или педагогической деятельности после долгого томления в казематах, доныне измывает на снежных берегах сибирских рек или северного океана — это называется в России «перевести на другое место жительства административным порядком».

Множество лиц, только по подозрению «в соучастии» — лишилось должностей, или удалены были от своих имуществ и семейств.

Да, братцы! По московской логике любовь к нашей родине признается признаком вражды к России; нам запрещено деятельно любить наш народ, наш язык, наши предания. Удивительно ли после того, что современные поэты наши произносят проклятия памяти лучшего из наших героев Богдана Хмельницкого за то, что он сделал политическую ошибку, связавши нас с Москвою, которая по выражению народной песни «привʼязала камінь на шию своїй сестрі Україні»?

... О, Богдане,
Нерозумний сину!
Подивись тепер на матір
На свою Вкраїну,
Що, колишучи, співала
Про свою недолю,
Що, співаючи, ридала,
Виглядала Волю...
Ой, Богдане, Богданечку
Якби була знала,
У колисці б придушила,
Під серцем приспала!..

Мы дали себе клятву не отвечать ни на какие вызовы московских публицистов и, обреченные на безмолвие, углубиться в плодотворческую работу (изучения своего народа и страны и деятельного сближения с массою нашего народа), вот почему и замолкла полемика о малорусском вопросе. После долгого молчания, мы в первый раз раскрываем наши уста в послании к Вам, братья.

Братья Сербы!.. Вы слышали наши жалобы, мы изложили наш образ мыслей. Примите же в Ваши братские славянские сердца нашу клятву: отдать нашу жизнь труду возрождения нашей народности. Мы знаем, что нас ожидает гонение или насмеяние. Мы не страшимся ни того, ни другого. Мы обязаны это сделать. Мы знаем братские пожатия Москвы; нам придется, может быть, возвращаться к первым временам христианства, чтобы найти примеры, способные подкрепить наши нравственные силы. И если нам суждено погибнуть в тюрьмах или ссылках, то помня клич наших предков в минуту погибели: «ще не вмерла козацька мати!», мы будем умирать с верою, что наша плодоносная мать — Украина народит новых бойцов мысли и дела.

Так как в России это послание может быть приписано, если ни к перу, то внушению Костомарова и Кулиша, то мы считали необходимым объявить, что эти почтенные писатели не только не знают нас, но судя по характеру их литературной деятельности, вероятно, не были бы согласны с многими мыслями, здесь изложенными...[2]

У 1868 р., після з'їзду, поліція звернулася до учасників з вимогою, щоб сербська делегація надала відомості про автора. Але цього не сталося. Посилилися додаткові репресивні заходи у різних містах, що стосувалося виконання Валуєвського 1863 р. Указу про заборону українства. Таємного циркуляра було надіслано у Чернігівський департамент поліції з вимогою посилення нагляду за «лицами, имеющими писательские наклонности».[3]

Публікація Юрія РУСАНОВА

ПРИМІТКИ

1 Вена — містечко в Галичині, де на час надсилання листа перебував І. Шраг.
2 Державний архів Чернігівської області. — Ф. 145. — Оп. 1141. — Арк. 2.
3 ДАЧО. — Ф. 127. — Спр. 1915. — Оп. 13. — Арк. 4.

ПРО АВТОРІВ

ЄМЕЛЬЯНОВ Віктор Миколайович — зав. відділом Ніжинського краєзнавчого музею.

БУТКО Сергій Володимирович — викладач Чернігівського педінституту.

КАРНАБЕД Андрій Антонович — краєзнавець, кандидат архітектури, член кореспондент Української академії архітектури. Проживає у Чернігові.

МОРОЗОВ Олександр Сергійович — науковий співробітник Ніжинського краєзнавчого музею.

ВОРОБЕЙ Раїса Борисівна — старший науковий співробітник Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника.

БІЛЕЦЬКИЙ Дмитро Михайлович — голова бюро чернігівської групи ветеранів 8-ї стрілецької дивізії, колишній розвідник 229-го стрілецького полку, інвалід ВВВ. Проживає у Бахмачі.

САВЧЕНКО Володимир Павлович — член Спілки журналістів України (м. Чернігів).

РЕП'ЯХ Станіслав Панасович — відповідальний секретар Чернігівської організації Спілки письменників України, лауреат премій В. Сосюри та М. Коцюбинського, заслужений працівник культури Чувашії.

ДОЦЕНКО Алла Володимирівна — співробітниця Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника.

КОРОПАТНИК Михайло Михайлович — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Чернігівського педінституту, спеціаліст по зв'язках з громадськістю Полікомбанку.

КУРАЧ Світлана Михайлівна — головний хранитель Чернігівського художнього музею.

ГОНЧАРЕНКО Вікторія Семенівна — зав. сектором декоративного мистецтва Чернігівського художнього музею.

ТЕПЛИНСЬКИЙ Богдан Михайлович — кобзарезнавець, автор понад 200 публікацій в журналах України та Росії. Проживає у Львові.

ЧЕПУРНИЙ Василь Федорович — вчений секретар літературно-меморіального музею ім. Коцюбинського, голова обласного товариства «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка.

ВАСИЛЬЄВА Марина Вікторівна — кандидат історичних наук, доцент Вологодського державного педагогічного інституту (Російська Федерація).

СТУДЬОНОВА Людмила Валентинівна — зав. відділом краєзнавчої літератури і бібліографії обласної бібліотеки ім. В. Короленка.

ЛИСИЙ Ігор Едуардович — вчитель історії школи № 4 м. Конотопа, аспірант Сумського державного педагогічного інституту ім. А. Макаренка.

КУРДАНОВ Андрій Леонідович — директор Прилуцької школи Чернігівської області.

СТЕПАНОВА Олена Леонідівна — старший науковий співробітник відділу фондів Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника.

КАРАНДА Олександр Васильович — кореспондент «Сельской жизни» по Україні.

СТУРОВ Роберт — інженер ЧАЕС.

КАЛІБАБА Дмитро Панасович — краєзнавець, редактор газети «Наша правда» (м. Мена).

ЯРКОВИЙ Микола Гнатович — вчитель, голова ради ветеранів 61-ї Армії. Проживає у Чернігові.

КОКОТЮХА Андрій Іванович — співробітник українсько-американського видавництва «Смолоскип». Проживає у Києві.

ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ Віктор Борисович — кандидат наук, викладач Сумського державного університету, автор книги «Літописні міста Сумщини» (1994).

СЕРГІЙЧУК Володимир Іванович — доктор історичних наук, викладач Київського національного університету.

ДЯЧЕНКО Ніна Іванівна — вчителька. Проживає у Києві.

КОВАЛЕНКО Олександр Борисович — кандидат історичних наук, декан істфаку Чернігівського педінституту, заслужений працівник освіти України.

ПЕТРЕЧЕНКО Ірина Євгенівна — провідний археограф сектора польової археології Інституту української археографії.

РУСАНОВ Юрій Анатолійович — аспірант інституту історії України НАН України.

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС».
Журнал.

Коректори: Л. Данчук, М. Макановицька, С. Стебловська, О. Цибульська.

Здано до набору 25.09.1995 р. Підписано до друку 30.10.1995 р. Формат 70×108 1/16. Папір газетний. Гарнітура літературна. Друк високий.
Ум. друк. арк. 14. Тираж 1200 примірників. Зам. 6519.
Віддруковано на поліграфічній базі редакційно-видавничого комплексу «Деснянська правда».